

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України
Польське наукове товариство у Житомирі

**ПОЛІТОЛОГІЧНІ ТА ПРАВНИЧІ СТУДІЇ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
XX-ПОЧАТКУ XXI СТ.**

*Збірник наукових праць до ювілею
доктора політичних наук, професора
В.П. Горбатенка*

Житомир-Київ
2017

Редактор-упорядник

Сергій Рудницький

доктор політичних наук, доцент
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Редактори

Василь Гулай

доктор політичних наук, професор
Національний університет «Львівська політехніка»

Юлія Нечипоренко

кандидат політичних наук
Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення

Тетяна Пояркова

доктор політичних наук, доцент, професор кафедри філософії та соціальних наук
Сумський державний педагогічний університет

Політологічні та правничі студії суспільно-політичних процесів ХХ-початку
XXI ст.: збірник наукових праць до ювілею доктора політичних наук,
П 50 професора В.П. Горбатенка/ ред.-упор. С. Рудницький. — Житомир :
ФОП Євенок О.О., 2017. — 249 с.

ISBN

Збірник наукових праць присвячено 60 річчю з дня народження і 30 річчю
науково-педагогічної діяльності видатного українського політолога й правознавця,
доктора політичних наук, професора Володимира Павловича Горбатенка.

До збірника увійшли статті його учнів і колег, присвячені проблемам
міжнародних відносин, глобального розвитку та цивілізаційного устрою,
технологічному виміру політики, правовим проблемам сучасної демократії,
політичним інститутам та процесам, політичній культурі та свідомості, актуальним
проблемам державотворення та безпекознавства.

УДК 32 (09) (477) «19-20»

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори
публікацій.

© Польське наукове товариство у Житомирі, 2017

ISBN

Володимир Павлович Горбатенко

український політолог і правознавець, доктор політичних наук,
професор, академік Української академії політичних наук, академік
Академії наук вищої школи України

ЗМІСТ

Передмова	7
<hr/>	
ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО УСТРОЮ	9
<hr/>	
Валерій Денисенко	
До питання відмінностей цивілізаційних та культурних витоків: історико-політологічний контекст	10
Олена Кіндратець	
Консолідована демократія в Європі перед викликами XXI ст.	18
Борис Дем'яненко, Віра Дем'яненко	
«Путінізм» як політичний феномен і неприваблива російська дійсність	26
Irena Stawowy-Kawka	
Russia's approach to the countries of the former Yugoslavia in the light of Russian diplomatic documents (1992-1995)	35
Olena Yatsunska	
Poland: Transition of Civil-Military Relations (1989-1999)	53
<hr/>	
ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ	64
<hr/>	
Сергій Дерев'янка	
Маніпулювання ідеєю народного волевиявлення як чинник самоідентифікації регіонального сепаратизму	65
Світлана Наумкіна, Ольга Дяченко	
Використання мовно-маніпулятивних технологій на різних етапах політичного конфлікту	73
Віталій Кривошеїн	
Концептуалізація соціально-політичної ризик-комунікації: технологічно-управлінський аспект	81
Ігор Петренко	
Особливості взаємодії «фабрик думок» з іншими суб'єктами політики	89

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ	95
Василь Бусленко	
До проблеми моделювання взаємодії між парламентською опозицією та урядом	96
Василь Гулай	
Ризики поглиблення імітаційної демократії та гібридизації політичного режиму крізь призму периферійної моделі розвитку українського суспільства	103
Анатолій Круглашов, Андрій Кучуран	
Арени міської політики: теорія і практичний приклад Чернівців	111
Юрій Остапеч	
Електоральний фактор в еволюції партійного ландшафту країн Вишеградської четвірки (2013–2016 рр.)	119
ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ	131
Антон Найчук, Олександр Гнидюк	
Перспективи та проблемні аспекти розвитку громадської дипломатії в Україні	132
Віктор Співак	
Соціальний діалог: поняття, сутність та значення в умовах мінливого світу	140
Оксана Кукуруз	
Взаємодія політики і права в працях вчених Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України	148
Наталія Оніщенко	
Функціональна спроможність законодавства у контексті правової аналітики	156
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА СВІДОМІСТЬ В МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ	163
Наталія Жабінець	
Освітні фактори формування системи політичних цінностей сучасного суспільства	164
Євген Перегуда, Світлана Місержи	
Міст як політичний символ в умовах постмодернізаційної політики (на прикладі Ересуннського мосту)	171

Алла Погорелова	
Культура і демократія	179
Валентин Северинюк	
Поняття «цар» та сутність царизму в поезії Тараса Шевченка	184
Вікторія Біленко	
«Лідерство у навчанні» (навчальне середовище вишу та його вплив на розвиток особистості)	193
Олександр Токовенко, Олексій Третяк	
Політична епістемологія доби постмодерну: дослідні пріоритети та методологічні особливості	197
Світлана Бульбенюк	
Деякі питання дослідницького дискурсу політичної модернізації у сучасній Україні	205
<hr/>	
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА БЕЗПЕКОЗНАВСТВА	213
<hr/>	
Валерій Бортніков	
Етнонаціональний чинник державотворення у творчій спадщині В. Липинського	214
Володимир Смолянук	
Національна безпека України як вербально-символічний ідеал та державотворча реальність	221
Оксана Ярош	
Вітчизняна практика залучення інтелектуального середовища до прийняття управлінських рішень у сучасній Україні	232
Тетяна Пояркова, Наталія Зленко	
Українська освіта: «перехрестя» або «глухий кут»?	238
Відомості про авторів	245

Передмова

Ідея відзначення ювілею відомого українського політолога, професора Володимира Павловича Горбатенка належить його учениці Оксані Володимирівні Кукуруз з Інституту держави і права НАН України, роботі в якому Ювіляр присвятив багато років. У процесі обговорення заходів з нагоди свята виникла думка підготувати збірку наукових праць його численних учнів і колег. Під час окреслення того, який характер будуть мати статті, було вирішено створити окреме біобібліографічне видання з короткими спогадами й побажаннями для Ювіляра, а також науковий збірник.

Першу ідею реалізувала Оксана Володимирівна Кукуруз. Біобібліографічне видання підготували до святкування ювілею Володимира Павловича 11 липня.

Друга ідея потребувала більше часу на реалізацію: встановлення контактів, надсилання інформаційних листів і робота з авторами зайняли півтора місяці, адже у списку потенційних авторів - учнів і колег Володимира Павловича - налічувалося вісімдесят осіб. Звісно, не всі підготували статті з вагомих причин. Але багато учнів і колег Ювіляра засвідчили свою повагу до нього своїми науковими роботами.

Під час упорядкування збірника мене вразила доброзичливість усіх, до кого б я не звертався з пропозицією підтримати ідею збірки. Вразила також — широка географія навчальних закладів і наукових установ, яка охоплює всі регіони України, а також країни ближнього і дальнього зарубіжжя. Ці дві речі краще за все унаочнюють внесок, який Ювіляр зробив у політичну і правову науку.

Зрозуміло, що реалізація такого масштабного заходу не відбулася б без допомоги інших членів редакційного комітету, які разом зі мною підготували статті до друку — Тетяни Костянтинівни Пояркової з Сум, Василя Васильовича Гулая зі Львова і Юлії Сергіївни Нечипоренко з Києва. Місцезнаходження членів редакційного комітету не є випадковим — вони репрезентують різні частини України. Поціновуючи членів редакційного комітету за працю, щиро дякую Оксані Володимирівні Кукуруз за адресні дані авторів збірника і допомогу у контактах з авторами на першому етапі роботи.

У процесі підготовки статей до друку редакційний колектив намагався, з одного боку, забезпечити належний

рівень видання, з іншого — дати можливість авторам висловити власну думку, не обмежуючи їх при цьому жорсткими вимогами до структури статті. Тому погляди, висловлені авторами, можуть не збігатися з поглядами членів редакційної колегії, а структура статей і їх обсяг інколи відрізняються. Усі статті об'єднані тим, що вони засвідчують повагу до Володимира Павловича Горбатенка і є своєрідною подякою за щирість і людяність Ювіляра.

Наприкінці хотілося б зазначити, що внесок у видання здійснили дві інституції — Інститут держави і права імені В. Корецького НАН України, де тривалий час працює Ювіляр і міська громадська організація «Польське наукове товариство у Житомирі». Участь останньої у виданні обумовлена фактом, що Володимир Павлович Горбатенко вже декілька років поспіль є головним редактором міжнародного щорічного журналу з політичних наук *Studia Politologica Ucraino-Polona*, видавцем та одним з засновників якого є Польське наукове товариство, очолюване автором цих рядків.

**Сергій Рудницький,
редактор-упорядник**

**ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН,
ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО УСТРОЮ**

ДО ПИТАННЯ ВІДМІННОСТЕЙ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ВИТОКІВ: ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Валерій Денисенко

Львівський національний університет імені Івана Франка (м. Львів)

Суттєве значення у формуванні та втриманні ірраціонального в сенсі людського буття відіграє ідеологія. Ця специфічна форма теоретичного відображення та пояснення дійсності, починала класично оформлятися в ідеологію (в повному розумінні цього поняття) лише в новоевропейській історії. З нашої точки зору, пояснити її як «колективне уявлення» (це лише вияв, а не причина), «деформоване уявлення», як результат структурованої свідомості, тобто своєрідний осад, як систему символічних форм вияву людської раціональності, буде недостатньо, адже тут не спостерігається механізм формування цього феномена. А дослідити цей механізм необхідно, тому що однозначно як систему ірраціональних знань її, на нашу думку, трактувати неможливо. Вона містить у собі обидва способи пізнання дійсності (як раціональний, так і ірраціональний), вона ж детермінує адекватні їм способи практичного відтворення цієї дійсності.

Масова свідомість не має логічного зв'язку. Виступаючи загальною, ніби зовнішньою формою свідомості, вона створює в собі містичний зв'язок, де виявом останнього є «співпричетність».

Але треба маги на увазі, що позитивізм історично репрезентує собою теорію, яка безпосередньо не покладає в основу свого ґносеологічного поля збір, накопичення емпіричних фактів, він взагалі є своєрідною і закономірною інтелектуально-філософською реакцією XIX ст. — з одного боку, проти емпіризму в його крайній формі, а з іншого — проти апіоризму, який цілком заперечує емпіричний досвід. Цим самим позитивізм втримує себе в межах теорії Раціоналістичного спрямування.

У даному випадку ми залишаємо за межами дослідницького інтересу інституційні основи ідеології, суб'єктів її продукування, зосереджуючи увагу лише на її теоретико-пізнавальній функції в сенсі раціонально-ірраціональних меж відображення соціального буття.

В основі ідеології лежить не стільки логіка буття, бо остання в собі втримує альтернативні, критичні, неупорядковані (історією) можливості, скільки історія, як одноразово здійснена, безальтернативна. В перервних, логічно нелінійних актах історії, з її випадково поєднаними віхами, внутрішньо закладена основа виникнення ірраціональності ідеологічного змісту. Адже в такій дискретності губиться початковий і розгорнений у неперервності іманентний логічний принцип буття (хоча така випадковість поєднання історичних моментів вибудовує свою логіку, але ця логіка ірраціонально алогічна). Така історія домінує (бо вона єдино зрима)

над принципами логіки і з основ її розгортання та пояснення вибудовується теоретичне обґрунтування (інтерпретація), що стає заміником логіки з її розгорнутою системою законів та закономірностей. Така інтерпретуюча теоретична ідея по-своєму адекватна історії, бо претендує на об'єктивність, достовірність, майже фотографічність, а тому одномірно безальтернативна. Звідси, до речі, бере свій початок ідеологія тоталітарного типу, заснована на утвердженні пріоритету теоретичної ідеї, що претендує на об'єктивність, науковість знання, на своєрідну універсальну «найрозумнішу істину», що підіймається над живою, вільною особистою свідомістю в наповненості її світосприйняття. Новий час — це період, коли історичне та логічне в бутті збіглися (хоча б в особливій міжцивілізаційній точці історичного зламу), а тому починає формуватися ідеологія ліберально-демократичного спрямування, в основу якої кладуться парадигми свободи, права, розуму та компромісу. Науково-просвітницька ідея на тривалий час стає ідеологією новосередньовісської буржуазної доби. Таким чином, з нашої точки зору, ірраціональні критерії ідеології потрібно шукати в ірраціональних засадах одного з пластів об'єктивності — історії (інший пласт - природний або фізичний), коли її перервність, алогічність, одномірна здійсненність, відірваність від внутрішніх логічних започатковуючих принципів буття сублімує в систему своєї специфічної теоретичної інтерпретації. Ця самоактуалізація в історію є своєрідною компенсацією за нереалізованість, в основному, в тих альтернативних можливостях, які вкладені в принципи логіки, що ніби започатковували та визначали наперед можливості, долю. «Подібно до того, - зазначає В. Франгі, - як бумеранг повертається до мисливця, який його кинув, так і людина повертається до самої себе і звертається в своїх міркуваннях до самоактуалізації, тільки якщо вона зробила промах щодо свого покликання» [1, с. 59].

Руйнування логічної та заміщення історичної детермінованості як самодостатньої може бути покладене в основу розриву (точніше було б говорити про появу випадкових, неадекватних усієї цілісній системі цього ряду елементів) логічної лінії «мета - засоби - технологія - результат». А виникає це, з нашої точки зору, в результаті неспівпадання загальнологічних принципів буття та конкретно-історичної одномірності їх вияву. Що може призвести до абсолютизації значимості історичної форми над логікою змісту. Така розірваність або механічне поєднання структурних складових цілісного процесу дії (в будь-якій сфері буття) веде до спроби завершити якимсь чином цю лінію, що перестас органічно вибудовуватися в цілісний процес, виправдавши чи засудивши вияв неспроможності. Основою, яка компенсує неадекватність, у цьому ряді може виступати ідеологія, що відіграє роль інтегратора неоднорідності, а тому ніби створює штучну логіку для можливого впорядкування людської дії. В цьому сенсі вона

стає абсолютною цінністю і набуває ірраціональних форм. Як підкреслює К. Ясперс, ідеологія слугує думаючому суб'єктові, як абсолютна істина, на засадах якої він вибудовує власну концепцію світу і своє місце в ньому; цим самим суб'єкт здійснює самообман, що є необхідним для виправдання себе, для прикриття своїх справжніх намірів, для того, щоб у той чи інший спосіб уникнути від потрібних рішень, виходячи з власної користі в цій ситуації [2, с. 146]. У випадку, коли історичне та логічне в бутті збігаються, ідеологія втримує в собі можливість альтернативи, неодномірності, раз і назавжди заданості буття. Такий стан, як ми думаємо, утвердився в новосередньовіській традиції ідеології раціоналізму. Але подібне розуміння детермінантних основ формування ідеологічних форм світосприйняття в цей період не розкриває повністю сутності цього феномена, а дає дещо одномірне його визначення (як раціональне).

У Новий час ецієнтизм виконував неоднозначну роль. Абсолютизуючи раціоналізм, він разом з тим стверджував ірраціоналізм. Тому один із чинників формування ірраціональних засад ідеології лежить в основі механізму творення системи знань — у самому раціоналізмові. Останній може виявлятися в ірраціональних формах:

а) як саме відчуження, коли відбувається ідеальне конструювання раціонального, яке доводиться до формалізовано-алгоритмічних форм (така конструкція знань виступає вже не як відображення дійсності, а як самоцінна ірраціональна формула, у відповідності з якою мусить узгоджуватися дійсність. В основі відношення такої надсистеми знань до дійсності лежить тоталітарний принцип, а тому вона виконує своєрідну функцію детермінації тоталітарної системи ідеології);

б) як точний відбиток дійсності, «тверезе» мислення, розуміння дійсності «якщо вона є насправді», що не спонукає до вияву принципів та формування теоретико-понятійної системи знань про цю дійсність. Подібне «вписування», «втрапляння» в логіку буття дійсності детермінує специфічну конформістську свідомість, адже відкриття, розуміння об'єкта — це певне пристосування до нього без усякої можливої логіко-теоретичної деструкції заради пізнання. В руслі такої «епістемологічної» системи вибудовує свою теорію ідеологія, адже тут задаються основні ірраціональні координати останньої: символізм, алгоритмічність, відчуженість надпонять від принципів буття та буквально предметне «втягування» дійсності в спрощену конструкцію теорії, що розрахована на ніби розпредмечувану функцію здорового глузду.

Основою для вияву ірраціональності, окрім тих факторів, які аналізувалися вище, та поштовхом до трансформації наукової теорії в ідеологію, з нашої точки зору, можуть слугувати ще й попередньо досліджені нами замкнуті та розімкнуті системи раціональності, особливо, коли оптимальність такої якості переходить свої межі.

Догматизація відбувається тоді, коли основа певної концептуальної позиції, її вихідні передумови перетворюються в неперехідні істинні цінності, а їх зміст повністю ототожнюється з реальністю. Раціональність перестає бути відкритою формою і замикається на собі і цим самим абсолютизується, перетворюючись в ірраціональність, і стає ідеологією. Дуже вдало з цього приводу висловився П. Фейєрабенд: «Оскільки прийняття або ж неприйняття тієї чи іншої ідеології потрібно покласти на самого індивіда, остільки звідси випливає, що відмежування держави від церкви мусить бути доповнене відокремленням церкви від науки... » [3, с. 287]. І проблема не в тенденціях самої науки, а в обставинах, за яких вона раціоналізує чи ірраціоналізує систему людського буття. Раціональність, що самоактуалізувалася в закритій формі існування - ідеології, об'єктивуючись, продовжує стверджувати себе в системах соціальних відносин та влади і стає основою конструювання знову таки, того ж згаданого нами вище тоталітаризму. Адже тоталітаризм — це дедалі наростаючий рівень уніфікації всіх форм вияву людського життя в різних його вимірах — господарському, політичному, культурницькому тощо. «Це рівень всебічної регламентації та раціоналізації праці, поведінки, міра зруйнування багатоманітних зв'язків у суспільстві, атомізація соціуму, перетворення його в «натовп одинаків» та підкорення кожного індивіда одному центру соціальної та політичної влади» [4, с. 22].

Розглядаючи Новий час у сенсі вияву раціональних та ірраціональних основ буття в різних формах та змісті, не можна залишити поза науковим дослідженням такий важливий процес, як становлення національної самосвідомості та самого феномена нації, що суттєво вплинув на формування особливого типу західної цивілізації. У вітчизняній науковій літературі звичним і буденним стало визначення як самого підходу до дослідження національної самосвідомості, так і сутності останньої через сенс переважно ірраціонального. Тому, вважаємо за необхідне, більш детально зупинитися на особливих виявах раціональних та ірраціональних способів світосприйняття та світовідтворення, детермінованих складним процесом формування такої особливої історичної спільності людей, як нація в контексті західноєвропейської цивілізаційної парадигми.

Шлях становлення націй західної Європи тривалий та складний, але особливо він інтенсифікувався в Новосвропейську добу. Це пов'язане, на нашу думку, передусім, з такими двома основними чинниками: процесом розвитку буржуазних відносин, особливо після утвердження ринкового виробництва та індивідуалізацією людського буття. Європейський індивідуалізм стає формою утвердження особистості в соціальному та природному середовищах. Такий статус особи конституює соціум як відкрите суспільство (це дуже важливий

фактор для розуміння сутності самої нації та її самоусвідомлення), в якому кожна людина незалежно від її походження, статусу, який завойований нею або її попередниками в соціальному середовищі, згідно зі схваленими, узгодженими та прийнятими нормами, при цьому розраховуючи лише на власні здібності, знання, сили та енергію, здатна досягти високого соціально значимого успіху та посісти престижне місце в суспільстві.

Індивід стає відкритим настільки ж, як і суспільство, і лише це (можливість зіставляти себе з іншими, відшукувати «частинки» себе і синтезувати їх у певне цілісне уявлення та розуміння свого «Я», можливість вийти за його межі і досягнути значимість, достоїнство, а чи, навпаки, недоліки у зіставленні зі світом) стає умовою формування його самосвідомості, підстави якої мають абсолютно раціональний сенс: розум, свобода, власність як на себе, так і на певні матеріальні, духовні цінності, право. Останні стають своєрідними критеріями порівняльного аналізу в самовизначенні людини.

Буржуазне виробництво з його ринковими системами взаємозв'язку інтенсифікує (спочатку в межах держави) обмін, взаємозв'язок, взаємозумовленість людської діяльності і цим самим піби розставляє, підсилює акценти самовизначеності, самоцінності особи, без якої цілісний соціально-технологічний ряд відносин та дій руйнується, адже він стає неповноцінним. Таким чином, виникають підстави для реального розуміння «Я» щодо іншого, загалом до соціуму (чим «Я» значимий, що «Мене» утверджує, підіймає над іншими).

Але буржуазне суспільство, з нашої точки зору — це ще й така неповторна і не існуюча до цього історична система відносин, що розмикає, робить відкритим не тільки індивіда, соціум, а й саму державу, може навіть наперекір бажанням ще подекуди збереженої традиційної системи влади. Чинниками, що спонукають державу до таких дій, є економіка, ринкові відносини, яким раптом стають тісними межі держави. Вперше зовсім в інших формах, аніж колись (не через експансії війн, христових походів та ін.) держава, а отже й суспільство з його культурою, традиціями, історією, може реально зіставити себе з іншим, порівняти себе з ним і таким чином щось дізнатися про себе. Адже як і становлення людини, так і самовизначення народу, держави відбувається не через них самих — лише власну історію, культуру, традиції (хоча і через ці засади може робити в силу нерозвиненості, патріархальності рівня власного розвитку, але це ще не рефлексія, а ірраціональна роздвоєність самого себе, що створює особливий стан несоціальної колективності людей, яка складається природно [5, с. 50-52]), а лише завдяки визначенню останніх через іншу культуру, традиції, історію, героїзм та поразки. Але тут, як ми думаємо, виникає проблема, яка сама собою не розв'язується. Адже порівнювати і самовизначати себе через вищезначені системи вияву людського буття неможливо, тому що

вони є такими, що безпосередньо за шкалою «значимості - незначимості» чи «меншої вартості - більшої вартості» не вимірюються і не зіставляються. Культура, історія, традиції тощо взагалі одна від одної не віддзеркалюються. Вони є автохтонними, одномовними (в загальному сенсі цього слова), однозначними, а тому важко розпредмечуваними, а точніше, є умовно розпредмечуваними. Тому вони безпосередньо не можуть виступати критеріями порівняльного, самовизначального процесу.

Проте є універсальний, уніфікований, загальнозначимий і загальнозрозумілий критерій - економіка, ринок, виробництво буржуазного типу. Таким чином, рефлексія спільності в межах держави визначається значимістю цієї держави порівняно з іншими (не через те, що в неї історія була найгероїчніша або культура збереглася в недоторканому стані), а через її можливість забезпечити власний народ вищим рівнем матеріального достатку, а, отже, і свободи, громадянських прав, культури та ін. А от на цьому етапі уже відбувається порівняння факторів історії, традицій, культури, але знову таки не через можливість безпосередньо це робити, або ще гірше, просто говорити про їхню велич, а через можливість на міцних матеріальних, духовних, правничих засадах утверджувати їх як у власній державі, так і експансувати в світ, цим самим стверджуючи себе.

Лише такий процес самовизначення держави та суспільства на єдиній zasadі буржуазного способу виробництва стає умовою остаточного формування самоусвідомленості спільноти людей як єдиного народу, нації, яку ця рефлексія вперше реально об'єднала, актуалізувала значимість її економічних та правових засад, що визначили відповідно і її пріоритетне місце серед інших націй та держав, значимість культури, історії, традицій, що надали їй специфічного, абсолютного і неповторного оформлення та забарвлення. Так вибудовується нація в політико-економічному значенні цього поняття.

Отже, формування нації, національної свідомості, якщо розглядати цей процес вище запропонованим чином, відбувається на цілком раціональних засадах. Але зображена нами модель є ідеальною, адже в чистому вигляді (тобто в практичному вияві) вона майже ніде в Європі не існувала. Справа в тім, що ця модель переважно повсякчас вбирає в себе, не зняті, ще не віджиті, попередні патріархально-історичні форми спільностей, накладаючись на них. А це і є ознаки родових відносин і такої історичної спільності, як народність. Сутнісними ж, системовизначальними основами останніх є історико-культурологічні та психологічні фактори, а саме: мова, історія, традиції, територія, психологія та ін. Повного, завершеного самовизначення на рівні спільності завдяки їм не відбувається. Найвища їхня функція — це можливість на рівні рефлексії переходити

від тотожності до розрізнення. Останнє тут виражається системою співіснуючих складових — «свій-чужий». Своєрідним метасистемним визначником, що синтезує в собі ряд «історія, традиції, мова, територія», є така ознака, як спільність за походженням, спільність родових ознак. На такому рівні самовизначення зупиняється етнос. І в ньому виходу за власні межі нема. Це лише підготовка для справді повного самовизначення через зовнішнє (яке є пізнаним прочитаним, зрозумілим на засадах визначеного вище універсального критерію), коли система «свій-чужий» трансформується в систему «я інший».

Історія так може напластовувати зміни та події, що вони не дистанціювавшись, накладаються одна на одну. Так і склалося в новоевропейську добу в традиції формування націй, національної свідомості, національної держави. Ознаки, сутність роду, народності вбирає в себе наступна історична спільність - нація (ми однозначно не погоджуємося зі спробою визначити останню як феномен майже вічного порядку, бо виходить, що «національні держави домінують упродовж усієї європейської культури» [6, с. 11]), а тому поєднуються раціональність та ірраціональність у сенсі історичного життєствердження та самовизначення суспільства і не обов'язково в непротистоянні. Новий час — це період різних війн, у тому числі національно-етнічних, це доба «очищення» крові народів. Саме таким чином, з нашої точки зору, стверджує себе ірраціональне в формуванні націй.

У системі теоретичних знань його виявом є створення концепцій націоналістичного спрямування з етнородовим відтінком. І в цей же час започатковують свою історію буржуазні держави національного типу. Але справа, як ми думаємо, тут полягає в тому, що держави національного типу в буржуазну епоху стверджують себе в дещо прихованій формі. Вони не стають абсолютними, повною мірою їм не дають виявити себе такими політична, економічна та правова системи.

І над етнічним сенсом нації домінує політичний, звичайно, зберігаючи чинники першого, цим самим раціоналізуючи загальний процес формування правового громадянського суспільства. В тих державах, які самовизначаються за національно-етнічними принципами, які ставлять інтереси корінної нації вище, ніж інтереси окремої особи, з нашого погляду, нема місця ні для демократії, ні для прав, ні для громадянського суспільства.

Цікавою з цього приводу є, наприклад, оцінка особливостей вияву етнонаціонального руху (правда, не в Західній Європі, а в Україні), одним із представників націоналістичних змагань першої половини XX ст. Д. Ткачуком: «Український націоналізм підходить до поняття тоталітарного руху; націоналізм прагнув охопити впливом усе життя українського народу в усіх його виявах. Національний рух не обмежувався суто політичними завданнями, а намагався керувати всім культурним процесом» [7, с. 10].

Демократію взагалі не варто плутати з національною державністю, що тяжіє більшою мірою до встановлення жорстких та закритих режимів влади. Досвід складного процесу формування національних держав у Західній Європі це підтверджує. Саме цей період, як зазначалося, в історії Європи відзначений нескінченними війнами, протистоянням народів на етнічному, релігійному підґрунті, встановленням або ж зміцненням абсолютистської влади. Сам же тоталітаризм зародився в Європі як наслідок утвердження не правових, а національних типів держав. І якщо щось і врятувало Європу від всезагального тоталітаризму, то це перемога правових громадянських засад над національними, усвідомлення наднаціональних цінностей демократії.

1. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева; вст. ст. Д. А. Леонтьева. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.

2. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. — М.: Политиздат, 1991. — 528 с.

3. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / П. Фейерабенд. — М.: Прогресс, 1986. — 543 с.

4. Бородай Ю. М. Россия и Запад: взаимодействие культур (Материалы «круглого стола») / Ю. М. Бородай // Вопросы философии. — 1989. — №10. — 142 с.

5. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Лев Николаевич Гумилев. — М.: ДИ-ДИК, 1989. — 640 с.

6. Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність / І. С. Старовойт. — Львів — Тернопіль, 1995. — 184 с.

7. Ткачук Д. Український націоналізм / Д. Ткачук. — Прага : Пробоем, 1940. — 16 с.

КОНСОЛІДОВАНА ДЕМОКРАТІЯ В ЄВРОПІ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ XXI СТ.

Олена Кіндратець

Запорізький національний університет (м. Запоріжжя)

Поняття «консолідована демократія» ввійшло в науковий обіг в 70-і роки XX ст. Серед вчених, які внесли свій вклад у визначення цього поняття, багато відомих - Ф. Шміттер, Г. О'Доннел, А. Пшеворський, Х. Лінц, А. Степан та інших. Усвідомлення необхідності введення в науковий обіг нового поняття відбувається тоді, коли певне явище недостатньо описане. Демократія, на перший погляд, вивчена достатньо, адже описували і вивчали її ще в часи Стародавньої Греції. Вже тоді мислителі бачили відмінності між різними видами демократії. Зокрема, Аристотель описав помірну та крайню демократію. Навіть нині аристотелівське визначення цих видів демократії та його характеристика їх не втратили своєї наукової цінності. З часом з'явилося багато різноманітних концепцій демократії. Класифікація демократії доповнилася новими типами. В другій половині XX століття увагу дослідників привернула електоральна, ліберальна демократія та консолідована демократія. Інтерес до останнього типу демократії, очевидно, пов'язаний з тим, що кількість демократичних країн до кінця XX ст. значно зросла, як і зросла кількість квазідемократичних режимів.

Порівняння конституцій показує, що у всіх країнах, які згідно основного документу є демократичними, практично немає суттєвих формальних відмінностей в розділі, де мова йде про права і свободи громадян, демократичні механізми формування влади, незважаючи на те, чи це є країни «молодої» демократії чи «тоталітарної», квазідемократії, «електоральної» демократії чи країни «консолідованої» демократії. Тому і виникла необхідність відділити найбільш сталі демократії, ймовірність повернення до недемократичного режиму яких найменша, від решти демократій. Виділення таких демократій представляє не тільки науковий інтерес, але є цінним з точки зору практики, оскільки дозволяє запозичити досвід враховуючи, звичайно, доцільність такого запозичення, особливості тих країн, які прагнуть досягти сталого демократичного розвитку.

Згідно Т. Карлу і Ф. Шміттеру умовами встановлення консолідованої демократії є: 1) встановлення контролю за прийняттям рішень обраними посадовими особами; 2) проведення регулярних вільних виборів; 3) загальне виборче право для громадян, що досягли повноліття; 4) широкі можливості громадян виставляти свої кандидатури на виборах; 5) право на свободу самовираження, мови, надання петицій; 6) доступ до альтернативних джерел інформації; 7) право створювати асоціації та партії або ставати їх членами; 8) громадянський контроль за збройними силами [1, р. 54–55]. По

суті, більшість з названих умов знайшли відображення в конституціях демократичних країн. Але це всього лише умови, а щоб консолідована демократія стала реальністю мають відбутися не тільки інституційні зміни, але і зміни в свідомості, в культурі, поведінці громадян.

Тривалий час вчені уточнювали визначення поняття «консолідована демократія». В 1996 році в книзі Х. Лінца і А. Степана «Проблеми демократичного переходу і консолідації: Південна Європа, Південна Америка і посткомуністична Європа» були детально описані особливості саме такої демократії. На думку вчених, по-перше, режим буде консолідованим поведінково, коли ніякі значущі національні, соціальні, економічні, політичні або інституціональні актори не направляють свої ресурси на те, щоб досягти власних цілей, створюючи недемократичний режим або вдаючись до насильства або до зовнішнього вторгнення, щоб відокремитися від держави; по-друге, демократичний режим є консолідованим ціннісно (по установкам), коли переважна частина громадськості дотримується думки, що демократичні процедури й інститути є найбільш відповідним способом управління колективним життям в такому суспільстві, як їх, і коли підтримка антисистемних альтернатив вкрай незначна або більш-менш ізольована від продемократичних сил; по-третє, демократичний режим консолідований конституційно, коли і урядові, і неурядові сили на всій території країни підкоряються специфічним законам, процедурам і інститутам, санкціонованим новим демократичним процесом і привчаються до вирішення конфліктів в цих рамках [2, р. 6]. Такий підхід до визначення консолідованої демократії був схвально сприйнятий науковою спільнотою, і, здається, проблема - як наукова, так і практична, була вирішена, оскільки це визначення містило основні показники, за якими можна було установити, які країни відносяться до країн з консолідованою демократією, або, як їх ще називають, «країн розвиненої демократії». Однак, консолідована демократія не перестає цікавити вчених і нині. Якщо спершу науковці намагалися дати найбільш точне визначення поняття «консолідована демократія», виділити критерії такої демократії, та визначити країни з консолідованою демократією, то нині інтерес змістився в бік загроз демократії взагалі й консолідованої демократії зокрема.

Світ змінюється, змінюються і країни розвиненої, консолідованої демократії. Ці зміни часом носять суттєвий характер і змушують, здавалось, усталені уявлення переглядати. В першу чергу, це стосується таких ознак країн консолідованої демократії виділених Х. Лінцем і А. Степаном, як:

- «переважна більшість громадськості» дотримується думки, що демократичні процедури й інститути є найкращим видом управління колективним життям;
- «на всій території країни» існує підкорення урядових і неурядових сил законам, процедурам й інститутам.

В умовах глобалізації, відкритості країн з консолідованою демократією з часом збереження кількісного переважання тих, які вважають найкращими демократичні процедури й інститути, правила і норми, цінності, а крім того ще і на всій території буде проблематичним. Ця проблема породжена перш за все міграцією населення. Більшість прибулих сьогодні в ЄС - це вихідці з недемократичних, або гібридних, квазідемократичних країн, а значить вони є носіями іншої культури. В розвинених демократичних країнах вже навіть виникають неофіційні інститути (наприклад, нелегальні шаріатські ради в Великобританії) [3, с. 29–30], які впливають на життя цієї групи жителів країн, тобто здійснюють владу.

Обстеження мусульманського населення кількох європейських держав, проведене в середині 2008 р. Центром вивчення мусульман, що входить в інститут Геллапа, показало, що відчуття інтегрованості в оточуюче суспільство відчувають тільки 46% мусульман Франції, 35 - Німеччини, 10% - Великобританії. Незважаючи на те, що багато представників мусульманських громад уже кілька десятиліть живуть в Європі, їх відчуженість від європейського суспільства не тільки не слабшає, а, навпаки, посилюється. Значна частина дітей і онуків вихідців з мусульманських країн відторгає цінності і норми суспільств, що їх прийняли [4].

Існуючі загрози викликають певну реакцію суспільства, яка позначається на його демократичності. На думку В. Горбань та О. Горбань, поширення конфліктогенних ситуацій стає підставою для обмежень дозвільного принципу демократичного правового режиму за рахунок розширення заборон, вживання надзвичайних правоохоронних заходів. Крім того в суспільстві зростає настороженість, відчуженість чи й нетерпимість різних частин автохтонного населення європейських країн до «чужинців», які не інтегруються до так званих «титульних націй». Другою стороною конфлікту є відчуженість іммігрантів, які відчувають себе дискримінованими, маргіналами. Ще однією загрозою для демократії є зростання популярності праворадикальних європейських організацій і партій, які отримують електоральну підтримку спекулюючи на антиіммігрантських настроях в суспільстві [5, с. 107]. Антиіммігрантські настрої часом набувають ознаки мігрантофобії. Будь-яка нетерпимість, нетолерантність є загрозою порушення демократичних устоїв, оскільки демократія, і особливо консолідована демократія базується на довірі й толерантності.

Існує ряд способів захисту розвиненої, консолідованої демократії в глобалізованому світі. По-перше, країни розвиненої демократії можуть захищати себе вдосконалюючи політику адаптації тих, хто прибув в ці країни з країн, в яких домінуючою була не демократична політична культура.

Як вважають Х. Лінц та А. Степан, в багатонаціональному, мультикультурному середовищі шанси консолідації демократії зростають завдяки державній політиці, яка передбачає захист прав всіх громадян. Крім цього, держава та суспільство можуть також дозволити різноманітні комунальні установи, такі як мас-медіа та школи з різною мовою викладання, символічне визнання культурної різноманітності, різноманітні законні шлюбні кодекси, правову та політичну толерантність до партій, що представляють різні громади тощо [6, р. 26]. На думку Х. Лінца та А. Степана, самоврядні етнічні чи релігійні спільноти не усунуть повністю конфлікт у багатонаціональних державах, але вони можуть послабити конфлікт і допомогти зробити державу та демократію більш життєздатними [6, р. 27].

Нині європейські країни стали перед вибором політики щодо іммігрантів — чи то політики мультикультуралізму, що є нібито найбільш органічною для розвинутих демократій, чи то політики асиміляції, адаптації, яка є більш жорсткою, змушує іммігрантів приймати правила гри країни проживання. Остання продиктована бажанням зберегти європейську ідентичність, не допустити міжцивілізаційних конфліктів, і врешті решт поступаючись якимись демократичними принципами зберегти демократію, оскільки радикали використовують зростанням незадоволення корінних жителів для посилення своїх позицій в суспільстві, завоювання влади. Перехід від політики мультикультуралізму до політики «адаптації», чи то асиміляції є свідченням відходу від певних демократичних принципів.

Другим способом захисту країн розвинутої демократії є поширення демократії в світі. Це своєрідний «наступ демократії», чи як його ще називають - «експорт демократії», який передбачає розробку та впровадження в життя моделей економічної, політичної модернізації суспільства.

В ХХІ столітті кількість демократичних країн залишилася майже такою, якою вона була в кінці ХХ ст. Припинення зростання кількості демократичних країн оцінюється по-різному - ліберальна демократія не носить універсального характеру, в очах жителів глобальної периферії західний світ вже не виглядає настільки привабливим, як раніше тощо [7, с. 28-29].

Можна припустити, що причиною цього явища є і те, що демократичні країни перестали докладати великих зусиль в поширенні демократичних цінностей в світі. В свій час розвинуті демократичні країни спонукав до «експорту демократій», розширення зон впливу страх перед тоталітарними режимами. Після Другої світової війни СРСР намагався укріпити свої позиції поширюючи вплив на інші держави, перетворюючи їх на своїх сателітів. Розпад Радянського Союзу та соціалістичної системи послабив відчуття небезпеки у лідерів країнах Заходу. Здавалося, що запущені автоматичні процеси

демократизації, оскільки в більшості країн світу утвердилася ринкова економіка, а згідно поширеним уявленням про демократію, така економіка вимагає і політичних змін. На думку багатьох вчених, свобода підприємництва невіддільна від політичної свободи, економічна лібералізація веде до політичної лібералізації. Однак, не варто забувати про інші умови становлення демократичного режиму – індустріалізація, урбанізація, освіта, економічний розвиток, матеріальний достаток, який країнам, які нещодавно стали на шлях економічної модернізації досягти важко в жорсткому конкурентному світі без зовнішньої допомоги.

Із всіх умов демократизації суспільства економічний розвиток привернув найбільшу увагу вчених. Спершу в 1950-х рр. з'явилася гіпотеза, згідно з якою в економічно розвинутих країнах є більше шансів стати демократичними. Згодом це знайшло підтвердження під час третьої хвилі демократизації, коли успішний перехід від авторитаризму до демократії здійснили країни, рівень економічного розвитку був вищий середнього. А значить, ті країни, які зацікавлені в «поширенні» демократії, мали б сприяти розвитку економіки менш розвинутих країн, з тим, щоб у них з'явилися шанси стати дійсно демократичними.

Однак, якщо еліта в розвинутих демократичних країнах «не ідейна», а прагматична, то її цілком може влаштовувати збереження слабких авторитарних режимів, якими можна маніпулювати і управляти. Влада в країнах з такими режимами змінюється рідко, або змінюється лише формально, зберігаючи спадковість. Домовитися, зацікавити таку владу простіше, ніж обрану демократичним шляхом, яка має враховувати інтереси суспільства та є підзвітною йому. Крім того, «експорт демократії» вимагає великих фінансових затрат, які потрібно якось обґрунтовувати, виправдовувати перед платниками податків. Не можна стверджувати, що розвинуті демократичні країни повністю відмовилися від такого захисту своїх інтересів. Так, Європейський Союз на протязі тривалого часу реалізовує політику сусідства. Країни-сусіди ЄС були віднесені до «зони безпеки», адже порушення стабільності в цих країнах створювало загрозу для країн-членів ЄС. Ці порушення стабільності могли, в першу чергу, бути спровокованими бідністю, соціальними негараздами. Тому, основна увага приділялася наданню допомоги у вирішенні соціально-економічних проблем. Це була не тільки фінансова допомога, а і сприяння в розвитку громадянського суспільства, намагання навчити залучати внутрішні резерви для вирішення соціальних проблем. Розвиток громад, заохочення до самоорганізації, самоврядування теж можна вважати «експортом демократії», який наближає до консолідованої демократії.

Нині з «експортом демократії» знову, як колись за часів існування СРСР, конкурує «експорт авторитаризму». Гібридна війна Росії має допомогти владі країни не тільки зберегти нинішній режим, але і не

допустити «наближення» дійсно демократичного світу до своїх кордонів. Очевидно, нинішня влада Росії, як колись Радянського Союзу, вбачає в демократичних розвинених країнах серйозну загрозу своєму політичному режиму. Консолідувавши своє суспільство використовуючи старі і нові технології маніпуляції, міфи, російська влада намагалася встановити такий же режим в Україні, при тому абсолютно керований. Знову в світі відновилася жорстка боротьба за зони впливу, зони безпеки.

Росія розпочала гібридну війну не тільки проти України, але і проти західного демократичного світу. Це проявляється у впливі на виборчі кампанії в країнах розвинутої демократії, здійсненні інформаційних атак, зокрема, в поширенні недостовірної інформації, підтримці радикальних партій, провокуванні економічних, соціальних, політичних криз шляхом посилення нестабільності в близькому зарубіжжі та небажаного зростання кількості мігрантів з недемократичних країн в європейські демократичні країни. Член Бельгійської Академії Наук М. Тело вважає, що Росія цілеспрямовано знищує Європу [8].

Здатність протистояти цим викликам європейським країнам є і свідченням консолідованості демократичного режиму. Європейський Союз сприймався багатьма як прообраз майбутнього суспільного розвитку, об'єднання держав, в якому всі суперечки і проблеми вирішуються шляхом переговорів, існує взаємодопомога і підтримка, стабільність. Але чи Європа залишилася тією ж, що була двадцять, десять років тому? І які зміни відбуваються в європейських країнах, які варто враховувати? Що сталося за цей час з європейським суспільством? Згідно уявленням про ситуацію в ЄС єврооптимістів: європейське суспільство досить гомогенне в ціннісному плані – європейці поділяють демократичні принципи, цінності; в ЄС сформувалася консолідована демократія; демократичне європейське суспільство, політикум здатні попереджати та вирішувати конфлікти; європейське суспільство – суспільство вільних людей; в ЄС існує повага до культурних особливостей всіх етнічних груп, створені умови для задоволення їх культурних, мовних потреб тощо.

Іншу думку про ситуацію в ЄС мають євроскептики: європейське суспільство і в етнічному плані, й в ціннісному гетерогенне; масова міграція з країн Азії та Африки змінила не тільки соціально-етнічну структуру, але і ціннісну структуру; в ЄС є країни «старої Європи» та країни «нової Європи», які стали членами ЄС не так давно і мають безліч невирішених проблем; ЄС не може завадити діяльності терористичних організацій, скоєнню терористичних актів, гарантувати безпеку життя; уряди європейських країн змушені йти на певні обмеження свободи в обмін на безпеку; в ЄС існує певна дискримінації іммігрантів, мігрантофобія і т.п.

Очевидно, однозначно оцінювати процеси, що відбуваються нині в європейських країнах не можна, як не можна заперечувати успіхи в побудові об'єднаної Європи, так і проблем, які вимагають вирішення. Передчасно говорити про те, що поширення демократії в світі зробила його безпечним, стабільним, взаємопов'язаним. Питання, яке сьогодні є актуальним — чи можливий зворотний рух, тобто відмова від демократії, повернення значної кількості народів до авторитарних режимів.

Незважаючи на всі наявні проблеми існує певний запас міцності демократичного суспільства. Про це свідчать парламентські вибори в Нідерландах та президентські вибори в Франції в 2017 році. Настрої в європейському суспільстві змінюються по мірі поступового вирішення міграційної кризи, яка і привела до посилення крайнє правих партій в ряді європейських країн. Соціологічні опитування проведені в Німеччині в кінці 2016 року показали зростання популярності Ангели Меркель незважаючи на її послідовну досить ліберальну міграційну політику. Однак, всі ці факти не повинні відвернути увагу вчених і політиків від небезпечної для демократії тенденції - зростання популярності правих радикалів, популістів.

Отже, сьогодні існує багато викликів для демократії. Демократія не є раз і назавжди встановленим політичним режимом. Навіть у розвинутих демократичних країнах існують загрози демократії, які слід усвідомити, оцінити та знайти шляхи їх усунення. Тривалий час політологи не помічали того, що глобалізація не тільки створює можливості для демократизації, прискорює ці процеси, але створює і загрози для демократії, в тому числі для тієї демократії, яку прийнято називати «консолідованою».

Безперечно, демократія виявила свої переваги в змаганнях з авторитаризмом — більшість країн економічно розвинених, стабільних — це країни з розвинутою демократією, чи то консолідованою. Глобалізація зробила можливим не тільки ознайомлення з позитивним досвідом облаштування способу життя за принципами демократії, але і поширення цього досвіду не тільки завдяки дипломатичній діяльності держав, громадській дипломатії, а і завдяки навчання в цих країнах вихідців з недемократичних країн світу, обміну студентами, спеціалістами, трудовій міграції і т. д. Надзвичайно важливу роль в цьому відіграє інформаційна глобалізація.

Демократичні перетворення тривають і в Україні. Євроінтеграція України є чинником демократизації суспільства. Від послідовності здійснення реформ залежить те, коли в Україні встановиться сталий демократичний режим, консолідована демократія.

I. Karl T. L. Democratization Around the Globe: Opportunities and Risks / Klare Michael T. and Thomas, Daniel C. (Eds.) // World Security. Challenges for a New Century. — N.Y., 1994. — P. 43-62.

2. Linz J. J. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe / J. J. Linz, A. Stepan. - Baltimore; London, 1996. - 497 p.

3. Вайнштейн Г. Ислам в городском пространстве и в общественном сознании Европы / Г. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. - 2013. - № 6. - С. 29-37.

4. Вайнштейн Е. Г. Будущее политикимультимедиа в Европе [Електронний ресурс] /Е. Г. Вайнштейн. - Режим доступа: http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2012_265.pdf

5. Горбань В. І. Глобалізація і демократія: етнічний аспект / В. Горбань, О. Горбань // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди «Право». - 2016 - Вип. 24. - С. 97-113.

6. Juan J. Linz. Toward Consolidated Democracies / Juan J. Linz, Alfred Stepan //Journal of Democracy 7.2 . -1996.- P. 14-33.

7. Широкова Є.О. Сучасні світові тенденції розвитку демократії / Є.О. Широкова // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. - 2014. - Вип. 61. - С. 26-32.

8. Виклики демократії в Європі та сусідніх країнах [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://ukraine-office.eu/challenges-of-democracy-in-the-european-union-and-its-neighbours/>

«ПУТІНІЗМ» ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН І НЕПРИВАБЛИВА РОСІЙСЬКА ДІЙСНІСТЬ

Борис Дем'яненко

Віра Дем'яненко

*Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія
Сковороди*

Встановити, від чого точно залежить роль особистості в історії — від неї самої, історичної ситуації, історичних законів, випадковостей чи закономірностей, очікувань співгромадян або від усього відразу, в якій комбінації та як саме, — дуже складно. Відповідь у величезній мірі залежатиме від обраного нами аспекту, кута й точки зору, розглянутого періоду історії, інших методологічних аспектів.

Викристалізувалося кілька підходів до розгляду проблеми ролі особистості в історичному процесі. Перший впливає з розгляду взаємозв'язків між соціальними умовами та індивідуальними характеристиками особистості (у відповідь на запит суспільства в кризовий період з'являється особистість, якій притаманний набір певних рис характеру, що необхідні за цих умов). Другий підхід пов'язаний із дослідженням масштабності впливу особистості на історичні події (особистість не може докорінно змінити об'єктивну логіку історії у всесвітньому масштабі, але її дії спроможні позитивно або негативно позначитися на ході історії). Третій підхід до проблеми пов'язаний із розглядом особистості в історії в зв'язку з особливостями протікання історичних процесів (еволюційно-функціональний період розвитку суспільства не сприяє розкриттю особистісних якостей людей, і навпаки, в екстремальних ситуаціях, що є переломними для життя держави і громадян, потужно зростає роль особистостей, чий імена в історії згодом героїзуються).

Вважаємо, що четвертий підхід розгляду проблеми ролі особистості в історичному процесі, який передбачає аналіз ролі історичної особистості в її взаємовідносинах з народом (народ виступає першоосновою, тому особистість залежить від нього; якщо особистість висловлює інтереси і виражає вимоги широких народних мас, то вона отримує особливу соціальну силу) у контексті цієї статті є найбільш продуктивним [1].

На початку XXI ст. дефініція «путінізм» (англ. putinism) набула кількох тлумачень. Цим поняттям ідентифікують: по-перше, різновид авторитарного політичного режиму, що сформувався в Російській Федерації на початку 2000-х років у добу глобалізації та інтернету; по-друге, економічний лад РФ, який виник на початку XXI ст. на уламках останньої тоталітарної імперії XX ст. — СРСР; по-третє, певний тип політики, яку А. Меркель й її європейські та американські колеги кваліфікували як регресивну, притаманну XVIII ст., коли

прагнення добиватися бажаних результатів базувалося на аргументі сили і проводилося з позиції сили.

Початкове використання терміну «путінізм» переважно в критичному значенні (як поєднання превентивних заходів і стагнації в неконкурентоздатній, економічно ослабленій РФ) належить ЗМІ. Одним із перших цей термін використав щодо президента Росії В. Путіна журналіст New York Times У. Сафір у 2000 р. переважно в публіцистичному розумінні для позначення культу особи, цензури і милітаризму. Одним із перших у РФ увів термін «путінізм» у повсякденний вжиток політолог А. Піонтковський [2]. Позитивний зміст у дефініцію «путінізм» вклав російський політолог А. Мігранян, розглянувши його як відновлення природних функцій уряду після періоду олігополії (тип ринкової структури недосконалої конкуренції, в якій домінує вкрай мала кількість фірм) [1].

До сутнісних ознак «путінізму» в політико-ідеологічній сфері слід віднести: 1) сильну президентську владу [3]; 2) культ авторитарного правителя – національного лідера, який ніби-то повернув Росії «велич» (трьома основними елементами кремлівської доктрини С. Белковський назвав такі: Путін – це стабільність, а будь-яка дієздатна («неіграшкова») опозиція – фашизм і громадянська війна; Путін – менше зло в усіх відношеннях; щоб менше зло ніколи не поступилося місцем більшому, потрібна консолідація еліт [4]); 3) фактичну відсутність принципу поділу влади; 4) контроль вищою виконавчою владою законодавчої й судової; 5) свавілля суддів, які обслуговують інтереси олігархії й влади; 6) спробу контролювати суспільство й державний апарат за допомогою компромату та застосування закону на власний розсуд (заперечення сили права й утвердження права сили); 7) систему спадкоємства, при якій чергового президента призначає попередній, а не вибирають громадяни; 8) сформування непублічного стилю політичної поведінки, схильність до адміністративно-бюрократичних методів управління суспільством; 9) намагання звужити і ліквідувати сфери конкуренції в політиці й масових комунікаціях; 10) авторитарну, корпоративну державу; 11) втручання влади у Конституцію (без участі народу у внесенні змін до Основного закону держави) [1]; 12) спірання режиму на корумповану чиновницьку олігархію; 13) слабкий технічний уряд, який не має політичної ваги; 14) реальне управління країною здійснюється представниками спецслужб і інших силових структур з адміністрації президента в режимі «ручного управління» (меншість керує більшістю); 15) імітаційну («керовану») демократію; 16) формальну багатопартійність за умови панування однієї урядової партії («партії влади» – Единой России); 17) імітаційний характер системної «опозиції» (російський політолог А. Піонтковський стверджував, що «саме цинічна терплячість «еліт» представляє найбільшу небезпеку для російської державності, ніж «демократичне

нетерпіння» опозиціонерів [5]), відсікання справді опозиційних політиків і організацій від виборів і провідних ЗМІ; 18) масові фальсифікації на виборах, результат яких у переважній більшості випадків заздалегідь визначають вищі бюрократичні інстанції; 19) роль народу в управлінні країною зведена до рівня голосування, при чому за одного й того ж кандидата / політичну партію; 20) постійно розширювані масштаби використання адміністративного ресурсу на виборах регіонального й федерального рівнів; 21) елементи неопотизму (наочний приклад, дачний споживчий кооператив «Озеро» на березі Комсомольського озера); 22) суб'єктивно-вибіркове застосування права («Друзям — усе, ворогам — закон!»); 23) цензуру; 24) панування шовінізму й традиціоналізму в тотальній державній пропаганді.

В економічній сфері визначальними ознаками «путінізму» стали: зрощення влади і монополізованої економіки (злочини в законі звільнені від відповідальності приватного власника, їхні «компанії» ніколи не розоряються, не збанкрутують, яким би високим не був рівень особистого споживання їх власників і бенефіціарів, яким би низьким не був рівень ефективності їх управління; через приватизовану ними державу вони підтримуються державним бюджетом або гарантованими державою зарубіжними кредитами); потужний контроль державою власності (присутня феодальна зумовленість приватної власності лояльності сюзерену), панування державно-монополістичного капіталу в економіці; панування в ключових секторах економіки корпорацій, які безпосередньо контролюються державною бюрократією (Газпром, Роснефть, Транснефть, РЖД тощо); підкорення кримінальною олігархією як багатств, зосереджених на поверхні, так і всіх надр країни, присвоєння нею всього, що створив і чим володів народ у СРСР; системну корупцію; відносно ліберальну, але непрозору фінансову й податкову політику; слабкий і тотально залежний від бюрократії малий і середній бізнес; дуже високий розрив у доходах між найбагатшими і бідними громадянами Росії; повна банківська залежність від іноземної валюти.

А. Піонтковський стверджував, що характер соціально-економічної реальності, що склалася в РФ за останні 15 років, описується російськими опозиційними і зарубіжними спостерігачами як «приятельський капіталізм», «сімейний капіталізм», «олігархічний капіталізм», «бандитський капіталізм». Його сутність полягає в повному злитті грошей і влади на персональному рівні, коли дефініція «корупція» стає вже неадекватною для опису явищ, що відбуваються [2]. Класична корупція вимагає наявності двох контрагентів — бізнесмена й урядовця, якому бізнесмен дає хабар. Але російським олігархам (потаніним, березовським, абрамовичам і іншим) не потрібно було витрачати час і гроші на державних чиновників. Вони самі стали або вищими державними чиновниками, або тіншовими

фігурами у президентському оточенні, що володіють розпорядчими державними функціями, про що відверто й гучно оголосили світу в знаменитому інтерв'ю Б. Березовського «Financial Times» у жовтні 1996 року [5]. У Росії сталася не стільки приватизація власності, скільки приватизація контролю над фінансовими потоками, і передусім, потоками бюджетних коштів. У такій системі ефективний власник не може виникнути у принципі [5].

Економічні погляди В. Путіна дуже невизначені, проте він перманентно й з великим емоційним піднесенням говорить про необхідність посилення ролі держави. Як людина, що тривалий час пропрацювала в поліцейських структурах, він щиро вірить у це як у панацею для вирішення всіх економічних проблем. Але це невірно в принципі. А в умовах, коли держава приватизована «владовласниками», посилення ролі такої держави бачиться катастрофічним.

У соціальній сфері «путінізм» ідентифікують 1) з відсутністю соціальної держави; 2) зі зневагою до особистості, прагненням розчинити особистість у «більшості» й придушити меншість; 3) скороченням можливостей громадянського суспільства й одночасно збереженням певних свобод у пресі та інтернеті, навіть можливості виступати проти цієї влади (для створення зовнішнього враження, що «путінізм» – це не диктатура); 4) слабким і малочисельним середнім класом; 5) «відтоком мізків» з країни; 6) безправним становищем найманих робітників (як росіян, так і гастарбайтерів, і нелегалів); 7) низьким рівнем пенсій, украй низькими соціальними допомогами; 8) корумпованою й неефективною освітою, системою охорони здоров'я; 9) проповіддю класового миру й об'єднання всіх класів і соціальних груп навколо держави і національного лідера в боротьбі з зовнішніми і внутрішніми ворогами («націонал-зрадниками»); 10) спроможністю контролювати власне населення й тотально маніпулювати ним; 11) повною підконтрольністю офіційних професілок державі, імітаційним характером їхньої діяльності.

Поширені в суспільстві настрої розчарування, роздратування від невдач, приниження, як від власного особистого становища, так і очевидного занепаду Росії, працювали, здавалося б, проти «партії влади». Знахідка технологів путінського режиму полягала в тому, щоб усю цю колективну фрустраційну енергетику каналізувати у вигравшному для себе напрямі. Режимом був указаний ворог і запропонований простий шлях відродження РФ, була вкрадена й «приватизована» патріотична ідея. Навіть найзатятіші прихильники продовження кривавої війни в Чечні визнавали, що це була війна за Кремль, а не за Кавказ, що вирішує вона передусім проблему спадкоємства влади призначеним єдиним кланом наступника. Навряд чи були б шанси на перемогу в кандидата у президенти В. Путіна, коли б не війна в Чечні, й звідки б узялася масова

підтримка війни, а з нею й В. Путіна особисто, коли б не загадкові вибухи, що сталися в Москві якраз у той момент, коли владі потрібно було розпалити античеченську істерію. Війна — це основний інструмент путінського піару, й цьому інструменту підпорядковано все, включаючи відставку Б. Єльцина. Анексія Криму весною 2014 року й нинішня війна Росії на Донбасі носять реанімаційний характер рейтингу В. Путіна як уособлення російського авторитарного режиму.

У зовнішньополітичній сфері визначальними рисами цього феномену постали: 1) агресивна, анексіоністська зовнішня політика (у якості зброї часто використовуються енергоресурси — «трубопровідна дипломатія»); 2) жорстка лінія поведінки у відносинах із США і блоком НАТО (на відміну від конструктивної позиції періоду президентства Б. Єльцина); 3) «старий-новий» російський імперіалізм, нова біполярність світу, нове протистояння Сходу й Заходу (російської й західної (Західно-християнської, Євроатлантичної) цивілізації; 4) ненависть і заздрощі до західних демократій (Європи, США, Канади), заперечення західних ліберально-демократичних цінностей та інститутів (зокрема, вільних виборів та інших громадянських прав і свобод), нетерпимість до елементів культури інших народів, яким протиставляє свразійську (російську) цивілізацію; 5) ностальгія за радянськими часами і найбільш впливовими лідерами, намагання відтворити неоімперію на теренах колишнього СРСР (звідси неоколоніальні війни на околицях радянської імперії, інформаційно-психологічні війни, спрямовані проти незалежницьких і просвропейських рухів у колишніх республіках СРСР), коли він розглядався рівнозначним суперником США.

Не останню роль у процесі неоімперіалізації РФ відіграли російські інтелектуали, зокрема, філософи. У той час, коли в СРСР розпочалася перебудова, а пізніше «парад суверенітетів», на маргінесі цих процесів майже непомітно визрів і розрісся напрямок громадської думки і руху, основною ідеєю якого була не просто реабілітація Російської імперії з її «самодержавієм, православієм і народністю», але й проекти практичного повернення до «великої імперії» («прекрасного дальока»). У 1990-х рр. також були закладені ідеї про виняткові заслуги росіян у перемозі над нацизмом і фашизмом, які безапеляційно й цинічно проголосив нещодавно В. Путін.

Набула поширення думка, що таку безпardonну, брутальну, агресивну політику Кремля можна пояснити особливостями національного характеру росіян, їхніми біологічно-психологічними якостями, ординськими, стадними інстинктами, відсутністю поваги до інших народів, чужих думок, схильністю до невмотивованого насильства, зневагою до демократії, демонічною фігурою В. Путіна, який повірив, що, ставши главою держави, зможе не тільки одноосібно правити країною, але й свавільно впливати на світові події, брутально

втручатися в справи інших країн, безкарно розв'язувати війни, анексувати території, перекроювати кордони Європи.

Ідеологічним прикриттям агресивної політики «путінізму» є вигадані кремлівським керівництвом міфи про своє невід'ємне право втручатися у внутрішні справи пострадянських країн, захищати інтереси «угнітаємих фашистами саатечественніков» в Україні, до когорти яких вони зараховують не тільки колишніх вихідців із Російської імперії — СРСР — Російської Федерації та їхніх нащадків, але й усіх «рускоязычних» безвідносно національності. Іншою складовою їх ідеологічної платформи є соціальна демагогія, «висмоктані з пальця» байки про себе як споконвічних захисників «ісконних цінностей Русского міра» від «проісков враждебного Запада», що буцімто «тлєтворно влієт» на побожних, святих московітів-росіян.

За час президентства В. Путіна в Російській Федерації була сформована панівна ідеологія, яка відзначається правоконсервативним характером і сутнісно близька до фашистської (нацистської). Ідеології «путінізму» властивий шовінізм, клерикалізм, ксенофобія, імперський реваншизм, культ сильної агресивної держави. «Путінізм» включає ідею «Русского міра», в якому панує Росія, яка передбачає «собіраніє русекіх земель», тобто можливість анексії територій, де проживають росіяни (і навіть російськомовні громадяни). Найважливішими елементами цієї ідеології виступає агресивний антизахіднізм, антиамериканізм, антилібералізм [6].

Ідеологія «путінізму» апелює до православного фундаменталізму, євразійських і геополітичних міфів про перманентне історичне протистояння Росії й Заходу. Особливо популярною є теорія змови Заходу (США, англосаксів, атлантичної цивілізації) проти Росії. Важливим елементом ідеології є союз держави і церкви, що передбачає державну підтримку релігійної пропаганди. З ним пов'язана відверта гомофобія, культ консервативних традицій і репресивної сексуальної моралі. На відміну від більшості інших різновидів фашизму (нацизму), «путінізм» вільний від етнонаціоналізму.

Влучно висловився про «путінізм» А. Піонтовський: «Путінізм» — це вища й завершальна стадія бандитського капіталізму в Росії, та стадія, на якій, як говорив один напівзабутий класик, буржуазія викидає за борт прапор демократичних свобод і прав людини. «Путінізм» — це війна, це «консолідація» нації на ґрунті ненависті до якоїсь етнічної групи (чеченців, грузин, українців чи ще когось), це — наступ на свободу слова та інформаційне зомбування, це ізоляція від зовнішнього світу й подальша економічна деградація. «Путінізм» — це (скористаємося улюбленою лексикою В. Путіна) контрольний постріл у голову Росії» [7].

Формування системи «путінізму» започатковано в 1990-і роки. Його економічна модель сформувалася під впливом двох основних сил: неоліберальних економістів і консервативного чиновництва (у т. ч. т.

зв. «силовики»), пов'язаного з державними корпораціями. Перші стояли біля витоків путінської антисоціальної економічної політики. Саме вони відповідальні за фактичну відмову від прийнятого в усіх цивілізованих країнах перерозподілу доходів на користь незаможних громадян, системи соціальної підтримки тих, хто її потребує, прогресивного оподаткування, за репресивне трудове законодавство, приватизацію соціальної сфери, суспільного простору й т. д. Другі – забезпечили панування бюрократії в економіці, авторитарну політичну модель [6]. Ідеологія «путінізму» виникла набагато пізніше, ніж сформувалася путінська система влади. Останнім часом, стверджують дослідники, ця ідеологія набула завершеного вигляду й агресивно пропагується державою.

У путінській Російській Федерації набагато менша (ніж у колишнього СРСР) військова могутність, і вона не може покладатися на фортецю у вигляді закритого (автаркічного) суспільства, до того ж не має нині паралельної неефективної, але стійкої економіки і є крихким елементом світової економічної моделі. Однак ця Росія набагато зухваліша, а її двозначна позиція в розхитаному світовому порядку – наполовину належність до нього, наполовину перебування зовні – дає змогу В. Путіну вдаватися до численних стратегій і міжнародних ігор. США й об'єднана Європа не такі близькі союзники, як колись, бо нині вони конкуренти у глобалізованій економіці. Їх обох заганяє в кут ісламський виклик, і тут Росія постає в ролі союзника. Як слушно наголосив Т. Снайдер, РФ виграє від свого «стратегічного релятивізму» й вправно використовує його: ослаблене найсильнішого (ЄС), щоб перетворити власну слабкість на перевагу. Цей релятивізм працюватиме повною мірою, доки європейці не зрозуміють його [8, с. 39].

Французький філософ Філіпп де Лара влучно назвав «путінізм» режимом не «совєтської влади плюс електрифікація всієї країни» (відомий вислів В. Ульянова-Леніна), а «КДБ плюс телебачення».

Путінізм не ідеологія, це стан душі, коли людина позбавлена власного розуму, позбавлена вміння мислити, аналізувати. Це підтримування вождизму, готовність за свого вождя вбивати братські народи. Путінізм – це радше відвертий цинізм, що зберіг багато рис і небезпек тоталітарного режиму, які недооцінюють ті, хто вбачає в російському режимі клептократію чи утвердження націоналізму. Вирішальне завдання для нинішньої Європи – зрозуміти, з ким вона має справу та які будувати відносини з Російською Федерацією: Європа вже не в стані холодної війни, але й не в партнерстві, не йдеться й про спільність цінностей та інтересів. Йдеться про конфлікт нового виду, оманливий і складний, взаємопов'язаний з іншими напруженнями і війнами: конкуренцією Заходу й Китаю, ісламським світовим тероризмом, сунітсько-шіїтською війною тощо. Саме

внаслідок такої складності Україна нині «бореться за свою та їхню (європейську) свободу» [8].

Найближчими аналогами режиму «путінізму» можна розглядати фашистські й антидемократичні режими в Європі 1920-х – 1960-х років. Від німецького нацизму й пізнього італійського фашизму «путінізм» відрізняє авторитарна, а не тоталітарна модель політичної системи, негативне ставлення до етнонаціоналізму й антисемітизму, відмова від популістської соціальної політики в інтересах широких народних мас (останнє відрізняє «путінізм» і від аргентинського перонізму).

«Путінізм» ближчий до правоконсервативних авторитарних режимів на зразок іспанського франкізму, клерикального фашизму Дольфуса–Шушнінга в Австрії й А. Салазара в Португалії, режиму М. Хорті в Угорщині. Так само найближчим аналогом «путінізму» слугують авторитарні етатистські державно-капіталістичні режими у країнах, що розвиваються (переважно азіатських і північно-африканських) другої половини ХХ – початку ХХІ ст. (режим А. Садата (1970–1981) і Х. Мубарака (1981–2011) в Єгипті; С. Хусейна (1979–2003) в Іраку; Х. Асада (1971–2000) і Б. Асада (з 2000 р.) у Сирії; Х. Бурґіба (1957–1987) і З. Бен Алі (1987–2011) у Тунісі; Ф. Маркоса (1965–1986) на Філіппінах; Х. Сухарто (1968–1998) в Індонезії; правління Інституційно-революційної партії (ІРП) у Мексиці й т. д. «Путінізм» ідеологічно близький до військових диктатур Латинської Америки і Південно-Східної Азії 1950-х – 1980-х років (Парагвай, Чилі, Аргентина, Уругвай, Південна Корея, Тайвань і т. д.).

Проте його економічна політика суттєво відрізняється від ринкового лібералізму більшості названих режимів. Бюрократія при «путінізмі» контролює економіку не лише опосередковано завдяки участі в системі «приятельського капіталізму» (як в умовах правих диктатур), але й безпосередньо за допомогою прямої державної участі у великих корпораціях і дирижистську (політика активного втручання держави в економіку) економічну політику. У цьому путінська Російська Федерація перебуває ближче до етатистських режимів Сходу [9].

Аналітики небезпідставно стверджують, що «путінізм» може існувати і після відходу (відставки, втечі, смерті тощо) В. Путіна. У цьому випадку замість «батька-засновника» цієї системи роль ключової постаті режиму виконуватиме черговий наступник. Така модернізація фасаду «путінізму» може бути вигідна фінансово-бюрократичній олігархії, бо може послабити чи й позбавити загалом її бізнес від дошкульних міжнародних санкцій та ізоляції.

Російський соціолог і політолог І. Ейдман вважає, що саме молодь поховас «путінізм», саме вона стає основою нового визвольного руху в РФ. Так, молодь найменше піддається впливові державної телепропаганди. Молоді живуть у світі соціальних мереж і телебачення

для них — це «вимираючий динозавр» («немодний старечий відстій»). Дійсно, молодь не має вантажу минулого негативного політичного досвіду, який присутній у покоління 40-50-річних. «Перебудова породила чимало надій, які не справдилися. Багато лідерів тодішнього демократичного руху зрадили його. Росія замість свободи і демократії отримала нову огидну версію авторитарного режиму. Для мого покоління це стало шоком, який багатьом «підрізав крила», позбавив ідеалізму й волі до опору. Нинішня молодь не пережила цього розчарування й тому готова до боротьби і самопожертви», — переконаний І. Ейдман [10].

1. Лакер У. Путинизм. Россия и ее будущее с Западом. [Електронний ресурс] / Уолтер Лакер. — Режим доступу : <http://www.lander.odessa.ua/doc/laker-putinizm-rossiya-i-ee-budushchee-s-zapadom.pdf>.

2. Пионтковский А. Путинизм как высшая и заключительная стадия бандитского капитализма в России. [Електронний ресурс] / Андрей Пионтковский. — Режим доступу : http://www.yabloko.ru/Publ/Book/Fire/fire_002.html.

3. Белковский С. Апология Владимира Путина : Легко ли быть царем? [Електронний ресурс] / Станислав Белковский. — Режим доступу : <https://www.profilib.com/chtenie/148538/stanislav-belkovskiy-apologiya-vladimira-putina-legko-li-byt-tsarem.php#t1>.

4. Белковский С. Сущность режима Путина. [Електронний ресурс] / Станислав Белковский. — Режим доступу : <http://www.itexts.net/avtor-stanislav-belkovskiy/41076-suschnost-rezhima-putina-stanislav-belkovskiy/read/page-4.html>.

5. Пионтковский А. Искушение Владимира Путина. [Електронний ресурс] / А. Пионтковский. — Режим доступу : <http://www.rulit.me/books/iskushenie-vladimira-putina-read-307991-1.html>.

6. Эйдман И. Задача — сломать систему путинизма, а не сменить персоны у власти. [Електронний ресурс] / Игорь Эйдман. — Режим доступу : <http://www.maxpark.com/community/13/content/2902458>.

7. Пионтковский А. За первым словом Владимира Володимировича. [Електронний ресурс] / А. Пионтковский. — Режим доступу : <http://www.pravda.if.ua/news-90730.html>.

8. Де Лара Філіпп. Що таке путінізм? / Філіпп де Лара // Український тиждень. — 2015. — № 11 (383). — 19 березня. — С. 39.

9. Эйдман И. Что такое путинизм. [Електронний ресурс] / И. Эйдман. — Режим доступу : <http://www.pravda.info/kompromat/135437.html>.

10. Ейдман І. Нове покоління поховас путінізм [Електронний ресурс] / Ігор Ейдман. — Режим доступу : <http://www.gordonua.com/ukr/news/worldnews/ejdman-nove-pokolinnja-pohovaje-putinizm-181037.html>.

RUSSIA'S APPROACH TO THE COUNTRIES OF THE FORMER YUGOSLAVIA IN THE LIGHT OF RUSSIAN DIPLOMATIC DOCUMENTS (1992-1995)

Irena Stawowcy-Kawka

Institute of Political Science and International Relations of the Jagiellonian University

This article focuses on the Russian policy at the time of the breakup of Yugoslavia and the wars ranging there in 1992 - 1995. After the Cold War and the breakup of the USSR, that period was marked by Russia's seeking to find itself anew on the political maps of the Balkans, an important region in the geopolitical strategy of Moscow. In other words, the point was to secure Russian interests in the Balkans under new conditions in terms of the international system of power. As the former Russian Foreign Minister Andrei Kozyrev wrote in 1992: *Russia will certainly not cease to be a great power... Its national interests will be treated as a matter of priority. Yet those will be interests understandable to democratic countries, while Russia will defend them by means of cooperation with its partners, not confrontation*¹. The reasons for Russia's pursuit of just such foreign policy could be derived from the theory of neorealism. The importance within the international system, whose key aspect was the state, was determined by the place it occupied – in accordance with its potential – in that structure, while the position of specific countries was determined by the nature of their policies ensuring security or survival². According to Kenneth N. Waltz, within the international system the state's potential is specified, as both the operational principles and the functions are played, along with possibilities of their implementation³. Any missing elements in the aforementioned structure of supersubordination leads to anarchy, as its individual constituent parts have distinctive functional capabilities. Consequently, Teresa Łos-Nowak assumes that: “in the light of major arguments of the theory of neorealism, the ways in which states behave in the international system and their final results stem from the <structural coercion> which determines specific <rules of behaviour>”⁴.

In the early 1990s, the strategy of the West was based on a wrong assumption that Russia had lost its imperial capacity, while the declared democratisation of the Russian state contradicted the continuation of its post-imperial policy, focusing above all on the pursuit of its own national interest⁵. From 1992 to 1995, it was in Russia's interest to convince the

¹ A. Kozyrev, *Russia: A Chance for Survival*, Foreign Affairs, 1992, Vol. 71, No. 2, p. 10.

² T. Łos-Nowak, *Stosunki międzynarodowe. Teorie – systemy – uczestnicy*, Wrocław 2006, p. 88, 89.

³ K. N. Waltz, *Theory of International Politics*, New York 1979, p. 73; *ibid.*, *The Journal of Interdisciplinary History*, 1988, 18 (4), p. 615–628.

⁴ *Ibidem*, p. 93.

⁵ M. Babić, *Rosja na Bałkanach Zachodnich. Interesy narodowe i wpływy polityczne*, in: *Balkany w XXI wieku. Problemy konsolidacji i integracji*, M. Babić, I. Jakimowicz-Ostrowska (eds.), Warsaw 2014, p. 47-74.

West of its might while conducting the “strategic partnership” policy delivered in cooperation with Western partners by means of controlling and containing conflicts, implemented by the agency of the CSCE and the UN, involving the application of humanitarian law or – when necessary – force. In other words, attention was paid to the rebuilding of its position in international relations and restoring its superpower role through economic reforms and cooperation with the West.

In its document entitled *Russian foreign policy: the Foreign Ministry's priorities*, Russia included the following announcement: “The battle of ideologies is over. A time has come to pursue Russia's interests by economic, diplomatic, military and other means. Foundations are being laid for equality- and partnership-based relations with the neighbours, highly developed democracies”⁶.

Yet the key to the implementation of the Russian policy in the countries of the “far abroad” was the creation of new methods of cooperation with those of them that had best resolved the problems faced by Russia when introducing the partnership and alliance principle. In the strategy of its foreign policy formulated by the Security Council at the Russian President and approved by Boris Yeltsin in April 1993, Russia reserved: “... the right to defend the countries of the <near abroad> in compliance with international law, using the UN <not excluding>, if necessary, the application of its own appropriate means.”⁷ Russia's activity in the Balkans during the breakup of Yugoslavia confirms its use of opportunities to pursue its own national interests. In their actions, President Yeltsin and the Foreign Minister Kozyrev were motivated by their conviction that once they started cooperation with the West, they would benefit from economic aid and thus implement reforms thanks to which free market would develop and Russia would be soon accepted into the “western club of the wealthy”⁸. Such policy proved illusory and the national interests narrowly understood by the then political leaders as well as focusing on the post-Soviet areas in 1993 led to the collapse of that policy in 1995 and its corrections in 1996 and later.

Consequently, the following questions arise: was the policy pursued by Russia in the former Yugoslavia consistent with the ideas of the West? How did Russia then define its objectives in the region and to what degree was that policy effective and the position it had facilitated the performance

⁶ *Diplomaticzeskij Wiestnik* January 1993, in: Euroazja no 5-6 (appendix), 1994, *Rosyjska polityka zagraniczna: priorytety MSZ. Założenia polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, p. 4.

⁷ P. Kozłowski, *Obszar postradziecki w oficjalnych strategiach Federacji Rosyjskiej i Rady ds. Polityki Zagranicznej i Obronnej*, Wschodnioznawstwo, fascicle 1. 2007, p. 253. The document to be found in: Концепция внешней политики Российской Федерации от 23.04.1993 г., in: *Внешняя Политика и Безопасность Современной России. Хрестоматия в четырех томах*, Moscow 2002; see also R. A. Smentek, *Podstawowe koncepcje polityki zagranicznej Rosji i jej priorytety*, <http://www.stosunki.pl/?q=content/podstawowe-koncepcje-polityki-zagranicznej-rosji-i-jej-priorytety>, (accessed on 8 May 2016). Defensive realists criticised such a perception of the policy pursued by the RF.

⁸ R. Miller, *Russia and Europe: National Identity, National Interest, Pragmatism, or Delusions of Empire*, Canberra 2006, p. 10.

of the tasks set? This articles aims, first and foremost, to show that in a brief period from 1992 to 1995 that policy evolved and in Russia's activities – despite the country's earlier declarations of close cooperation with the West – the willingness to have its own interpretation of the events in the former Yugoslavia began to dominate. As a consequence, three stages could be distinguished in the Russian policy towards the region in question:

1. January – August 1992, when the Russian Federation conducted a policy similar to that of the West, engaging in the mediation process and cooperation in the UN Security Council;

2. August 1992 – February 1994, when Russia on the one hand criticised the policies pursued by the West and pointed out to the importance of its own impact on the course the crises in the Balkans took, yet on the other hand cooperated with the West in key matters;

3. February 1994 – January 1996, when Russia took a different stance than the West on the bombing of Sarajevo, which led to the first Russia – NATO crisis. Moscow concluded that Russia should focus rather on the challenges in the “near abroad” since in the Balkans its interests might be contradictory to those of the West. Still, cooperation with the West was the basis of Russian policies while the bloody conflicts in the former Yugoslavia were being resolved and sovereign nation states created⁹.

This article is primarily based on certain documents issued in Moscow in 1993 and edited by Jelena Guskova, *The Yugoslav crises and Russia. Documents, facts, comments (1990-1993)* and in Belgrade in 1996, in a version supplemented with the years 1994 and 1995 entitled¹⁰. A few publications appeared concerning Russia's policy in the Balkans in 1991-1995, above all a collection of articles in a collective work entitled *Руска политика на Балкану*, where the bulk of articles pertain to the 1990s, as well as a volume entitled *Балканот и Русија. Општомо и специфичното во историскиот и културниот развојок*. Joanna A. Nocko has published an article entitled *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec konfliktu jugosłowiańskiego w latach 1992 – 2002 [The policy of the Russian Federation towards the Yugoslavian conflict in 1992-2002]*, Sławomir L. Szczesio one called *Rosja wobec wojny w Bośni i Hercegowinie w latach 1992 – 1995 [Russia and the war in Bosnia and Herzegovina in 1992-1995]*, while Marko Babic has written about *Rosja na Bałkanach Zachodnich. Interesy narodowe i wpływy polityczne [Russia in the Western Balkans. National interests and political influence]*. An extensive analysis has been offered by James Henry

⁹ Compare: similar stages of that policy were outlined by J. H. Headley in: *The Russian Federation and the Conflicts in Former Yugoslavia, 1992 - 1995*, London 2000, p. 20..

¹⁰ *Jugoslovenska kriza i Rusija. Dokumenti, fakta, komentari (1991 - 1995)*, Jelena Guskova (ed.), Belgrade 1996, the Russian-language version see *Югославский кризис и Россия. Документы, факты, комментарии (1990-1993)*, редактор Е. Ю. Гуськова, Москва 1993.

Headley in his monograph¹¹.

I

Given the new conditions the Russian Federation found itself in, Andrei Kozyrev, chief of Russian diplomacy since October 1990, had to face some foreign-policy challenges. As the Russians had traditionally attached particular importance to cooperation with the Balkan states, including Yugoslavia, the diplomats understood how important it was to define a strategy for that region at the time of a great crisis. After the breakup of the USSR, Cold-War rivalry was abandoned in favour of other ideas in foreign policy. That was not, however, a continuation of the policy pursued by Gorbachev, the so-called “new thinking”, or the notion of building a “common European house”. That strategy had been abandoned when Yeltsin came to power and new foreign-policy directions were delineated. Yet the thought of Gorbachev exerted a huge impact on the ruling elites, particularly in the first years after assuming power, marked by a continuation of the policy of a “strategic partnership” with the West and the USA. As a successor of the USSR, the Russian Federation still held a permanent seat in the UN Security Council, which meant it was given a superpower status. One consequence of Russia’s privileged position, was the right it held to veto all UN decisions adopted on Yugoslavia during its breakup, while the disappearance of Yugoslavia in the early twenty-first century from the political map of the world and the creation of new nation states provided Russia with opportunities to implement its ideas concerning the Balkans yet again.

One of the first decisions in 1992 was to take a stance when Croatia and Slovenia, as well as Macedonia, Bosnia and Herzegovina, declared independence. On 16 January, Deputy Foreign Minister Vitaly I. Churkin¹² said in an interview given at the Ministry’s press centre: “Given the complexity of the situation in Yugoslavia, ... the expression of the will of the Yugoslav nations is actively discussed in the Foreign Ministry of

¹¹ *Руска политика на Балкану*, J. Куржак (ed.), Београд 1999; *Балканот и Русија. Опитото и специфичното во историскиот и културниот развој*, Т. Чепреганов, Б. Ристовска-Јосифовска, Е. Гускова, М. Проскурина (eds.); J. A. Nocko *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec konfliktu jugosłowiańskiego w latach 1992-2002*, in: *Wybrane problemy badań wschodnich*, Z.J. Winnicki, W. Bałuk, G. Tokarz (eds.), Wrocław 2007, p. 2; S.L. Szczesio, *Rosja wobec wojny w Bośni i Hercegowinie w latach 1992-1995*, in: *Rosja współczesna. Dziedzictwo i przyszłość*, M. Brody, O. Nadskakuła, A. Płaczką (eds.), Toruń 2010, p. 263-274. J. H. Headley, *The Russian Federation and the Conflicts in Former Yugoslavia, 1992-1995*, London 2000; S. Crow, *Reading Moscow’s Policies toward the Rump Yugoslavia*, RFE/RF Research Report 6 November 1992, vol. 1, No 44. See also: M. Raś, *Miejsce Rosji w Europie*, in: *Rosja. Refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (eds.), Warsaw 2010, p. 207-233; M. Jedliński, *Rosja – Unia Europejska. Stosunki polityczne w kontekście ideowym*, Studia Gdańskie, Wizje i Rzeczywistość, 2013, vol. X, p. 239-250.

¹² Vitaly I. Churkin was director of the Information Department at the Foreign Ministry of the USSR and the Russian Federation. He also served as the spokesperson of the Russian FM, deputy Foreign Minister from 1992 to 1994 and from 1994 was the RF’s envoy in Belgium and Russia’s permanent representative at NATO. It was Churkin who in 1992-1994 competently conducted interviews and meetings, for the first time in the history of the RF, with press journalists and informed the public about directions in international politics.

the RF – their right to choose. Let me stress that in the future Russia would like to establish traditionally friendly relations with all the Yugoslav nations”¹³.

Then on 31 January Yeltsin made public information that the RF was in dialogue with Slovenia and Croatia, and that by recognising their sovereignty Russia would take part in the peace process¹⁴. That step was taken once it had been recognised on 15 January by the countries of the European Community (EEC), the USA, as well as, *inter alia*, Poland. On 24 February 1992, Moscow and other countries adopted a Security Council resolution on UN peacekeeping mission in Croatia, Slavonia and Krajina¹⁵. In the UNPROFOR (United Nations Protection Force) units set up then, troops of the Russian contingent took part in 1992 – of around 900 soldiers, to increase by 1994 to 1,500 persons¹⁶. In April 1993, a battalion of around 900 soldiers was stationed in Croatia in the “East” sector. It was discussed then in the Russian army a possible dispatch of military transport aircraft to supply humanitarian aid provided by the UN. At the same time, the Defence Ministry was convinced of the absolute priority of political methods when resolving crises in the Balkans¹⁷. In Bosnia and Herzegovina, there was a Russian brigade comprising air landing troops, deployed as part of the Multi-National Division North with Turkish, Danish, Finnish, Norwegian, Polish, Swedish, and American troops. The Russian brigade was in charge of the area between the Republic of Serbia and the Federation of Bosnia and Herzegovina. Each time, activity of the Russian soldiers was negotiated between representatives of the USA and Russia.

In a communication issued on 15 April 1992, the Russian Federation Government stated that it was closely following the events in Bosnia and Herzegovina as the bloody large-scale conflict on its territory – one involving the neighbouring republics – posed a threat not just to the countries of the region but also international peace and security. Further in the communication, the opinion was expressed that an end to the crisis in Bosnia and Herzegovina could only be put by peaceful means, during talks at a conference under the auspices of the Western European Union¹⁸.

¹³ Из ответов А.В.Чуркина на вопросы журналистов на брифинге в пресс-центре МИД РФ (16 января 1992 г.), Дипломатический вестник, - М. 1992. - 31 янв./15 февр. - № 2/3 - С. 44, in: *Югославский кризис...* р. 224.

¹⁴ Из выступления Б.Н. Ельцина на пресс-конференции (31 января 1992 г.), Дипломатический вестник, - М. 1992. - 29. февр./ 15 марта - № 4/5., in: *Югославский кризис...* р. 225.

¹⁵ Из выступления начальника управления информации МИД России А.В.Чуркина на брифинге, Дипломатический вестник, - М., 1992.-31. марта. - № 6. - С.53-54., in: *Югославский кризис...* р. 225, 226.

¹⁶ Historyczna zmiana na Bałkanach. Partnerzy w misjach pokojowych, Przegląd NATO, winter 2004, <http://www.nato.int/docu/review/2004/issue4/polish/special.html>, (accessed on 8 May 2016); A. Necko, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec konfliktu jugosłowiańskiego w latach 1992 - 2002 ...*, p. 296.

¹⁷ Из заявления заместителя министра обороны РФ генерал-полковника Г. Кондратьева (27 апреля 1993 г.), Вестник ИТАР – ТАСС. - М., 1993.- 27апреля, in: *Югославский кризис...* , р. 185.

¹⁸ Заявление МИР Российской Федерации (15 апреля 1992 г.), Дипломатический вестник, - М., 1992. - 15/31 мая. - № 9/10 - С. 23-24, in: *Югославский кризис...*, р. 69, 70.

On 28 April, the public was informed of the recognition by Russia of sovereign Bosnia and Herzegovina (also recognised by the countries of the WEU) and the creation on 27 April of a state named the Federal Republic of Yugoslavia – FRY (Serbian *Savezna Republika Jugoslavija*), comprising Serbia and Montenegro¹⁹.

Russia supported Resolution 757 of the UN Security Council (30 May) imposing sanctions on the new Yugoslavia, i.e. an embargo on oil supplies, an asset freeze abroad and a ban on all trade with Serbia and Montenegro. Supporting those sanctions, however, Russia – as a major oil supplier – had to suffer most in a period of a deep economic slump, as put by the Government's spokesperson²⁰. Importantly, before Moscow decided on sanctions against Yugoslavia, the President of the European Commission Jacques Delors had held talks in Moscow with President Boris Yeltsin on the relations between the European Community and Russia and provision of economic aid to the latter. The programme of economic assistance provided by the European Community was in operation back then, thanks to which the Russian economic system was to be transformed into a market economy²¹. That assistance was to become a regular scheme known as TACIS (Technical Assistance for the Commonwealth of Independent States, CIS), implemented since 1992. In 1992, there were also programmes to support loans for food purchase and direct supplies of basic goods for the inhabitants of Moscow or Saint Petersburg²². The new aid programme for 1993 – 1995 was to help boost the transport network, telecommunications, the energy sector, food distribution, science as well as facilitate the implementation of ITC achievements. European programmes were also geared towards supporting small and medium-sized enterprises as well as development of democracy²³. Russia also enjoyed generous financial assistance offered by the United States of America²⁴.

In the meantime, the Supreme Council of the RF demanded on 28 June 1992 that Yeltsin provide explanations as to the policy pursued in

¹⁹ Из выступления директора департамента информации и печати МИР РФ С.В. Ястржембского на брифинге (28 апреля 1992 г.), - М., 1992. – 15/31 мая. - № 9/10. – С. 34-36, in: *Югославский кризис...*, p. 226, 207.

²⁰ Из выступления директора департамента информации и печати МИР РФ С.В. Ястржембского на брифинге (2 июня 1992 г.), Дипломатический вестник, - М., 1992. – 30. Июня - № 12 – С. 53-54, in: *Югославский кризис...*, p. 228, 229.

²¹ 26th *General Reports on Activities of European Communities*, 1992, p. 261, 262.

²² The Partnership and Cooperation Agreement (PCA) between the Russian Federation and the European Communities was signed on 24 June 1994 on the island of Corfu. The text of the 1989 trade and cooperation agreement between the European Community and the USSR and of the PCA available on: http://europa.eu.int/comm/external_relations/russia/intro/index.htm (accessed on 8 May 2016). The PCA entered into force in December 1997 due to the suspension of the ratification process by the EU in a protest against the Russian invasion on the Chechnya. See S. Kux, *European Union–Russia relations: Transformation through integration, w: Russia's engagement with the West. Transformation and integration in the twenty-first century*, A. Motyl, B. Ruble, L. Shevtosova (eds.), London 2005, p. 172.

²³ See D. Sobczak, *Stosunki Unii Europejskiej z Rosją po zakończeniu „zimnej wojny”*, http://www.instytut.info/images/stories/książki-polecane/15_przemiany_i_perspektywy_przedsiębiorstw_1/r08.pdf, p. 111-112, (accessed on 8 May 2016).

²⁴ J. Kiwerska, *Rosja w polityce administracji Clintona*, in: *Amerykomania*, Cracow 2012, vol. 2, p. 412-414.

the Balkans. Its members were critical of actions taken by the Foreign Ministry, in particular the recognition of Croatia and the sanctions against Yugoslavia²⁵. Expressing its lack of trust towards minister Kozyrev, the parliamentary opposition called on him to conduct policies consistent with the interest of the Russian nation and made a motion for an immediate moratorium on the sanctions²⁶. The storm in the parliament brought no results: the Russian Federation applied sanctions against the FRY, which resulted in a suspension of trade between those countries, abandoning scientific and technical cooperation as well as financial transfers; it additionally reduced staffing at the Yugoslav embassy in Moscow.

In the meantime, Russia continued cooperation in the implementation of the peace process. When meeting journalists on 14 August 1992, the spokesperson of the Russian Federation Government said that the UN Security Council had adopted two resolutions: on humanitarian aid for Bosnia and Herzegovina and on the commitments of the parties to the conflict as regards respect for international legal standards, respectively. He stated: "... Russia supports and will continue to support all common-sense forces on the territory of the former Yugoslavia, and in particular the new leadership of the Federal Republic of Yugoslavia, in their actions towards a peaceful conflict resolution in compliance with the requirements of the UN Security Council"²⁷. He went on to say that Boris Yeltsin discussed those issues in talks with leaders of other countries and members of the Supreme Council. At the same time, the conflict between the Government and Parliament was getting worse.

There was no agreement, either, between the generals as to the use of Russian troops for peacekeeping purposes in the Balkans. According to Churkin, military leaders did not want to agree to contacts with western soldiers and officials as it was they who were in charge of conflict management. Additionally, in the period when Russia felt understaffed domestically, the general command's reluctance to be involved in Bosnia and Herzegovina was obvious²⁸ as there were around 16,000 Russian troops across the post-Soviet area.

II

A visible modification of the Russian policy in the Balkans came in the latter half of 1992. Although those were not changes that could be called moving away from pro-western policies, yet Moscow was not that keen anymore to support all decisions taken by the West, the UN and other

²⁵ Стенограма засідання Врховного Совета РФ по югославському вопросу (26 июня 1992 г.), Дипломатический вестник. - М., 1992. - 15/31 июня. - № 13/14. - С. 38-41, w: *Югославский кризис...*, p. 89- 92..

²⁶ Ibidem, p. 93-110.

²⁷ Из выступления начальника управления информации ДИП МИД РФ А.Г. Розанова на брифинге, (14 августа 1992 г.), О резолюциях СБ по Югославии, Дипломатический вестник, - М., 1992. - 15/30 сент. - № 17/18. - С.64, in: *Югославский кризис...*, p. 233, 234.

²⁸ J. H. Headley *The Russian Federation* ...p. 85.

international institutions it cooperated with. Russia had the right to be recognised as a superpower and the Balkan region – some analysts and political scientists argued – was important for its national security, and so Russia's view had to be taken into consideration in conflict resolution²⁹. At the London conference on 26-28 August 1992, the decision on the use of force in conflict resolution in Bosnia and Herzegovina was adjourned because of the chairman of the parliamentary international relations committee of the Supreme Council, Evgeniy A. Ambartsumov. "The key thing is that we have managed, thanks to the efforts of the Secretary General and the Russian minister, to launch a diplomatic process. This practically means, [firstly - I. S-K.] that there are no grounds for armed operations and, secondly, that we need to take urgent steps to ensure humanitarian aid for the entire region of the former Yugoslavia."³⁰ It was Russia's intention to show how active the Russians were in working out peace initiatives and how vital a role the RF played in the peace process. In London, a permanent Geneva-based peace conference was established.

The Russia's stance became more rigid as the USA actively joined political action aimed at resolving the conflict in the Balkans. Concern was raised by the readiness of NATO troops to support the peace operations authorised by the UN Security Council. In December 1992, the foreign ministers of the NATO member states concluded that the Alliance was ready to engage in such operations.

Yet Russia still continued to pursue a joint policy with the West. During a sitting of the CSCE Council held in Stockholm on 14 December 1992 devoted to peaceful conflict resolution, a joint declaration of the USA and the RF was issued concerning the situation in Serbia, in which Russia and the USA expressed their hope that during the general election of 20 December 1992 the Serbs would not support the regime of Milosevic, whose policies were to lead to a complete economic collapse and Serbia's isolation in the world³¹.

The elections to the National Parliament of Serbia were difficult for the Serbian President Slobodan Milosevic because of a strong opposition. As no changes ensued, however, the Socialist Party of Serbia was still authorised to exercise its mandate³². Then the spokesperson for the RF Government at a press conference on 25 December 1992 made the following statement: "It is our hope that this electoral outcome will in no way invalidate the prospects of a political resolution of the Yugoslavian

²⁹ Ibidem, p. 43.

³⁰ Из ответов заместителя генерального секретаря ООХ В.Ф. Пертовского на вопросы журналистов на пресс-конференции (1 сентября 1992 г.), Дипломатический вестник, - М., 1992. - 15/30 сент. - № 17/18. - С.19 - 20., in: *Югославский кризис...*, p. 235.

³¹ Совместное заявление США и РФ на встрече Совета Министров СБСЕ, Независимая газета. - М. 1992, 18. дек. - С. 4., in: *Югославский кризис...*, p. 129, 130.

³² For more details about the electoral campaign, see Mirella Korzeniewska-Wiszniewska, *Serbia pod rządami Slobodana Miloševića*, Cracow 2008, p. 176-179.

crisis...”³³

The criticism of Russia's foreign policy towards Yugoslavia voiced by Russian opposition politicians, analysts and primarily MPs was growing as successive UN resolutions were adopted. One of them (781) was banning military flights in the airspace of Bosnia and Herzegovina and called for monitoring of that ban in order to provide appropriate security of humanitarian flights. That is why based on UN Resolutions 786 (1992) and 816 (1993), the North Atlantic Council decided on 8 April to ban flights of any aircraft, including helicopters and planes, in the delineated zone. On 12 April 1993, the “Deny Flight” operation (OPLAN 40101) began, concerning a ban of flights over the security zones specified by the UN (Resolution 819 listed six zones: Bihać, Gorazde, Sarajevo, Srebrenica, Tuzla and Zepa) and support for UN peace troops – UNPROFOR – by air by means of concerted action of NATO forces. Annex “E” thereto included the principles regulating the use of force³⁴. The entry into force on 4 June 1993 of yet another Resolution (436) concerning Bosnia and Herzegovina was not just a confirmation that the principles were going to be adhered to but also a condemnation of armed operations in the “security zones” and approval of the changed plan. After all, the resolution was a bridge towards the arrangements worked out by the foreign ministers of the member states of the Alliance on 10 June 1993 pursuant to which NATO was to ensure aerial support in case of an attack on units of the UN peace troops in Bosnia and Herzegovina only after prior notification of their needs by the UN³⁵. In Russia, those decisions were perceived as anti-Serbian. Kozyrev had to explain: “...Both we and the Americans have a clear view as to the need for common action. We can argue yet on no account may we let the Yugoslavian conflict proliferate into a conflict of superpowers with the use of force. And despite anything we heavily criticise our western partners when they, say, want to <recognise the pressure of Muslim states >”³⁶. At a sitting of the Supreme Council, one of the members asked what the authorities intended to do in the face of an armed intervention against Yugoslavia. Present at the meeting, Ambartsumov replied: “First of all, I do hope that NATO does not want to perform any activity that contradicts decisions taken by the UN, primarily the Security Council, which has due competences in that regard. Secondly, our representative on the Security Council does not want to sanction a direct military intervention.”³⁷ Such uncertainty as

³³ Из ответов директора департамента информации и печати МИР РФ С.В. Ястржембского на вопросы журналистов (25 декабря 1992 г.), Дипломатический вестник. – М., 1993. – № 1/2. – С. 67., in: *Югославский кризис...*, p. 249.

³⁴ For more details, see M. Marszałek, *Użycie lotnictwa w konflikcie bałkańskim 1992-1995*, Warsaw 2006, p. 8-13.

³⁵ Ibidem.

³⁶ А. Козырев – „Московским новостям”, (7 марта 1993), Россия для США – важнейший приоритет //Московские новости. – М., 1993. - 7. марта. – № 10, in: *Югославский кризис...*, p. 333.

³⁷ Из стенограммы заседания Верховного Совета РФ (22 декабря 1992), Документация ВС РФ, in: *Югославский кризис...*, p. 158.

regards the likelihood of the use of NATO troops against Yugoslavia was present after Churkin had said: “At the most recent sitting of the NATO Council, particular attention was given to the likelihood of an armed intervention in Yugoslavia.”³⁸

Russia took an active part in the resolution and settlement of the Bosnian conflict. It supported the talks of Vance and Owen who were building plans regarding the future of Bosnia and Herzegovina and were active participants of talks with Serbian, Croatian and Muslim leaders. Churkin informed the Russian public of the planned changes in the political system of Bosnia and Herzegovina as well as its political map – of ensuring such a state structure so as to prevent antagonisms and of the military side of the conflict³⁹. He argued as follows: “... it would be mistaken to interpret our position in this conflict in Bosnia and Herzegovina as pro-Serbian or anti-Muslim... Russia is not just an Orthodox, Christian, but also a Muslim country. This should be taken into consideration when our political line is being delineated”⁴⁰.

The Government wanted to mitigate the protests against the economic sanctions imposed on Yugoslavia with humanitarian aid for Montenegro. The Russian press (“Pravda”) featured articles critical of the sanction policy. The Interfax agency reported that by January 1993 Russia had lost 16 billion dollars due to the sanctions⁴¹. This was commented by Sergey Lavrov, since 3 April 1992 Deputy Foreign Minister, who said: “Should the extended UNPROFOR mandate be fruitless, Russia will raise the question of the sanctions in the Security Council”⁴². Another peace plan presented by Owen and Stoltenberg at a Geneva conference of July 1993 was not implemented, either.

III

The change in Russia’s policy towards the conflicts raging in the Balkans should be perceived in the context of its “Foreign Policy Blueprint”, harsh-sounding and negatively received abroad, aimed at showing that Russia is a great superpower able to exert an impact on the

³⁸ Ibidem, p. 125.

³⁹ Выступление заместителя министра иностранных дел РФ В.И. Чуркина на брифинге (19 января 1993 г.), Дипломатический вестник. – М., 1993. - № 2/3. – С.72 – 74., in: *Югославский кризис...*, p. 254.

⁴⁰ Ibidem, p. 255.

⁴¹ Из выступления директора департамента информации и печати МИР РФ С.В. Ястржембского на брифинге, (22. января 1993 г.), Дипломатический вестник. – М., 1993. - № 3/4. – С. 72 – 74., in: *Югославский кризис...*, p. 262.

⁴² Конференция за штампу S.V. Lavrova (24. februar 1993), Дипломатический вестник. – М., 1993. - № 5/6. – С. 72/74, in: *Jugoslovenska kriza...*, p. 239. In 1992, Sergey Lavrov was appointed director of the Department for International Organisations and Global Issues in the Foreign Ministry. On 3 April 1992, he was named deputy foreign minister in charge of the activities of the Department for International Organisations and International Economic Cooperation, the Division for Human Rights and International Cultural Cooperation and the Department for the Commonwealth of Independent States. From January 1994 to March 2004, Lavrov was the Permanent Representative of Russia at the UN and Russia’s representative in the UN Security Council.

international environment⁴³. To a large degree, the shape of that policy was determined by the Russian society's disappointment as it was fed up with economic reforms and cooperation with the West, which failed to satisfy its hopes for better leaving conditions. As a result, the circle of those critical of the foreign policy pursued thus far was growing, and the decision makers began to withdraw from it slowly.

1993 was a breakthrough year for Russia as internal systemic reforms resulted in the adoption of a new Constitution, granting president and his circles *de facto* foreign policy powers. It was supplemented in November 1993 by the adoption of a highly hawkish Military Doctrine of the Russian Federation, which referred to the post-Soviet area⁴⁴. A threat to the stability of the "near abroad" was seen, *inter alia*, in a possible NATO enlargement by the countries of Central and Eastern Europe, which was talked about increasingly often and which did influence policies *vis-a-vis* the events in the Balkans. Additionally, the Foreign Intelligence Service of the Russian Federation feared that the prolonged Yugoslavian conflict might jeopardise the stability in Central and Eastern European countries. Yevgeny Primakov commented: "The Yugoslavian conflict has shown that under new political conditions Europe has become an arena of international conflicts; fuelled by ethnic, religious and economic communities, <the tectonic movements> may spread and embrace other countries of Central and Eastern Europe"⁴⁵.

As the diplomatic efforts on the part of the UN and the West were unsuccessful, the NATO Council approved air raids. On 5 February 1994, the then UN Secretary General Butros Butros-Gali received information about the shelling of the Markele market in Sarajevo, and on the following day – without consulting the permanent members of the UN Security Council – he turned to the NATO Secretary General Manfred Wörner to start armed action (air raids) around Sarajevo. According to reports by the Russian Foreign Ministry: "...Russia learnt about the decision to use aircraft belatedly"⁴⁶. In its position about the situation in Bosnia and Herzegovina presented on 10 February 1994, the Russian Federation called for a prompt initiative of demilitarising Sarajevo and bringing the city under UN control, considering that the crisis could be resolved by peaceful means only. Yet on 14 February, the UNPROFOR Commander ordered a transfer of 400 soldiers from the battalion deployed in the "East" sector to the conflict region in Bosnia. Churkin was to say that the use of Russian troops in the conflict area without Russian participation

⁴³ P. Kozłowski, *Obszar postradziecki w oficjalnych strategiach Federacji Rosyjskiej ...*, p. 253.

⁴⁴ Ibidem, p. 254.

⁴⁵ *Raporty Służb Wywiadu Zagranicznego. Problemy rozszerzenia składu NATO*. A report presented by the Federal Foreign Intelligence Service chief Yevgeny Primakov at a press conference in Moscow on 25 November 1993, in: *Euroazja* nr 5-6 (appendix) 1994, p. 68.

⁴⁶ Izjava MIR Ruske Federacije, (11. aprila 1994), *Дипломатический вестник*. - М. 1994.- №. 9/10. – С. 63 - 64, in: *Jugoslovenska kriza ...*, p. 184.

or knowledge was out of the question⁴⁷. In that way, the Russian troops deployed as part of UN international forces refused to carry out the order. It was only after the Bosnian Serbs had agreed (the negotiations with the Serbian side were led by Churkin) to withdraw heavy equipment within a radius of 20 km away from Sarajevo over the course of ten days starting from 10 February 1994, that the Russians able to move 400 troops to Sarajevo. No force was used then as the terms of NATO's ultimatum had been met by the Bosnian Serbs and the superpowers appreciated the negotiating role of Moscow. Still, that was Russia's only mediation success in the conflict raging in the former Yugoslavia until 1995⁴⁸.

The Russian governmental circles were still most concerned with a possible involvement of NATO troops in the resolution of the armed conflict. That concerned was voiced by the State Duma on 21 January 1994, which issued a declaration "on the crisis situation in the territory of the former Yugoslavia," where it was stated that: "The State Dumais watching the developments in the former Yugoslavia with great concern. Additional concerns are due to the prolonged violence in the region in question".

There is great concern about the current debate in NATO's decision-making bodies as to the possible shelling of objects on former Yugoslavian territory.

The State Duma considers that forceful methods are not only going to fail to end the war in the region, but to the contrary, will escalate the situation and contribute to new losses and suffering of the nations living there⁴⁹.

Once the Bosnian Serbs delivered on the ultimatum, those events were interpreted as a show of Russia's superpower status, its comeback to the international arena. That gave grounds in the army to talk of the peacekeeping role of Russia in Bosnia⁵⁰, while Kozyrev was able to claim that Russia could not be excluded from managing efforts toward conflict resolution in the Balkans, where it had its own special interests.

Gorazde was one of the six security zones. When in early April the situation seemed grave, NATO, evoking the Security Council Resolution 836, began armed operations without prior consultation within the Council. The RF's declaration made public on 13 April 1994, reads as follows: "It is with concern and a sense of responsibility that Moscow is watching the developments in the former Yugoslavia and around it. The

⁴⁷ J. H. Headley, *The Russian Federation* ...p. 163; A. Kozyrev, Russia: A Chance for Survival', Foreign Affairs, 1992, Vol. 71, No. 2, p. 1-16.

⁴⁸ For more details, see S. L. Szczesio, *Rola NATO i Rosji w rozwiązaniu kryzysu sarajewskiego w lutym 1994 r.* in: *W kręgu historii Europy Wschodniej. Studia i szkice*, P. Chmielewski, A. Głogowski (eds.), Łódź 2009, p. 217-236.

⁴⁹ Izjava Državne Dume Federalne Skupštine Ruske Federacije (21.januara 1994), Государственная Дума: Постановления и другие документы. – М, Известия, 1994. – 11. Янв./25 фев. – С 1134., in: *Jugoslovenska kriza* ..., p. 179, 180.

⁵⁰ J. H. Headley, *The Russian Federation and the Conflicts* ..., p. 170.

NATO air strikes of 10 and 11 April completely deteriorated the wartime-political situation, against which Russia issued warnings on numerous occasions. The international community needs to respond fast and salvage the situation. ...We are concerned with the fact that in declarations of many western leaders there is talk of support for such an operation in Gorazde, which may lead to the dominance of wartime solutions [conflicts - I. S-K.] in Bosnia, as well as elsewhere in the world. There have already been declarations of the NATO Supreme Command considering a new ultimatum against the Serbs, in agreement with the UN. We are not going to take this path, and will counteract the crisis, taking a line of true partnership and cooperation ...”⁵¹.

Assessing the use of NATO troops, the Duma of the RF issued a declaration on 13 April 1994 saying that: “1. It condemns the unilateral use of force by NATO in Bosnia and Herzegovina; 2. It calls for the Security Council to be promptly convened, in order to re-examine the situation after NATO’s military intervention in Bosnia and Herzegovina and take measures aimed at preventing tension escalation”⁵². The following points of the Declaration included calls for an end to the bloody war and deployment of UN peacekeeping forces in Gorazde. As regards the Under point 5., the Duma categorically demanded that the Foreign Ministry of the Russian Federation be actively involved in resolving the conflict so that the UN resolution could not be implemented without consulting Russia. NATO-Russia relations, Russia’s interests should be fully taken into account⁵³. The military-political imbalance in Europe contradicted the national interest of Russia, which eroded trust in the West, and consequently unilateral action excluding Russia could not be accepted.

Russia engaged in negotiations with the Bosnian Serbs yet again, assuming that “... the leaders of the Bosnian Serbs must meet the promises given to Russia in terms of withdrawing from attacks and the Gorazde area, announced by the UN to be a <security zone> as well as allow the UN troops into the city ...”⁵⁴. Yet Churkin’s negotiations were unsuccessful that time around and at a UN Security Council sitting Russia concluded: “that the NATO action undertaken on the request of the UN Secretary General to protect <the security zones> was justified”⁵⁵. Still, the Russians pressed with their position that all NATO activities in the former Yugoslavia should be consulted in the Security Council, claiming

⁵¹ Izjava predstavnika MIR Ruske Federacije, (13. aprila 1994), Дипломатический вестник.- М, 1994. – С. 64, - № 9/10., in: *Jugoslovenska kriza...*, p. 184.

⁵² Izjava Državne Dume Federalne Skupštine Ruske Federacije (13. aprila 1994), Государственная Дума: Постановления и другие документы. М.: Известия 1994. – 17. февр./13 апр. – С. 36, in: *Jugoslovenska kriza...*, p. 185, 186.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Izjava Predsednika Ruske Federacije., 19. aprila 1994, Дипломатический вестник.- М, 1994.- № 9/10. – С. 3, in: *Jugoslovenska kriza ...*, p. 189.

⁵⁵ Izjava Predstavnika MIR Ruske Federacije, 25. aprila 1994, Дипломатический вестник.- М, 1994.- № 9/10. – С. 64-65, in: *Jugoslovenska kriza ...*, p. 190.

that the use of armed forces weakened the peace process; Russian politicians tried to propose a resolution of the conflict by means of negotiations involving Russia, the USA, the EU and the UN.

The Russian appeals aimed at coordination of actions in the nearest future were recognised in the form of the creation on 26 April of the Contact Group including Russia, USA, Great Britain, France and Germany. That did not change Russia's attitude to the use of NATO armed forces. Although Moscow did not question the legality of the attack on Sarajevo on 5 August, yet it was a renewed warning against conflict escalation⁵⁶.

Another step the Duma took was measures aimed at lifting the sanctions against Yugoslavia, which – in its view – targeted just one party to the conflict. On 13 May 1994, the Duma passed a bill to end with the RF's sanctions against the FRY⁵⁷. At the same time, it began talks about commercial and economic cooperation with Belgrade. An agreement between the Russian Federation and the Federal Republic of Yugoslavia concerning trade and economic cooperation was signed in Moscow on 24 August 1994 (and entered into force on 11 July 1996). An International Committee on trade and economic cooperation was set up under a separate agreement concluded on the same day. Then on 7 February both countries signed an agreement concerning natural gas supplies (which entered into force on 12 September 1996), followed by an agreement regulating their military cooperation signed on 28 February 1995. Russia was thus first to have won the Serbian market for its goods, including gas. At the same it emphasised that the coming into effect of those treaties was conditional upon the lifting of the economic sanctions, a move called for on numerous occasions by both the State Duma and the Federation Council. The USA, in turn, sought to lift the embargo on arms supplies for the authorities in Sarajevo in force since 1991. The US stance was motivated by the asymmetrical holding of weapons by the Serbs and Muslims, while Russians opposed such a solution. Kozyrev argued as follows: “If the international community is unable to protect the Muslims, who are the weakest armed party to the conflict, they must be given a possibility to arm themselves for self-defence. On the other hand, such a decision would lead to a revival of the conflict. Lifting the ban on arms supplies would actually mean saying that as a matter of fact the conflict can be resolved by military means only”⁵⁸.

Yeltsin, however, was not ready to risk an open confrontation with the West as a consequence of the lifting of the sanctions or armed

⁵⁶ Izjava MIR Ruske Federacije, 9. avgusta 1994, Дипломатический вестник. - М, 1994. - № 17/18. – С. 48, in: *Jugoslovenska kriza ...*, p. 19.

⁵⁷ Odluka Državne Dume Federalne Skupštine Ruske Federacije o usvajanju nacrtu federalnog zakona o przestanku učešća Ruske Federacije u sprovođenju međunarodnih sankcija protiv Savezne Republike Jugoslavije (13. maja 1994), Документация Государственной Думы ФСРФ, w: *Jugoslovenska kriza ...*, p. 192.

⁵⁸ A.V. Kozirjev – Izvestijama (29. aprila 1993), Известия. - М, 1993. - 29 апр. – С. 1, 2.

involvement on the Serbian side. In late 1994, Russia became one of the key actors of the peace process. It initiated the adoption, on 19 November 1994, of the UN Resolution 959 concerning “safe areas”, where UNPROFOR was not just to protect civilians but also supervise weapon flows⁵⁹. On its part, the State Duma called for NATO to stop wartime operations, arguing that they undermined the peacekeeping activities of UNPROFOR and escalated conflicts, while NATO was becoming a party to the conflict rather than a force acting in defence of peace. Consequently, NATO should limit its activities to supporting UNPROFOR, as the latter played its part following the rules defined by the UN SC. Kozyrev even threatened to withdraw Russian soldiers stationed as part of UNPROFOR, due to double standards being applied. The foundations of peace in Europe should be laid on the basis of the CSCE. When during a summit meeting representatives of the CSCE member states in Budapest in December 1994 those words were said by Yeltsin, the organisation was renamed the OSCE. Russian diplomats also warned of a NATO expansion embracing Central and Eastern European countries.

Important changes took place in the policy pursued by the US towards Russia, as the “strategic partnership”, already insufficient and associated with Yeltsin, was being supplemented with a notion of double-track action consisting in, on the one hand, a NATO expansion embracing the countries of Central and Eastern Europe, and on the other hand cooperation with Russia so that it could be accepted into a stabilised security system on special terms. Such a solution seemed most appropriate to Washington assuming that Russia had not changed its superpower’s attitude and democratisation in the country was illusory⁶⁰. After lengthy negotiations, on 31 May 1995, Russia signed an Individual Programme “Partnership for Peace” in the Dutch Town of Nordwijk aan Zee. As Yeltsin’s foreign policy was criticised in Russia itself, the West assumed that his position outside of his country should not be undermined too much and Russia’s actions should be viewed with much understanding in a time of political and economic transformation⁶¹.

Referring to the events in the Balkans, the Federation Council appealed to Yeltsin: “Russia is obliged to play still an active part in the process of the resolution of the Yugoslavian crisis, in a fair way, offering support for peace in the region. According to the Federation Council, diplomats should at the same time act not just in order to extinguish the conflict but, if possible, to lift completely the sanctions imposed by the UN Security Council against the Federal Republic of Yugoslavia, as well as to facilitate its return to the UN and other international

⁵⁹ J. H. Headley, *The Russian Federation and the Conflicts ...*, p. 186

⁶⁰ For more details, see J. Kiwerska, *Rosja w polityce administracji Clintona...*, p. 412-414.

⁶¹ Ibidem.

organisations”⁶².

In the first half of 1995, it became quiet on the fronts in Bosnia and Herzegovina, *inter alia* thanks to a truce concluded with the participation of the former US President Jimmy Carter. However, the conflict in Croatia flared up in May 1995. As a result, the State Duma on 17 May 1995 expressed its harsh criticism of Croatia's having broken the armistice of 29 March 1994 and appealed to the Croatian authorities to cease the fire in West Slavonia⁶³. The units of the Russian battalion stationed there as peacekeeping forces expressed their concern, or a downright wish to be evacuated. However, the Croats did not enter the area where they were stationed⁶⁴. In August, a large-scale offensive began in Krajina. On 17 May, Russia approached the UN about Resolution 994, calling on the parties to the conflict to put an end to it. At the same time, it began to send humanitarian aid for Serbian refugees from Croatia.

In the face of unsuccessful great diplomacy and pushing Russia away from co-deciding about the peace process, the USA moved to lead it, following the ideas of Richard Holbrook. It was also he who led the key talks. When NATO, without forewarning Russia, began air strikes over Bosnia (around Sarajevo) after a new explosion at a market on 28 August 1995, Russia admonished it saying that in the long term that may lead to a deterioration of their bilateral relations. For its part, the State Duma called for Kozyrev to step down as Foreign Minister because of his mistaken policy in the Balkans and humiliating the country in the international arena and called NATO a “murderer of the Serbs”⁶⁵. The Russian Government protested vocally against the unilateral use of NATO's military power and on 7 September Yeltsin signed a Decree concerning the provision of humanitarian aid to the Bosnian Serbs. The absence of consultations with Russian diplomats was interpreted in various ways. Was the point to make Russia not take part in the decision-making process, or unable to prevent the use of NATO troops as a result of a veto? Probably both. Kozyrev himself tried to calm down emotions in Russia so as to prevent a crisis in the Russia-NATO relations as well as a breakup of the Contact Group⁶⁶.

Just like the permanent members of the UN Security Council, Russia condemned the Bosnian Serbs for their military actions in Srebrenica and Zepa. In a Declaration issued by the State Duma on 12 July, the MPs decidedly condemned renewed bombing by NATO⁶⁷. The following day,

⁶² Apel Saveta Federacije Federalne Skupštine Ruske Federacije ruskom predsedniku B.N. Jelcinu o odnosu Rusije prema sukobu u bivšoj Jugoslaviji, (12. aprila 1995), Документация Совета Федерации Федерального собрания РФ, in: *Jugoslovenska kriza*..., p. 194.

⁶³ Izjava Državne Dume Federalne Skupštine Ruske Federacije povodom zaoštavanja situacije u Hrvatskoj, (7. maja 1995), Документация Государственной Думы ФСРФ, in: *Jugoslovenska kriza*..., p. 196.

⁶⁴ A. Necko, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec konfliktu jugosłowiańskiego* ..., p. 305.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ J. H. Headley, *The Russian Federation and the Conflicts* ..., p. 225.

⁶⁷ Ibidem, p. 211.

the State Duma held the second reading of an act concerning the lifting of the sanctions against Yugoslavia; they were upheld, however, as Boris Yeltsin supported the policy of cooperation with the West yet again.

During the talks between Yeltsin and Clinton held at Franklin D. Roosevelt's family residence in Hyde Park near New York on 23-24 October 1995, a compromise was struck as regards the future shape of Bosnia and Herzegovina and the participation of the Russian contingent in controlling whether the peace agreements were respected. Some key divergences between Russia and the USA were: 1. Russia unambiguously called for the lifting of the sanctions imposed on Yugoslavia: their lifting was agreed; 2. The USA sought the lifting of the embargo on arms supplies to Bosnia and Herzegovina: Russia pointed out that it was necessary to reduce the volume; 3. As regards peacekeeping missions and their military supervision, it was concluded despite controversies that: at the Supreme Headquarters of the Allied Powers in Europe (SHAPE), a Russian General was to coordinate - on behalf of the Supreme Allied Commander (SACEUR) - all the activities of Russian peacekeeping troops in the then IFOR (Implementation Force) and SFOR (Stabilisation Force). Thanks to that solution, the Russian brigade deployed in the Multi-National Division North received commands and instructions from the SACEUR through their Russian general.

The Russian diplomat Ivan Ivanov took part in the Dayton negotiations (1-21 November 1995). The tone was set by US diplomats (Richard Holbrooke), yet Russia tried to prove its great role in the peace process. Certainly, Russia's cooperation in the negotiations with the Serbs and the Contact Group should be seen as a success of US diplomacy. Russia, after all, took an active part, together with European countries and the USA, in the process of ending the war as well as the mission aimed to bring stability in the Balkans after the entry into force of the peace agreement signed in Paris on 14 December 1995.

Summary

At the first stage of the period in question, in 1992, the Russian Federation conducted a policy similar to that of the West, engaging in the mediation process and cooperating in the UN Security Council. Russian diplomats believed that it was the great power's duty to join political efforts with a view to resolving key conflicts and securing peace. Russia did not wish to be isolated, and wanted to prove its worth as a reliable partner; still, its actions were to a large degree determined by economic factors. Internally, however, politicians, analysts and political scientists in Russia were increasingly critical of the allegedly anti-Serbian nature of the conflict resolution in the Balkans. Many Russians thought that even if the Serbs were guilty, Russia should help them for historical, economic and religious reasons. That is why Russia's view on the sanctions against the Federal Republic of Yugoslavia was critical. At the same time, while

the USA sought a lifting of the embargo on arms supply for Bosnia and Herzegovina for reasons of disproportionate armament levels between the Bosnian Serbs and Muslims, Russia supported the embargo.

In 1994, Russia's policy focused on the "near abroad", and it was also assumed that in the Balkans Russian interests might be contradictory to those of the West. That was mainly about oil and natural gas resources in the Caspian Sea as well as the issue of Chechnya. Yet the Russian and western interests during the resolution of conflicts in former Yugoslavia were not always divergent. There was good cooperation in the UN Security Council and CSCE /OSCE, during meetings of the Contact Group as well as the talks in Dayton.

The key contradictions between policies pursued by the West, including the USA, and Russia included assessment of the use of NATO forces for resolving conflicts in the Balkans. The Russians emphasised the excessive and unjustified use of troops against the Bosnian Serbs and Serbs in Croatia for peacekeeping purposes. Most contentious was the use of NATO forces without prior agreement with Russia in the UN Security Council, while in 1995 Moscow considered NATO a party to the conflict rather than support or protection for the UNPROFOR troops. That urge to reduce NATO activities was a visible aspect of the Russian policy. Further, the Russian generals did not like the way the UNPROFOR troops were led (Russian troops under the command of a non-Russian general), and in 1994 there was even a case of non-performance of an order by Russian units stationed in the former Yugoslavia as part of the UN contingent.

In conclusion, it may be assumed that, on the one hand, in the period 1992 – 1995 Moscow moved away from seeing the world from the perspective of Cold War ideology embracing cooperation with the West, yet on the other hand, there existed vocal forces perceiving the foreign policy in the Balkans with the superpower legacy in mind and the willingness of returning to imperial Russia.

POLAND: TRANSITION OF CIVIL-MILITARY RELATIONS (1989-1999)

Olena Yatsunska

Foreign Law Consultant Library of Congress

I. Introduction

The end of the Cold War, the fall of communism in 1989 and the break-up of the Soviet Union in 1991, along with the dissolution of the Warsaw Pact, forced the countries of Central and Eastern Europe (CEE) to look for new security guarantees. Searching for a solution, these countries took steps to integrate within European and Euro-Atlantic institutions as members of the European Union (EU) and NATO. However, among the key criteria for accession into the EU and NATO were the requirements to demonstrate stable democratic institutions, the rule of law, a functioning market economy,¹ and the establishment of appropriate democratic and civilian control of the armed forces.²

Transition from communism to democracy for the CEE countries was challenging at best. They faced enormous hurdles to overcome changes in the political, social and economic spheres. Reforming communist era armed forces and reorganizing the civil-military relationship was paramount to the success of ensuring the future stability of a Civilian controlled government. Even though during the communist period the patterns in organization of relations to armed force, defense policy and civil control over the military varied from country to country, the CEE countries inherited several common features: the armed forces were part of the communist party-state system; they were oriented (except in the cases of Yugoslavia, Albania and arguably Romania) towards the Cold War mission of conflict with the West; they were large in size and supported by high levels of defense spending; they were based on universal male conscription that gave them a broad social presence and made them a unifying social force.³

In order to build a democratic system of civil-military relations, post-communist countries had to accomplish the following changes:

- reform the outdated armed forces, reduce their size and defense spending, bring them into line with the new economic and strategic realities, and reorient the military towards new post-

¹ European Neighborhood Policy and Enlargement Negotiations. Conditions for Membership, EUROPEAN COMMISSION (official website), https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/conditions-membership_en, archived at <https://perma.cc/9KKY-DXGS> (last visited on June 28, 2017).

² Membership Action Plan (MAP), NATO (official website), (Apr. 24, 1999), http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_27444.htm, archived at <https://perma.cc/MQ5N-CT2T> (last visited on June 28, 2017).

³ Andrew Cotter, Timothy Edmunds, Anthony Forster, *Civil-Military Relations in Postcommunist Europe: Assessing the Transition*, 14:1 EUROPEAN SECURITY, March 2005, at 1.

Cold War missions;

- create new bureaucratic structures for their defense establishment, give civilians the opportunity to play a key policy-making role;
- strengthen political institutions tasked with oversight of the armed forces.⁴

The approaches for establishing democratic control of armed forces in each post-communist country varied according to the respective requirements. The results, predictably, were diverse. During the transition the CEE countries adopted new constitutions that established the radical principle of democratically controlled militaries and new chains of command in order to operationalize these newly adopted organizational structures. The armed forces were depoliticized. Although there were often disputes over the details of such reforms and the old guard in the senior military leadership sometimes obstructed their implementation, there was almost no serious opposition to the principle of civilian democratic control of the military.

II. Transformation of civil-military relations in Poland

Poland was among the most successful post-communist countries, making the transition to democracy during the late 1980s and early 1990s. Its immediate priorities after the revolutions of 1989 were to end its obligations in the Warsaw Pact, establish new security agreements, and reform armed forces and civil-military relations.

As a result of its new doctrine, in February 1991, Poland together with Czechoslovakia and Hungary formed the “Visegrád Group” to jointly address security and foreign policy issues as a bid to further their integration with Western Europe.⁵ In December 1991 Poland declared as one of its strategic purposes to join NATO, and in 1994 received accession to participate in the NATO Partnership for Peace Program.⁶ Despite some challenges in reform efforts, Poland met the membership requirements and joined the North Atlantic Treaty Organization and the European Union in 1999⁷ and 2004 respectively.⁸ These steps allowed Poland to consolidate democratic civilian control of its militaries, re-

⁴ *Id.*, at 2; David Betz, *Politics of Mimicry – Politics of Exclusion: Comparing Post-Communist Civil-Military Relations in Poland and Hungary, Russia and Ukraine, 1991-1999*. PhD Thesis (Jan. 8, 2002). Department of Central and East European Studies, University of Glasgow.

⁵ History of Visegrad Group, Visegrad Group (official website), <http://www.visegradgroup.eu/about/history>, archived at <https://perma.cc/XGV6-UD38> (last visited on June 29, 2017).

⁶ Poland's Path to NATO, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland (official website), http://www.ms.gov.pl/en/foreign_policy/nato_2016/poland_in_nato/poland_s_path_to_nato/, archived at <https://perma.cc/D7KG-UR2Q> (last visited on June 29, 2017).

⁷ *Id.*

⁸ Poland. Overview, European Union (official website), https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries/poland_en, archived at <https://perma.cc/L45L-D5XA> (last visited on June 29, 2017).

oriented Polish defense policies towards peacekeeping and intervention operations beyond their borders and fashioned new military-society relationships.

A. Constitutional and Legal Framework Reform

Establishing effective institutions for democratic control of the military is paramount. Poland completely replaced and implemented a new post-communist constitutional and legal framework in order to do this, but not without some difficulty.

In Poland the process of building constitutional and legal framework was slow, complex and contradictory. The country inherited the communist based constitution, which was adopted on July 22, 1952.⁹ That is why it is not surprising that between 1989 and 1992 the Polish constitution was amended seven times. The nature, range, and importance of these amendments were varied. Some of them effected very narrow but substantial areas like the presidential election procedures or the length of parliamentary tenure.¹⁰

The most sizable constitutional reform was made on December 29, 1989. It reflected the immediate need to make provisional changes in line with the shift away from a communist to a democratic state. Accordingly, amendments to the Constitution restored the name “Republic of Poland” to the state and replaced the descriptive phrase “Socialist state” with one identifying Poland as a “democratic state”. Moreover, many provisions were deleted. Among them were those calling for protecting the achievements of socialism, concerning alliances, friendships, and cooperation with the Soviet Union, as well as those regarding the leading role of the Polish United Worker’s Party (PUWP).¹¹

On October 17, 1992, the old Constitution was replaced by the so called “Small Constitution”.¹² It was a transitional document, whose objective was to eliminate existing ambiguities and contradictions of existing constitutional law and to establish a legal basis for more effective governance. In reality, however, the “Small Constitution” failed to set out a clear division of prerogatives between the President and the government. It provoked a prolonged feud between the two highest executive offices and proved fatal to the reform of the military and the restructuring of civil-military relations in the country.

⁹ Constitution of the Polish People’s Republic, July 22, 1952, SEJM LIBRARY (official website), <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/e1952a-spis.html>, archived at <https://perma.cc/HJY7-Q3RL> (last visited on July 1, 2017).

¹⁰ Jeffrey Simon, *Poland and NATO: A Study in Civil-Military Relations* 10-21 (Rowman & Littlefield Publishers, Inc. 2004).

¹¹ *Id.*, 10.

¹² Constitution of the Republic of Poland, November 23, 1992. *The Rebirth of Democracy*. 12 *Constitutions of Central and Eastern Europe* 251-279 (Strasbourg: Council of Europe Pub, 2nd ed., rev. 1996).

The “Small Constitution” granted the President extensive powers in the field of foreign and security policy. Article 34 stated that the “[P]resident shall exercise general supervision with respect to the external and internal security of the state”.¹³ However, article 52.2.VIII of the same Constitution, also indicated that the Council of Ministers “[s]hall insure the external and internal security of the state”.¹⁴ Moreover, article 35.1 made the President “Supreme Commander” of the Polish armed forces.¹⁵ But this role was not adequately defined either in the Small Constitution or in amendment in the 1991 Law on Duty to Defend the Republic of Poland.¹⁶ According to article 25 of this law, President was Commander-in-Chief of the armed forces and had the authority to determine their “[m]ain directions of development”, but “[o]n the recommendation of the Minister of Defense”.¹⁷ Thus, the 1991 Law clearly gave the President *primus inter pares* position in controlling and guiding the defense sphere, but ambiguities remained regarding the roles of President and Minister of Defense. It created a tension between the President and Minister of Defense in exercising, both in theory and practice, democratic control of the armed forces.

During the transition period Polish civil-military dilemmas were not dangerous and its armed forces were never faced with the prospect of conflicting operational orders. However, efforts to construct an oversight system were highly politicized. The two most glaring examples were the so-called “Parys Affair” of 1992 and the “Drawsko Affair” of 1994.

In the “Parys Affair” of 1992, Poland’s first civilian Minister of Defense, Jan Parys, came to the job intent on de-Sovietizing the forces and consolidating ministerial oversight. But at the same time, President Lech Walesa was trying to expand the scope of executive authority over foreign policy and security affairs - in part by exchanging high levels of military autonomy for the loyalty of the General Staff. In 1992, these competing objectives came to head. Parys accused Walesa of planning new martial law contingencies and of promising to assign General Tadeusz Wilecki to the post of Chief of General Staff without consulting key civilian bodies, or even the Ministry of Defense. On April 25, 1992 the Sejm established an eight-member commission to examine Jan Parys’s allegation and concluded that all Parys’s claims were spurious and detrimental to the state’s interests. Parys was then forced from office.¹⁸

The crisis, known as “Drawsko Affair” occurred in September 1994. At an official dinner in the Drawsko Pomorskie training grounds, the

¹³ *Id.*, 259.

¹⁴ *Id.*, 263.

¹⁵ *Id.*, 260.

¹⁶ Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej [Law on Nov. 21, 1967 on Duty to Defend the Republic of Poland], Dziennik Ustaw (Official Gazette) (1967, No. 44, item 220) (last visited on July 1, 2017).

¹⁷ *Id.*

¹⁸ Jeffrey Simon, 17-19.

high-ranking officers pledged their allegiance to the Chief of General Staff Wilecki and requested the civilian Minister of Defense Piotr Kolodziejczyk to step down in the presence of the President and the Minister. A parliamentary investigation declared the incident to be military interference in politics and recommended that the officers involved be reprimanded, but instead President Walesa forced Kolodziejczyk to retire.¹⁹

This incident contributed to the collapse of the Waldemar Pawlak government and was part of the ongoing struggle between President and Parliament. On June 29, 1995, Sejm adopted new legislation regulating the Office of the Minister of National Defense, which subordinated the Chief of the General Staff and the military intelligence and counterintelligence services to the Minister of Defense. According to the new law, the General Staff became an integral part of the Ministry of Defense structure. However, on August 11, 1995, the President vetoed the bill. Walesa claimed that it would excessively reduce “the powers of the President on matters of national defense.”²⁰ This law went into effect in 1996 after the election of Poland’s new President Aleksander Kwasniewski in December 1995.

Law on the Duties of the Office of the Minister of National Defense²¹ marked a turning point in Polish civil-military relations. The main thrust of the law was to end the dualism of civilian and military structures of authority within the Ministry, which had undermined the Minister for so long. Under article 1 of the new law, the Minister of Defense was the head of the whole defense establishment, with the General Staff integrated into the Ministry.²² The Chief of the General Staff, according to article 7, was directly subordinated to the Minister, not to the President.²³ Both the military intelligence services and military education were put under the control of the Minister of Defense.²⁴ The Minister’s directives and decisions acquired the status of direct military orders for all active service personnel, including the chief of the general staff.²⁵ Basically, the new law reinforced the authority of the civilian Minister of Defense, who became the ultimate arbiter of all the things that went on in his department.

¹⁹ *Id.*, 37-41.

²⁰ Andrew Michta, *The Soldier-Citizen. The Politics of the Polish Army After Communism* 94-95 (Macmillan Press Ltd, 1997).

²¹ Ustawa z dnia 14 grudnia 1995 r. o urzędzie Ministra Obrony Narodowej [Law on Dec. 14, 1995 on Duties of the Office of the Minister of National Defense], *Dziennik Ustaw* (Official Gazette) (1996, No. 10, item 56) (last visited on July 1, 2017).

²² *Id.*, art. 1.

²³ *Id.*, art. 7.

²⁴ *Id.*, art. 5.

²⁵ *Id.*, art. 9.

On April 2, 1997, a new Constitution of the Republic of Poland was adopted.²⁶ The Constitution cut presidential prerogatives and did much to add clarity to the norms and machinery of state charged with democratic control and oversight of the armed forces.

The President's function under article 126 is to guard the compliance with the Constitution, sovereignty and safety of the state and the integrity of its territory.²⁷ Article 134 also states, that President is "[t]he Supreme Commander of the Armed Forces of the Republic of Poland".²⁸ In peacetime he carries out his duties through the Minister of Defense²⁹ and in case of war he appoints the Highest Commander of the Armed Forces on the motion of the Prime Minister.³⁰ In other words, the new Constitution shifted the executive balance away from the President toward the Minister of Defense (Council of Ministers).

Presidential competence regarding the army involves conferring military ranks on the motion of the Minister of Defense³¹ and independent selection of the members of the National Security Council which is supposed to serve as presidential advisory body.³² Article 136 states, that in the event of a direct external threat to the State, the President shall, "[o]n request of the Prime Minister, order a general or partial mobilization and deployment of the Armed Forces in defense of the Republic of Poland".³³

The new Constitution also defined the President's role as a representative of the state in foreign relations with carefully specified prerogatives, but obliged him "[t]o cooperate with the Prime Minister and the appropriate minister in respect of foreign policy."³⁴ At the same time, the Constitution specified that it is a duty of the Council of Ministers to carry out domestic and foreign policy of the state, to assure the internal and external security of the state and public order, to direct general state defense policy and to specify annual number of conscripts to be called into service.³⁵

One of the most important provisions of the Constitution was a new definition of the role of the Polish Armed Forces in the state, which is to protect the independence of the state, the integrity of its territory and secure the safety and inviolability of its borders.³⁶ It also provided a normative benchmark for civil-military relations, specifying that "[A]rmed

²⁶ The Constitution of the Republic of Poland, April 2, 1997, Sejm (official website), <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>, archived at <https://perma.cc/ZN3P-L6SU> (last visited on July 1, 2017).

²⁷ *Id.*, art. 126.

²⁸ *Id.*, art. 134.1.

²⁹ *Id.*, art. 134.2.

³⁰ *Id.*, art. 134.4.

³¹ *Id.*, art. 134.5.

³² *Id.*, art. 144.26.

³³ *Id.*, art. 136.

³⁴ *Id.*, art. 133.

³⁵ *Id.*, art. 146.

³⁶ *Id.*, art. 26.1.

Forces shall observe neutrality regarding political matters and shall be subject to civil and democratic control”.³⁷

B. Military Reform

From the communist era, Poland inherited the largest non-Soviet military establishment in the Warsaw Pact. In the early 1990s, the Polish People's Army was approximately 400,000 strong, highly politicized, an offensive-oriented mass army, trained for offensive operations against NATO.³⁸ Its officers' corps had a strong sense of professional pride and duty to the nation. However, its reputation was tainted among the Polish civilian population after the Polish Armed Forces invaded Czechoslovakia under the Warsaw Pact in 1968, then suppressed Polish strikers on the Baltic coast who were protesting government mandated price rises in food and sundry items after a bad annual harvest in December 1970 and against the Solidarity movement in 1981.³⁹

Reforming the armed forces during the transition period was a daunting task. In order to create western-style civil-military relations, the main task for Poland was to restructure its army into a smaller, lighter, mobile force of defensive character that was politically neutral.

1. Depoliticization of the Armed Forces

The first step in the process of creating of a new democratic system of civil-military relations should be the dismantling of the control mechanisms of the old order. The first measure taken in Poland was, not surprisingly, a ban on all Communist Party activities within the armed forces.

During the Soviet era, the Polish military was generally under the strict political, soviet style, control of the civilian communist leadership and had limited room for any independent political action. At the same time, the military was politicized in the sense that it was one of the vehicles for society-wide inculcation of communist values. In most cases it was intertwined with the communist party through the establishment of party cells and the oversight of party education officers throughout the armed forces. Finally, although the military's political independence was limited, the military high command retained substantial control over defense policy, military strategy and force structure.

The collapse of communist regimes in Central Eastern Europe and the demise of the Soviet Union brought universal calls for thorough depoliticization of the military.

The process of depoliticization of the Armed Forces in Poland began

³⁷ *Id.*, art. 26.2.

³⁸ Andrew Michta, *Modernizing the Polish Army*, vol. 2, issue 2 DEFENSE STUDIES, 2002, at 40.

³⁹ Jeffrey Simon, *Poland and NATO: A Study in Civil-Military Relations 4* (Rowman & Littlefield Publishers, Inc 2004).

from amendments to the 1970 Law on Professional Military Service that the Sejm adopted on December 14, 1991.⁴⁰

Chapter 5 of this Law was devoted to public activity of professional soldiers. Under article 68, it was prohibited for professional soldiers to be a member of any political party, association or to be associated with any political organization, or to participate in the activities of civil and other movements, political groups or participate in any political meetings or pursue political activity.⁴¹

According to the Law, accession to professional military service automatically canceled membership in any political organization.⁴² If a professional soldier belonged to any organization of non-political character, which was placed outside the army, he was obliged to inform the Commander-in-Chief of his military unit of this fact.⁴³ The law also forbade organization of labor unions in the military services.⁴⁴ Article 73 specifically emphasized the fact that restrictions do not refer to the church affiliation and do not forbid participation in religious ceremonies.⁴⁵ The Law also stated that a professional soldier who decided to run for Parliament or President was entitled and obliged to go on temporary leave. No electoral posters or campaigning were allowed on military sites. The use of military uniform or badges for election purposes was strictly forbidden.⁴⁶ In case the soldier was elected as a Member of Parliament he was automatically removed from active service.⁴⁷

2. Redeployment of the Armed Forces

After the dissolution of the Warsaw Pact, Poland faced the problem of changing its defense doctrine. NATO was no longer considered an enemy, and the map of bordering Poland states was changed. Poland's three 1988 neighbors – the USSR, German Democratic Republic (GDR) and Czechoslovak Socialist Republic disappeared. Later on, Poland found itself surrounded by seven totally new neighbors. Germany was unified, Czechoslovakia divided into Czech Republic and Slovakia. After the collapse of the Soviet Union, the new states bordering Poland are Ukraine, Belarus, Lithuania and Russia (Kalinigrad region).

It also worth noting that until the end of 1993, Soviet troops, including 53,000 soldiers and 7500 civilian personnel in addition to about 40,000 members of their family were still permanently stationed on Polish

⁴⁰ Obwieszczenie Ministra Obrony Narodowej z dnia 14 grudnia 1991 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy z dnia 30 czerwca 1970 r. o służbie wojskowej żołnierzy zawodowych [Law on Dec. 14, 1991 on Professional Military Service], Dziennik Ustaw (Official gazette) (1992, No. 8, item 31) (last visited on July 1, 2017).

⁴¹ *Id.*, art 68.1.

⁴² *Id.*, art 68.3.

⁴³ *Id.*, art. 69.1.

⁴⁴ *Id.*, art. 70.1.

⁴⁵ *Id.*, art. 73.

⁴⁶ *Id.*, art. 71.

⁴⁷ *Id.*

territory. They were located in fifty-nine garrisons, had the use of 13 military airfields, a maritime base and six exercise ranges and owned 8000 pieces of real property.⁴⁸ For Poles, the Soviet troops on their territory were not only considered a military threat, but also seen as a symbol of their former semi-colonial status. None of these factors could be ignored.

On November 2, 1992, the Committee of Defense adopted two doctrinal documents: “Tenets of the Polish Security Policy” and “Security Policy and Defense Strategy of the Republic of Poland”.⁴⁹ These documents took note of the positive strategic changes around the country, particularly relations with Germany and other NATO states, and identified the basic values and interests of the western democratic countries that were aspired to in Poland. They stated future acceptance into the EU as a strategic objective.⁵⁰ A special emphasis of these documents was placed on a regional cooperation with the new independent states that were formed after the collapse of the USSR that could carry a serious threat to Polish security due to their political instability.⁵¹ In short, these two documents comprised the doctrine of the newly independent Polish state, to secure its stable existence as an individual country with its strategic focus on being not to remain a buffer zone between the affluent and secure West and the crisis-ridden and unstable East.

However, these documents did not specify any direction for strategic military planning. The only quasi-official guidelines were assumptions about the defense of the country as a whole and hence a more equitable distribution of forces throughout the national territory.

The problem of redeployment of armed forces was very topical for Poland, though it was hampered by a lack of funds. In the late 1980s almost sixty percent of the Polish operational forces were concentrated in the western part of the Country. Thirty percent were in the center, and only ten percent were concentrated on the eastern border of Poland. To bring about a more balanced defense of the national territory, the Defense Ministry partially redeployed the armed forces. By 1995 forty percent of the Polish troops were concentrated in the west of the country and thirty percent in the center and east of Poland respectively.⁵²

3. Reduction of the Armed Forces

Another step in restructuring the Polish Armed Forces was to reduce personnel. This process was difficult and costly. In the early 1990s it

⁴⁸ Marek Rohr-Garzeteki, *The Long Shadow of History: Civilian Control and Military Effectiveness in Poland, Reforming Civil Military Relations in New Democracies* 26 (A.Croissant, D.Kuehn (eds), Springer International Publishing AG 2017).

⁴⁹ Lech Walesa, *Tenets of the Polish Security Policy*, 2:2, 320-324 *European Security*, 1993.

⁵⁰ *Id.*, at 321-322.

⁵¹ *Id.*, at 322.

⁵² Andrew Michta at 41.

became clear that the Defense budget simply could no longer support a huge army. The pain of radical downsizing affected all the Polish military establishments and created a huge ripple effect into civilian businesses. According to Andrew Michta's data, in 1989 the Land Forces that were the core of Polish military, numbered 310,000 personnel. In six years the amount was reduced to 158,400. Moreover, the air and air defense forces were cut down to 73,100 and the navy to 19,700 personnel.⁵³

This reduction had a number of ramifications. One of them was due to of housing and pay reductions, many officers left the service. In 1993 2,500 military officers were discharged and forty per cent of them resigned at their own request.⁵⁴

Drastic downsizing also affected the higher ranks. Dale R. Herspring states, that out of 173 generals, serving in the Polish army prior to 1988, only seventy-eight remained on active duty by February 1993. By the end of 1993 the number of generals had increased to 110 and by the middle of 1996 there were slightly more than 120 generals on active duty. This gave Poland one of the lowest ratios of generals to soldiers in Europe.⁵⁵ In addition it was decided that, having reached a certain age, officers would be required to retire: "[a] general with thirty-five years of service should end his military career at the age of fifty-eight, and a colonel at the age of fifty-five."⁵⁶

The military reform was continued in 1997, after the program "Army 2012: The Foundation of Modernization Program for the Armed Forces 1998-2012" was adopted. This program stipulated the reduction of the Polish Armed Forces to 180,000 by 2004. Such reduction was supposed to be achieved primarily through cutting the numbers of draftees serving in the Polish army and by increasing the ranks of professional soldiers. A new emphasis was also placed on recruiting professional NCOs, warrant officers and soldiers. This process was to be accompanied by a further shortening of compulsory military service to twelve months.⁵⁷

Despite the complexity and inconsistency of the reform of the reduction of military personnel, Poland managed to reduce it from 400,000 in 1989 to 120,000 in 2017.⁵⁸

Conclusions

After the collapse of the communism in 1989, Poland (like other CEE

⁵³ *Id.*

⁵⁴ Dale R. Herspring, *Civil-Military Relations in Post-Communist Poland: Problems in the Transition to a Democratic Polity*, 33 *Communist and Post-Communist Studies* (2000) at 81.

⁵⁵ *Id.*, at 80.

⁵⁶ *Id.*

⁵⁷ *America's New Allies: Poland, Hungary and Czech Republic in NATO* 51 (Andrew Michta (ed), University of Washington Press) (1999).

⁵⁸ 2017 Poland Military Strength. Current Military Capabilities and Available Firepower for the Nation of Poland, Global Fire Power (GFP), http://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=poland, archived at <https://perma.cc/LY3P-578U> (last visited on June 30, 2017).

countries) began the process of democratic transition. One of the fundamental principles of democracy is the establishment of the democratic civilian control of armed forces. It allows a nation to base its values and purposes, its institutions and practices, on the popular will rather than on choices of military leaders, whose outlook by definition focuses on the need for internal order and external security.

The development of democratic civil-military relations in Poland was impacted by external incentives, internal attitudes toward reform and systematic restraint on reform.⁵⁹ External incentives can be attributed to Poland's desire to obtain membership in NATO and the EU. Moreover, the attitude of the Polish political and military elite became more open to the adoption of new norms of civil-military relations, "[m]ore unified, had a stronger sense of a "return to Europe", was prone to emotional backlash against anything cognitively socialist, and desired to protect themselves from a resurgence of Russian influence".⁶⁰ Finally, in Poland the state of the polity and economy presented a less significant internal constraint on reform because the economic downturn at the beginning of transition was not as long.⁶¹

The transition from communism to democracy has not been easy. However, Poland managed to carry out a number of important and successful reforms that allowed the country to become a full member of NATO in 1999 and join the European Union in 2004.

⁵⁹ David Betz, 26-27.

⁶⁰ *Id.*, 3.

⁶¹ *Id.*

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ

МАНІПУЛЮВАННЯ ІДЕЮ НАРОДНОГО ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ ЯК ЧИННИК САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО СЕПАРАТИЗМУ

Сергій Дерев'яко

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Вторгнення Російської Федерації на територію України, окупація та наступна анексія українського півострова Крим, спровоковане державою-агресором збройне протистояння у південно-східних областях, призвели до практичного втілення спроб організаційного оформлення ідей регіонального сепаратизму. Прагнення лідерів самопроголошених республік надати легітимності їх утворенням спонукали до спроб використання ними апробованих світовому конституціоналізмі та міжнародному праві форм народного волевиявлення, насамперед, виборів та референдумів. Саме ці форми розглядаються нині міжнародною спільнотою і як ймовірний формат вирішення статусу названих територій після завершення збройного конфлікту на території України.

Вихідними для розуміння співвідношення цих явищ є терміни «народне волевиявлення», «сепаратизм» і «політичне маніпулювання» та похідні від них. У політичній і юридичній науці пропонуються різні їх трактування – поза актуальністю та частотою вживання кожного – єдиного розуміння не вироблено. Не вдаючись до дискусії щодо сутності цих термінів, використаємо найбільш прийнятні, на наш погляд, визначення, з огляду на окреслену проблему дослідження.

Конституційне закріплення влади народу зумовлює необхідність запровадження певних механізмів її реалізації. Як встановлено в частині другій статті 5 Конституції України, народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Це засадниче положення конкретизується приписом статті 69 Конституції України про те, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії [1].

В академічному виданні «Політичний енциклопедичний словник» термін «сепаратизм» визначається як «(від лат. *separatus* – окремий) – це рух за територіальне відокремлення частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономного статусу за національними, мовними, релігійними ознаками» [2, с. 600]. Відомий український політолог і правознавець В.П. Горбатенко та український видавець, правознавець М.П. Зяблюк у відповідній статті академічного видання «Юридична енциклопедія» до ознак, які є підґрунтям сепаратизму, відносять, зокрема, вплив з-за кордону певних держав, а подеколи – й міжнародних терористичних організацій, з метою підпорядкування та експлуатації ресурсів і населення відокремлених регіонів. Сепаратизм може також

мати на меті не відокремлення від держави, а набуття у ній статусу суб'єкта федерації (або автономії). Прихильники сепаратизму вдаються до різноманітних дій: від пропагандистських акцій, діяльності політичних партій, громадських рухів, масових акцій, у т. ч. референдумів аж до терористичних актів та збройної боротьби [3, с. 469].

Події в Україні впродовж 2013-2017 років яскраво підтверджують твердження фахівців Національного інституту стратегічних досліджень про те, що «зовнішні союзники здатні стати джерелом ресурсів, надавати політичну та інформаційну підтримку, здійснювати дипломатичний, економічний чи навіть військовий тиск на користь сепаратистів» [4].

Науковці виокремлюють різні види сепаратизму, в статті йтиметься про один із найбільш поширених — регіональний. Зауважимо, що термін «регіон» та похідні від нього не набули нормативного закріплення. У чинній Конституції України використано терміни «регіонів» (стаття 132), «регіональних програм» (пункт 3 частини першої статті 119) [1], але територіальні межі застосування цих понять географічно і адміністративно не окреслені. Жоден із нормативно-правових актів теж не містить їх тлумачення, не знаходимо його й у відомих словниках політологічної та юридичної термінології. Поза тим науковці та політики широко послуговуються ним.

Усе активніше у боротьбі за владу, намаганнях утримати її, як потужний інструмент прихованого впливу на психіку людини і поведінку мас, використовується політичне маніпулювання. Досліджуючи його соціопсихологічну сутність, базові принципи використання, зміст й ефективність конкретних технологій, стратегій, методів, прийомів, доктор політичних наук, професор О.Д. Бойко детально виписує механізм захисту від маніпулятивних впливів [5]. Серед них автор виокремлює комплекс маніпулятивних технологій, які застосовують у виборчих процесах «з метою досягнення ключової поставленої політичної мети — втримання або захоплення влади» [5, с. 379].

Імпонує оригінальний підхід, запропонований відомим фахівцем у галузі конституційного права професором Л.Т. Кривенко, яка ґрунтовно аналізує в історичній ретроспективі поняття «народного суверенітету» як фундаментальної теоретичної бази референдуму, звертає увагу на те, що «світовий досвід, в тому числі новітнього часу, представляє референдум в іншому розумінні — як спосіб політичного маніпулювання», а тому «поняття референдуму має включати такий елемент як необхідність додержання в процесі організації, проведення та реалізації результатів референдуму всіх умов, закріплених Конституцією і законами» [6, с. 95].

Тривале дослідження нами теоретичних і практичних проблем здійснення влади народом у конституційно визначених та інших формах безпосередньої демократії в Україні та зарубіжних державах дає підстави твердити, що поза декларуванням Конституцією України провідної ролі безпосередньої демократії, громадянам надано право лише епізодично, під час проведення виборів чи референдумів брати участь у прийнятті рішень державного чи місцевого значення [7]. Такий політико-практичний підхід базується на акцентуванні, з одного боку, недосконалої національного законодавства з питань референдумів, що робить складним, а часом й унеможлиблює їх проведення, а з другого — на слабкі сторони референдної демократії. До них, насамперед, відносять складність прийняття узгоджених рішень, недостатню компетентність та емоційну неврівноваженість народу, високий ступінь маніпулювання громадською думкою, велике розмаїття думок, що заважає прийняттю рішень.

Доленосним став всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року, коли український народ своєю волею закріпив прийнятий українським парламентом Акт проголошення незалежності України, надавши йому вищої легітимної сили й започаткував процес визнання України міжнародною спільнотою як суверенної і незалежної, демократичної і правової держави. Однак, у подальшому у використанні інститутів народовладдя Україна має неоднозначний досвід. Вагомість і ефективність інститутів безпосереднього волевиявлення народу неминуче викликає прагнення конкурентних еліт використати його для посилення своїх позицій на загальнодержавному та регіональному рівнях. Жорстка конкуренція місцевих політичних еліт відбувається і під час проведення місцевих референдумів із регіональних проблем. Як вважає більшість учених і політиків, проводяться (частіше ініціюються) місцеві референдуми в Україні епізодично та й здебільшого неефективно. Такі референдуми, радше спроби їх ініціювання, перетворились на засіб боротьби конкурентних, перш за все, регіональних, політичних еліт за право бути чи стати «господарями територій».

Новітні українські реалії останніх років призвели до спроб його використання й з відверто сепаратистськими цілями. Виявом протистояння республіканських і регіональних еліт, прагненням до поділу політико-правового простору є ініційовані місцеві референдуми: 1991 р. — про надання Закарпатській області статусу автономної території; 1992 р. — щодо «Акту про проголошення державної самостійності Республіки Крим»; 1994 р. — з проекту Конституції Республіки Крим; 2002 р. — з питань повернення Криму Росії; 2004-2005 рр. — про федеративний устрій України, створення південно-східної автономії; 2005-2011 рр. — про надання російській мові статусу другої державної.

Особливо небезпечні такі ініціативи з огляду на перманентні спроби до політизації етнічних спільнот, яка, за твердженням доктора політичних наук, професора І.Т. Зварича, «на сучасному етапі багато в чому спричинена сучасними викликами саме партикуляристського регіоналізму». Серед найважливіших автор виокремлює «спроби політичної та економічної автономізації окремих регіонів (прагнення деяких регіональних лідерів до надмірної політичної самостійності; політизація економіки» [8, с. 100].

Найбільш яскравим та цинічним за свою суттю виявом маніпулювання політичною свідомістю громадян, вважаємо, стали референдуми, проведені 2014 року в Автономній Республіці Крим, Донецькій та Луганській областях. Хід їх підготовки та проведення детально висвітлювались, хоча й контраверсійно, у засобах масової інформації. Відомі сотні коментарів українських високопосадовців, політиків та експертів, очільників та представників владних структур зарубіжних держав, міжнародних організацій та їх лідерів самопроголошених республік. Їх узагальнення є предметом окремого дослідження.

У даному випадку сформулюємо ті узагальнення, які дають нам підстави твердити про безпрецедентне масштабне політичне маніпулювання народним волевиявленням. Насамперед, названі референдуми є однозначно нелегітимними. Відповідно до приписів чинної Конституції України референдуми на території держави можуть призначатись винятково Верховною Радою України чи проголошуватись Президентом України. Парадоксальним є факт, що проводились ці референдуми фактично за українським національним законодавством, в той же час із грубим порушенням його принципів. Винесені на референдум, який відбувся 16 березня 2014 року в Автономній Республіці Крим, два питання (про відновлення конституції Криму 1992 року і про входження Криму до складу Росії) не можуть бути предметом місцевого чи республіканського референдуму в Україні. Це стосується й питань, які виносились на голосування в Донецькій та Луганській областях.

Зasadничим є демократичний характер здійснення народовладдя, яке ґрунтується на вільному волевиявленні громадян. Оприлюднені ж факти свідчать, що референдум в АРК, зокрема в м. Севастополі, був проведений за допомогою російських військ, про що писали учасники подій, це визнав під час допиту у листопаді 2016 року й В. Янукович.

Фактично здійснилось застереження відомого письменника О.Т. Гончара, висловлене ним у власному зверненні «До населення Криму (з приводу референдуму)», датованому 29 квітня 1992 року. Автор намагається розкрити провокаційну суть референдуму, виклавши свої думки у формі риторичного запитання: «Невже отих безвідповідальних підбурювачів нічого не навчив ні Карабах, ні Придністров'я, ні інші криваві конфлікти сучасності?» Автор уникає

форм прямого заклику до народу півострова, адже мета письменника – переконати його в правильності свого вибору: «те, що надиктовано намірами недобрими, має бути рішуче відкинуто», а також «Просто не віриться, що населення Криму згодиться бути маріонеткою, сліпим знаряддям у руках безвідповідальних озлоблених політиків», «Тож віриться, що Крим зробить правильний вибір, не дозволить собою маніпулювати» [9, с. 167].

Не відповідають дійсності й оприлюднені результати цих «референдумів», при чому сумніви в їх достовірності висловили й окремі російські політики. Міністерство юстиції України заявило, що та кількість виборців, які нібито взяли участь у референдумі та проголосували «за», зонайменше у 10 разів більша за реальну. Дані про 30-40 процентну явку оприлюднив і Меджліс кримсько-татарського народу, представники якого не брали участі у голосуванні.

Нагадаємо, що жодна держава, окрім Російської Федерації, не визнала незалежності Криму. США, Канада, Японія, Великобританія, Франція, Італія, Австрія, Румунія, Албанія, Литва та Німеччина зразу ж заявили про невизнання так званого «референдуму» про входження Криму до Російської Федерації. Венеційська комісія одностайно прийняла рішення, яким визнала нелегітимним референдум у Криму, оскільки він порушує, окрім Конституції України, ще й базові міжнародні принципи щодо територіальної цілісності та суверенітету суб'єктів міжнародного права.

Про те, що «референдуми» в Донецькій і Луганській областях не мають правових наслідків, офіційно заявила і Центральна виборча комісія України: «дії, які імітовані 11 травня на територіях окремих місцевостей Донецької і Луганської областей, не мають жодного відношення до референдного процесу і як способу висловлення волі українського народу, зокрема, на окремо взятій частині території України. Тому відповідні дії не мають ніяких правових наслідків» [10]. Дії ж організаторів такого референдуму підпадають під норми Кримінального кодексу України, оскільки спрямовані на ліквідацію конституційного ладу і захоплення державної влади.

Однак, в Україні періодично робляться спроби ініціювати сепаратистські референдуми з федералістськими гаслами і на інших територіях. Як правило, їх ініціатори перебувають за межами нашої держави. До прикладу, у березні 2014 року вже після Революції гідності в Україні прем'єр-міністр Угорської Республіки Віктор Орбан висунув вимогу автономії та подвійного громадянства для угорців, які проживають на території України. Виступаючи у парламенті, він заявив, що «розглядає угорське питання як європейське питання. Угорці, які живуть в Карпатському регіоні, мають право на подвійне громадянство, на національну спільність і на автономію» [11]. Вирішення цього питання є предметом референдуму.

Між тим ці заяви угорського прем'єра щодо національної автономії для закарпатських угорців створюють потенційну можливість сепаратизму і для інших регіонів в складі єдиної України. Так, заступник Голови Державної Думи Російської Федерації, лідер Ліберально-демократичної партії Росії В. Жириновський звернувся із пропозицією до керівництва Польщі вимагати референдуму щодо прихильності до Польщі в п'яти західних областях України: Волинській, Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській та Рівненській. Аналогічні «пропозиції» отримали Угорщина і Румунія: приєднати Закарпаття та Чернівці відповідно. Україні, відтак, залишиться тільки її центральна частина [12].

Активізація так званого «нормандського формату» має на меті розв'язати кризу на сході України дипломатичним шляхом, оскільки військовими методами, на переконання більшості політиків, проблему не вирішити. Майбутній політичний лад Донбасу є предметом особливих претензій Російської Федерації. Відомо, що російський президент Володимир Путін запропонував власний план врегулювання конфлікту на сході України, який передбачає її федералізацію та автономію для Донбасу. Свою позицію з цього приводу висловив Президент України Петро Порошенко ще 7 лютого 2015 року на брифінгу в рамках 51-ї Мюнхенської конференції з безпеки. Він вважає, що питання щодо федеративного устрою держави або автономії окремих регіонів України має вирішувати український народ. Питання автономії — це питання змін до Конституції. І, звичайно, воно вимагатиме іншої моделі обговорення, включаючи референдум. Питання автономії включається в питання федералізації» [13].

Думаю, що не все так однозначно і оптимістично. Проведення місцевих виборів за українським законодавством та при міжнародному спостереженні повинно започаткувати політичний процес в рамках закону про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей. Однак це можливо лише після виконання Мінських домовленостей від 14 вересня 2014 року, які передбачають досягнення негайного, сталого та безумовного припинення вогню, відведення важкого озброєння, виведення іноземних військ з української території. Необхідно закрити кордон від постачання зброї та найманців і запровадити моніторинг та верифікацію ОБСЄ, а також звільнити заручників.

Політичні пункти Мінських угод можуть бути реалізовані лише після очевидного і беззаперечного прогресу у виконанні їх безпекової частини, наголосив Президент України П. Порошенко під час робочої поїздки до Івано-Франківської області: «Вибори під російськими дулами і з їхньою (російською — ред.) солдатнею навколо виборчих дільниць є абсолютно неприйнятними і неможливими діями» [14].

Отже, політико-правові інститути безпосередньої демократії в новітніх українських реаліях стали не тільки фігурантом щоденного

політичного дискурсу, але й утверджуються в суспільній свідомості як реальний і дієвий засіб здійснення суверенної волі народу, що надає вищій легітимній силі рішенням, прийнятим всенародним голосуванням. Це закономірно й відповідає загальній тенденції становлення демократичних засад української державності, формування громадянського суспільства. Тому принциповим є перенесення акценту політико-практичного підходу політиці до нього із засобу тиску чи вирішення власних вузькокорпоративних цілей шляхом маніпулювання свідомістю виборців на наповнення його первісним змістом — народним волевиявленням.

1. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141 ; поточна редакція — Редакція від 30.09.2016. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

2. Політичний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемчушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — [2-е вид., доп., перероб.]. — К. : Генеза, 2004. — 736 с.

3. Горбатенко В. П. Сепаратизм / В. П. Горбатенко, М. П. Зяблук // Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемчученко (голова редкол.) та ін. — К. : «Укр. енцикл.», 1998. — Т. 5 : П-С. — 2003. — С. 469–470.

4. Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні : Аналітична записка Національний інститут стратегічних досліджень, лютий 2014 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1478/>.

5. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання : Навч. посіб. [для студ. вищих навч. закл.] / О. Д. Бойко. — К. : Академвидав, 2010. — 431 с. — (Альма-матер).

6. Кривенко Л. Т. Конституційно-правові основи референдумів в Україні / Лідія Тарасівна Кривенко // Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні : проблеми теорії і практики. До 10-ї річниці незалежності України. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — С. 87–169.

7. Дерев'янюк С. М. Політико-правові засади референдумів в Україні : монографія / Сергій Миронович Дерев'янюк; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ : Вид-во «Місто НВ», 2011. — 847 с.

8. Зварич І. Т. Етнополітика в Україні : регіональний аспект : Монографія / Ігор Теодорович Зварич. — К. : Дельта, 2009. — 320 с.

9. Галич В. М. Звернення як жанр письменницької публіцистики / В.М. Галич // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. П. Вернадского. Серия «Филология». — 2006. — Т. 19 (58). — № 5. — С. 165–168.

10. «Референдуми» у Донецькій і Луганській областях не мають жодних правових наслідків — ЦВК [Електронний ресурс]. — Режим доступу :

<https://www.unian.ua/politics/916914-referendumi-u-donetskiy-i-luganskiy-oblastyah-ne-mayut-jodnih-pravovih-naslidkiv-tsvk.html>.

11. Угорщина вимагає для угорців на Закарпатті автономії і подвійного громадянства [Електронний ресурс] // Українська правда [Інтернет-видання]. – 2014. – 13 травня. – Режим доступу : <https://www.pravda.com.ua/news/2014/05/13/7025158/>.

12. Росія пропонує Польщі, Угорщині та Румунії поділити Україну – ЗМІ [Електронний ресурс] // Українська правда [Інтернет-видання]. – 2014. – 24 березня. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/24/7020052/>.

13. Порошенко: питання автономії або федералізації може вирішити тільки референдум [Електронний ресурс] // УНАН. – 2015. – 07 лютого. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/1041535-poroshenko-pitannya-avtonomiji-moje-virishiti-tilki-referendum.html>.

14. Політичні пункти Мінських угод можуть бути реалізовані лише після беззаперечного прогресу у їх безпековій частині [Електронний ресурс] // Глава держави. – 2017. – 20 лютого. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/politichni-punkti-minskih-ugod-mozhut-buti-realizovani-lishe-39990>.

ВИКОРИСТАННЯ МОВНО-МАНІПУЛЯТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

*Світлана Наумкіна
Ольга Дяченко*

*Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського (м. Одеса)*

Політичний конфлікт є однією з найбільш небезпечних форм конфлікту, оскільки передбачає залучення великої кількості учасників та може викликати перехід до військової операції зі значними людськими жертвами. Отже аналіз особливостей, відмінних рис та стадій становлення, розвиток, врегулювання та вирішення конфлікту представляє значний науковий інтерес. Аналіз мовно-маніпулятивного впливу на різних етапах перебігу політичного конфлікту дасть змогу краще зрозуміти його сутність та фактори, що сприяють як його загостренню, так й згортанню та вирішенню, що обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз окремих аспектів застосування мовноманіпулятивного впливу, в тому числі в політичній сфері провели в своїх наукових працях Р. Бахем, Р. Блакар, Д. Болінджер, К. Головинський, К. Горюнов, Є. Кіктева, І. Рогозіна, А. Стриженко, Є. Ширяев та інші. Комплексному аналізу сутності політичної мови як засобу маніпулятивного впливу присвятила своє дослідження вітчизняна дослідниця В. Петренко [1].

Аналіз сутності, особливостей та способів вирішення політичних конфліктів у свій час проводили такі вчені, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, А. де Токвіль, В. Паретто, Г. Моска, Ж. Сорель, С. Лінсет, Д. Сандере. До вітчизняних дослідників політичного конфлікту можна віднести К. Вітмана, М. Головатого, Л. Кормич, І. Кресіну та інших. Серед найновіших вітчизняних праць слід назвати комплексне дослідження сутності, способів вирішення та особливостей протікання політичних конфліктів в політичному процесі сучасної України, здійснене Ю. Білецькою [2].

Не дивлячись на те, що значна частина вітчизняних та зарубіжних науковців прямо чи опосередковано розглядали особливості перебігу політичних конфліктів, сутність та прийоми політичного маніпулювання, до цього часу не було проведено комплексне дослідження використання мовно-маніпулятивних технологій під час політичного конфлікту, відмінних рис використання таких прийомів впливу на різних етапах його розвитку.

Отже, необхідним є визначення особливостей застосування мовно-маніпулятивних технологій впливу на громадську думку в ході назрівання, перебігу та вирішення політичного конфлікту. Відповідно, актуальності набуває: 1) розгляд основних маніпулятивних

особливостей застосування мовно-маніпулятивного впливу на різних етапах розвитку конфліктної ситуації; 2) аналіз маніпулятивних технологій залучення людей у політичні події під час розгортання політичного конфлікту.

Одним із факторів, що сприяє зародженню та розвитку політичного конфлікту, є політичне маніпулювання, зокрема використання мовно-маніпулятивних прийомів та технологій під час політичного конфлікту. Такий вплив може стати потужним засобом як загострення, так і, в окремих випадках, врегулювання ситуації. Все залежить від лінгвостратегії, яку оберуть учасники конфлікту, а саме: конфронтації чи кооперації. Перша може призвести до значного розгортання конфлікту та виходу ситуації з-під контролю, а друга — навпаки, сприятиме вирішенню протиріччя.

Розглянемо особливості застосування мовно-маніпулятивного впливу на різних етапах розвитку конфліктної ситуації. Слід зазначити, що на передконфліктній стадії вже можливо використання маніпулятивних технологій. Так, одним із способів залучення людей в політичні події, в тому числі і політичні конфлікти, є політичне маніпулювання, яке передбачає особливі способи і прийоми прихованого управління політичною свідомістю й поведінкою людей з метою примусити їх діяти (або не діяти) всупереч власним інтересам.

Г. І. Козирев виділяє сім основних способів політичного маніпулювання на цій стадії. По-перше, це маніпулювання, засноване на брехні й обмані — якщо маніпулятор враховує недостатню інформованість людей, їх емоційно-психологічний стан і бажання слухати його, то люди починають йому вірити і самі стають ретрансляторами (передавачами) неправдивої інформації. По-друге, маніпулювання, засноване на популізмі — маніпулятор, володіючи хорошими ораторськими даними і здібностями переконувати, обіцяє людям вирішити їх найбільш нагальні проблеми (наприклад підвищити пенсії, знизити податки). При цьому він може маніпулювати цифрами, результатами досліджень, доводячи, що виконати дані обіцянки не складе труднощів. Насправді маніпулятор усвідомлює нездійсненність своїх обіцянок, але люди йому вірять, бо чують те, що хочуть почути від потенційного представника влади. По-третє, створення соціальних міфів, що яскраво проявляється у тоталітарних режимах. Так, більшовики створили міф про майбутній комуністичний рай, який неминуче настане для всього людства; фашистський режим в Німеччині створив міф про велику німецьку (арійську) націю, яка має правити світом. Слід відзначити, що політичне міфотворення відбувається і зараз. По-четверте, навішування ярликів — для компрометації своїх опонентів маніпулятор без вагомих доказів наділяє особистість або соціальну групу (політичну партію) принизливою та образливою назвою або епітетом, наприклад: «фашисти», «націоналісти» та інші. По-п'яте, «підтасовка карт» або спотворення

фактів — за допомогою відвертої фальсифікації, спотворення дійсних фактів або сфабрикованих опитувань громадської думки людям навіюють думку про неминучу перемогу певної партії або політичного лідера. При цьому маніпулятор може і не дискредитувати своїх головних опонентів, але нав'язливо натякає на те, що дана партія або лідер не мають жодних шансів і голосувати за них безглуздо. Пошесте, контроль за засобами масової інформації — один з найбільш дієвих способів маніпулювання; дозована подача інформації створює позитивний образ одних і негативний образ інших. Найбільша проблема полягає в тому, що опоненти не мають можливості висловлювати думку і захищати свої інтереси (оскільки не мають власних ЗМІ).

І останнє — це маніпулювання на «довірі» або помилковій значущості об'єкта маніпулювання. Такий вид маніпулювання використовується в ході залучення молоді в різні радикальні (екстремістські, націоналістичні) організації. Суть його полягає в тому, що людям з не цілком сформованою психікою і світоглядом нав'язують думку про те, що саме їм випала історична місія взяти участь в даних політичних подіях, звільнити країну від ненависного режиму або від «неповноцінної» раси, стати реальними творцями історії і т. д. На думку Г. Козирева, в сучасних умовах саме молодь виступає в політичній боротьбі в ролі «піхоти» [3, с. 213–214].

Широке використання подібних способів маніпулювання може призвести до серйозних політичних конфліктів. У такому випадку відбувається перехід з передконфліктної стадії до стадії розгортання конфлікту. Головне питання цієї стадії, з точки зору мовно-маніпулятивного впливу на учасників конфлікту, полягає у виборі лінгвостратегії кооперації чи конфронтації кожною зі сторін. У разі, коли обидві сторони оберуть стратегію кооперації можливо швидке згасання конфлікту та його вирішення. Зовсім інша ситуація складається в разі, коли одна із сторін або дві сторони обирають стратегію конфронтації. Такі дії можуть призвести до ескалації та стрімкого розвитку конфлікту, який в подальшому буде дуже складно згасити та вирішити, а можливо вдасться лише заморозити.

Найбільший інтерес на стадії конфліктної взаємодії, на нашу думку, представляє аналіз лінгвістичних стратегій, що використовуються під час воєнних конфліктів. Найчастіше використовується стратегія формування образу «свій / чужий», яка жорстко розставляє пріоритети у поданні інформаційного матеріалу. Тактичні прийоми в рамках такої стратегії спрямовані, переважно, на дискредитацію ворога (обвинувачення, викриття тощо) і нанесення йому «вербальних ударів».

Поляризованість текстів створюється, в першу чергу, наявністю опозицій, причому найзагальніші і самі прозорі вибудовуються найбільш послідовно: це опозиції «вони / ми»; «свої / чужі»;

«Схід / Захід». На текстовому рівні закладаються основи маніпулювання громадською думкою. Найважливішу роль в цьому відіграють способи номінації дійових осіб. Так, при аналізі ситуації на Сході України в західній та українській пресі йдеться про «бойовиків», «терористів», в той час коли російська преса називає тих самих осіб «повстанців», «партизани» і т. п.

Не менш важливі для використання маніпулятивних технологій способи номінації дій сторін. Так, в західній та вітчизняній пресі йдеться про агресію Росії відносно нашої держави та захист території України, а в російській — говорять про захист мирного населення Донбасу від «бандерівців». Безсумнівно, зазначені способи номінації конфліктуючих сторін і їх дій несуть в собі різну оцінку, і обумовлені різними точками відліку і політичною орієнтацією. Одні іменники створюють позитивне ставлення адресата до однієї сторони конфлікту, а інші — надають тій же стороні негативне забарвлення, підтримуючи стратегію позитивної саморепрезентації та дифамації противника.

Друга лінгвістична стратегія військового дискурсу — це стратегія, що дозволяє тому, хто говорить, уникнути почуття комунікативного дискомфорту або значною мірою послабити його. При цьому з дискурсу преси виключається вся лексика з негативною конотацією (війна, наступ, зброя масового знищення), а замість неї вводиться нейтральна (конфлікт, операція, умиротворення, наведення порядку і т. п.). Таким чином, створюється віртуальна дискурсивна реальність чи «скорочена» версія дійсності, в контексті якої описувані події (війна) сприймаються аудиторією іншим чином.

Так, події на Сході України офіційна влада України називає «антитерористична операція», в той час як значна кількість вітчизняних й зарубіжних, аналітиків, журналістів називають її війною, що більше відповідає дійсності. Іншими словами, війну в сучасному світі вважають за краще не називати війною відкрито. Такі дії описуються як демократичні і респектабельні, а їх відношення до війни, як правило, заперечується. Це характерно як для Росії, так і для Європи, США та інших країн. Наприклад, бомбардування Югославії в 1999 році в офіційних джерелах і в пресі називалися «запобіганням гуманітарної катастрофи», війна в Чеченській республіці — «антитерористичною операцією», «наведенням конституційного порядку». В США під час війни у В'єтнамі була створена спеціальна мова для повідомлень преси, були складені спеціальні словники для позначення тих чи інших явищ дійсності, які справляють на читача потрібне враження. З 1965 року військові дії у В'єтнамі називалися «програмою умиротворення», а з лютого 1972 року — «захисною реакцією» [4, с. 254–255].

Механізм реалізації даної стратегії пов'язаний з використанням евфемізмів (слів з «поліпшеним» значенням, слів з «розпливчастим» значенням) і слів-визначників з «дифузійною» семантикою (деякий,

відомий, певний, відповідний, належний): «силовий варіант розвитку подій», «у країні є ще в запасі ряд надзвичайних заходів»; «військова акція»; «гуманітарна військова допомога»; «вантаж 200»; «застосування військової сили», «піти на крайні заходи», «військова фаза операції» (про війну); «багато положень поділяються і значною мірою виконуються»; «(не) адекватні заходи».

Тема маніпулювання суспільною свідомістю за допомогою евфемістичного перекручування останнім часом перебуває під пильною увагою вчених [5]. Евфемістичні заміни — це дієвий публіцистичний прийом створення позитивного образу або нейтралізації негативного враження для затвердження потрібних ідей. За даними Я. Монкоша-Бошдан, у Польщі в період передвиборної кампанії у вересні 1993 року «були складені списки слів, які взагалі не слід вживати або ж слід замінювати словами-субститутами (такими були конфіденційні рекомендації інструкції для членів однієї партії). Наприклад: капіталізм краще замінити виразом економіка на реальних основах, не слід говорити про багатство, а якщо вже виникає така необхідність, то слід використовувати вираз нажиті статки, слово капітал людей шокує, відштовхує, краще замінити його на гроші, фонди; негарно звучать відсотки, процентні ставки, краще замість цього говорити — заробіток, одержуваний з грошей, внесених в банк або на біржу тощо» [6, с. 8].

З іншого боку, у військовому конфлікті часто виникає інша мета, і в хід йдуть мовні маніпуляційні стратегії, здатні забезпечити процес психологічного входження об'єкта, що сприймає інформацію, у військовий конфлікт і сформувати особливу мовну свідомість. Цей мовний механізм формує у адресата неправдиву установку, що «нічого особливого не відбувається», військовий конфлікт — це буденна ситуація, її можна аналізувати, можна сприймати відсторонено, можна спостерігати, як шоу, по телевізору.

Серед лінгвістичного «інструментарію» слід назвати «мілітаризацію» (використання військової лексики), стильове зниження і спрощення тексту в цілому. Різко збільшуються частотні показники використання загальноновживаної лексики військової тематики, військової термінології (включаючи аббревіатури) і військових жаргонізмів: бомбардування, ракетно-ядерний удар, бомбування, сили ППО, наземна операція, тощо.

Наступна стратегія визначається негативною / позитивною оцінкою військової ситуації, військових дій, військової реальності. Ця стратегія пов'язана зі збільшенням суб'єктивної лексики в тексті (оцінна лексика, вступне слово, негативна лексика, модальна лексика). Зокрема, найбільш активно використовується лексика, що викликає прогнозовані емоції. Прийом полягає у вживанні виразів, які емоційно впливають на адресата мовлення, хоча нескладний аналіз демонструє їх повну логічну неспроможність. Однак дієвим виявляється сам факт використання слів, що несуть позитивний або

негативний заряд. Розрахунок робиться на те, що адресат мови піддається «магії слів» і не буде особливо детально аналізувати сутність того, про що йдеться [7, с. 476]. До такої лексики можна віднести такі слова: інтервенція, евакуація, неприкрита агресія, репресивний апарат, кривава розв'язка, фатальні наслідки, кров мирних жителів.

Тут слід погодитись з В. В. Петренко, яка зазначає, що «політична мова завжди виключає не тільки повідомлення про політичну дійсність, а й її інтерпретацію та як явну, так і приховану оцінку, вона орієнтована на те, щоб викликати бажану для суб'єкта мовну чи поведінкову реакцію з боку об'єкта комунікації» [1, с. 8]. Одним із дієвих прийомів маніпулятивного впливу є використання в конфліктних текстах мовних імплікатур — ідей, що не висловлюються в тексті безпосередньо, але виводяться з нього на основі загальних законів мовного спілкування.

Останнім часом все більшого поширення у пресі отримує ще один прийом — використання прецедентних текстів (ім'я автора, ім'я персонажа, назва, цитата, перифрази, приховане цитування, алюзія, ремінісценція) — своєрідних «одиниць мови» культури.

Розглянуті вище стратегії та прийоми, які використовують досить стандартні мовні засоби реалізації, є центральними маніпуляційними технологіями військового політичного дискурсу. Слід зазначити, що військовий дискурс різко посилює такі властивості мови як емоційність, категоричність оцінок і суджень. Військові конфлікти є каталізатором мовного вираження різних стереотипів і упереджень, що існують в масовій свідомості. Тому актуальним є систематичне вивчення військового дискурсу, оскільки він є важливою невід'ємною частиною інформаційних і психологічних операцій, що проводяться паралельно з бойовими діями.

На стадії вирішення політичного конфлікту використання маніпулятивних технологій також є вкрай несприятливим, оскільки може призвести навіть до ескалації нового конфлікту. Тому найбільш ефективною стратегією поведінки на стадії завершення конфлікту є кооперація. Вона сприятиме вибору компромісу, співпраці, пристосування в якості стратегії завершення конфлікту, що дозволить значно пришвидшити досягнення миру.

Слід зазначити, що одним із найважливіших етапів розвитку конфлікту є постконфліктна стабілізація ситуації. Саме ця фаза сприятиме попередженню появи нових конфліктів. Виділяють наступні шляхи стабілізації політичної системи: соціальне маневрування, політичне маневрування, політичне маніпулювання, інтеграція контреліти в політичну систему, ослаблення опозиції та силовий тиск. На важливість стабілізації вказує вітчизняна практика. В українському суспільстві не завжди закінчення чи вирішення політичного конфлікту характеризується миром і співпрацею сторін. Інколи закінчення одного конфлікту може стати причиною для

розвитку іншого, який, як правило, ще більш небезпечний, ніж попередній. Наприклад, політичний конфлікт кінця 2013 – початку 2014 року щодо подальшого розвитку українського суспільства в євроінтеграційному напрямку закінчився достроковими виборами Президента України і підписанням угоди про асоціацію. Але цей політичний конфлікт став причиною дестабілізаційних процесів на сході країни та анексією Кримського півострова [2, с. 176]. Це вказує на те, що необхідно продовжувати здійснення заходів по примиренню учасників конфлікту уже на постконфліктному етапі. Адже, якщо одна із сторін протистояння не задоволена кінцевим результатом, то такі дії можуть стати джерелом нового конфлікту з іншим об'єктом, на іншому рівні і з іншим суб'єктом складом учасників.

Найбільшу небезпеку на цій стадії представляє використання маніпулятивних технологій. Політичне маніпулювання на стадії стабілізації ситуації застосовується політичною владою для забезпечення свого стабільного функціонування. Воно здійснюється переважно через канали масової комунікації. Одним з найбільш ефективних методів маніпулювання на цій стадії є «створення образу ворога», яке передбачає покладання відповідальності за невирішені проблеми на інші політичні сили (наприклад, на опозицію), що відволікає увагу населення від гострих політичних і соціальних проблем.

Все вищенаведене дозволяє дійти до висновку, що на сучасному етапі суспільного розвитку політичний процес досить часто проходить в формі політичного конфлікту. Використання мовно-маніпулятивних технологій в ході конфлікту представляє значну небезпеку, оскільки пронизує всі фази розвитку конфлікту. Так, передконфліктна стадія характеризується тим, що маніпулювання є передумовою конфлікту та потужним фактором залучення до нього широкого кола учасників. На цьому етапі використовується широкий арсенал мовно-маніпулятивних прийомів – брехня та обман, популізм, створення соціальних міфів, навішування ярликів, спотворення фактів, зловживання довірою та використання ЗМІ для передачі необхідної для адресанта інформації.

У фазі розвитку конфлікту найбільшу небезпеку мають маніпулятивні прийоми, що застосовуються у військовому конфлікті. До основних стратегій цього етапу необхідно віднести: стратегію формування образу «свій / чужий», стратегія уникнення почуття комунікативного дискомфорту та стратегія позитивної / негативної оцінки військової ситуації. При цьому використовуються такі мовні прийоми: особливі способи номінації діючих осіб та їх дій, виключення лексики з негативною конотацією та введення нейтральної, використання евфемізмів, оцінної та модальної лексики тощо. На постконфліктній стадії одним з найбільш популярних прийомів політичного мовного маніпулювання є «створення образу ворога», що

дає змогу не тільки уникнути відповідальності, а й перекласти її на політичного опонента.

Подальше дослідження вказаних стратегій та прийомів мовно-маніпулятивного впливу дасть змогу напрацювати ефективні методи виходу із кризової ситуації, вирішення та попередження конфлікту.

1. Петренко В. В. Політична мова як засіб маніпулятивного впливу: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. В. Петренко. — К., 2003. — 17 с.

2. Білецька Ю. В. Політичні конфлікти: сутність та способи вирішення (специфіка прояву в політичному процесі сучасної України): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ю. В. Білецька. — Одеса, 2015. — 213 с.

3. Козырев Г. И. Политическая конфликтология: учебное пособие / Г. И. Козырев. — М. : ИД «ФОРУМ»: ИНФРА-М, 2008. — 432 с.

4. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. — 832 с.

5. Бессарабова Н. Д. Слова-прикрытия в современных СМИ / Н. Д. Бессарабова // Журналистика и культура русской речи. — Вып. 1. — М.: МГУ, 1996. — С. 57–69.

6. Монкош-Бошдан Я. Развитие коммерческой терминологии русского и польского языков в 80-90-е годы XX в.: автореф. ... дис. д-ра филол. наук: 10.02.19 / Я. Монкош-Бошдан. — СПб, 1994. — 32 с.

7. Булыгина Т. В., Шмелёв А. Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелёв. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. — 576 с.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ РИЗИК-КОМУНІКАЦІЇ: ТЕХНОЛОГО-УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ

Віталій Кривошеїн

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Предметне оформлення соціально-політичних концепцій ризику починається з кінця 1960-х рр., у рамках яких ризик вивчається як соціально-політичне явище, що розглядається у взаємозв'язку з поведінкою соціально-політичних суб'єктів. Його варто розглядати як механізм соціальних змін й один з аспектів соціально-політичного управління. Цей аспект – управління соціально-політичним ризиком (або соціально-політичний ризик-менеджмент) – включає планування і здійснення заходів, спрямованих на зменшення його величини й посилення позитивних можливостей.

У загальному плані важливими елементами управління ризиками є:

1. Визначеність і ризику. Умови вироблення та ухвалення управлінських рішень, коли керівник з достатньою для даної ситуації повнотою знає потенційні результати кожного з можливих варіантів розвитку подій.

2. Прийнятність ризику. Потенційність втрат та можливість того, що ці втрати не перевищать певний рубіж.

3. Правомірність ризику. Вірогідність настання ризику перебуває в межах нормативного стандарту для даної сфери діяльності, який не можна перевищити без правових порушень.

4. Рівень ризику. Відношення величини втрат до витрат на підготовку і реалізацію ризик-рішення (вимірюється в інтервалі від нуля до одиниці, вище якого ризик є не виправданим).

5. Реалізація ризику. Ступінь впливу джерела ризику, яким може виступати подія, вимірювана в межах значень від нуля до одиниці (кожен вид ризику має верхні і нижні межі реалізації).

6. Результат діяльності в ризик-ситуації. Розмір можливих втрат або величина очікуваного позитивного результату у визначеній заздалегідь мірі.

Тут варто також враховувати складові готовності до ризику: стереотипи (результати практичної реалізації минулих аналогічних рішень, прийнятих в умовах невизначеності); невдачі (диктують вибір обережної політики); успіх (спонукає до ризику); ставлення до ризику багато в чому залежить від розміру капіталу, який має організація для запровадження проекту); переваги (для більшості людей характерні малоризиковані варіанти дій); дії (відповідно до минулого досвіду та інтуїції, якщо немає часу на збирання додаткової інформації або якщо витрати на неї дуже великі); схильності (мислення і вчинки незалежні, неабиякі, зухвалі; у думках і діях наявний чіткий розрахунок, що не заважає натхненню; упевненість ґрунтується на творчому передбаченні результату; нестандартні підходи до проблем,

динаміка, експеримент); поведіння (індивідуальні якості, здібності людини, її навички, готовність, установки, загальна і спеціальна підготовка, його характер і темперамент); протистояння напруженій ситуації (фізична і фізіологічна усталеність, психічна усталеність, психологічна готовність); форми реакцій (зниження організованості поведіння, гальмування дій і рухів або підвищення ефективності діяльності); рівні реакцій (рівень пристосованих реакцій, що активізують до діяльності, до складних інтелектуальних функцій, а також формують стратегію поведіння і забезпечують процес розподілу уваги) [1, с. 140].

Розкриваючи прикладні аспекти ризик-менеджменту, відомий український політолог і правник В.П. Горбатенко, накреслив низку напрямків роботи з мінімізації ризиків соціально-політичної сфери. На його думку, «демократична політична система повинна сформувати взаємопов'язану інституціональну мережу, наділену стійкими, здатними до самовдосконалення елементами і відповідним персоналом. Уникнути багатьох ризиків дозволить цілеспрямоване формування середнього і малого бізнесу з рівнем доходів, який дасть змогу задовольняти не лише фізіологічні потреби громадян, а й потреби у безпеці, повазі та самовираженні. З метою мобільного реагування на можливі ризики необхідно відпрацювати механізми ефективного запобігання конфліктним і кризовим ситуаціям» [2, с. 68]. У руслі цих міркувань важливим уявляється визначення концептуальних засад такого ключового аспекту соціально-політичного ризик-менеджменту, яким є соціально-політична ризик-комунікація.

На Заході в полі соціально-політичних наук сформувалося три основні підходи до ризик-комунікації: нормативний, інструментальний та реалістичний. Нормативний підхід, за Д. Фіоріно, виходить з процесуально орієнтованого етичного вчення про те, що ризик-комунікація здійснюється на основі деяких загальнозначимих етичних критеріїв і цінностей, які можуть використовуватися незалежно від отриманих результатів [3, р. 293]. Подібний погляд ґрунтується на переконанні, що існують об'єктивні нормативно-ціннісні критерії прийнятності ризику і що громадяни — це самостійні суб'єкти реалізації своїх інтересів, вони кращими експертами в питаннях спільного блага. При цьому ризик-комунікація має підвищувати рівень інформованості людей про ризик, дати можливість залученим суб'єктам брати участь в ухваленні рішень стосовно тих ризиків, які загрожують особисто їм та спільноті, до якої вони належать. За таких умов ризик-комунікація здебільшого орієнтована на забезпечення фундаментальних прав громадянського суспільства (таких, як право на життя, свободу, інформацію (в т.ч. щодо ризиків), свобода слова) [4, с. 67]. У цілому в рамках нормативного підходу ризик-комунікація розглядається як процес, пов'язаний з досягненням інформованої довіри і консенсусу через спільне (публічне) обговорення.

Інструментальний підхід розглядає ризик-комунікацію як певну технологію, яку може застосувати окрема людина, група або організація для отримання переваг у досягненні тих чи інших цілей. І хоча ризик-комунікація має значний потенціал маніпуляції та викривлення фактів, вона може застосовуватися різними людьми, групами та організаціями для досягнення не лише приватних, але і загальнозначимих цілей.

Реалістичний підхід розглядає ризик-комунікацію як засіб покращення якості знань, що є в розпорядженні при ухваленні рішень в умовах невизначеності. Реалістичний імператив як й інструментальний підхід може бути пов'язаний з прагматичними мотивами, але він орієнтований на досягнення такого результату, який узгоджується із загальними інтересами і цінностями. Прихильники реалістичного підходу стверджують, що можна добитися кращих результатів ухвалюваних рішень, якщо отримувати інформацію із різних джерел з урахуванням заангажованості потенційних учасників дискусій про ризик, які у протилежному випадку були б не враховані при використанні лише інструментального або нормативного підходу [4, с. 68–69].

Говорячи про реалістичний підхід, варто підкреслити, що однією із заявлених цілей його прихильників є сприяння в ухваленні правильних рішень через поширення достовірної інформації про джерела ризику. У зв'язку з цим Б. Фінхофф зауважує, що організаційна ризик-комунікація спрямована на сприяння тому, щоб суспільство концентрувалося на «менших, але кращих» протиріччях, пов'язаних з ризиком, які враховують як суспільні інтереси, так і наукові принципи [5, р. 137]. Це означатиме, що ризик-комунікація може бути ефективним засобом підвищення довіри, оскільки саме інформоване обговорення допомагає всім зацікавленим сторонам усвідомити найбільш значимі спільні інтереси. Тобто ключовим для реалістичного підходу є досягнення консенсусу по важливим безпековим питанням.

В управлінському контексті інструментальний та реалістичний підходи інколи співвідносять з технократичним і соціолого-культурологічним підходами до ризик-комунікації. Технократический підхід заснований на абстрактному аналізі ризику поза зв'язку з конкретними умовами його прояву; він оперує зі статистичними оцінками, виробленими фахівцями, і фактично неприйнятний для широких верств населення. Перевагою соціолого-культурологічного підходу є те, що індивідуум, який піддається ризику, ставиться в центр соціуму. Результатом цього має з'явитися відчуття соціальної захищеності, яке може змінити індивідуальне сприйняття ризику. Разом з тим даний підхід потребує участі технократичної еліти суспільства, оскільки лише вона здатна виконати професійне оцінювання того чи іншого ризику.

У цілому ризик-комунікацію визначають як цілеспрямований процес обміну відомостями про різні види ризику між зацікавленими сторонами. При цьому обмін відомостями може зачіпати: рівень ризику; його значимість для добробуту людини, її здоров'я і стану середовища проживання; різні рішення і дії (політичні, адміністративні, правові, економічні), спрямовані на управління ризиком. Зацікавленими сторонами у ризик-комунікації виступають урядові установи, промислові підприємства, профспілки, ЗМІ, науковці, громадські організації та окремі громадяни.

Як правило, ризик-комунікація спрямована на вирішення таких основних завдань: зробити повідомлення максимально доступними, щоб всі адресати змогли зрозуміти їх зміст; забезпечити умови для широкого обговорення проблем ризику із залученням усіх зацікавлених учасників у рамках демократичного процесу, спрямованого на вирішення конфліктів; створити передумови для того, щоб переконати одержувачів повідомлень змінити своє ставлення до того чи іншого виду ризику.

Успішність ризик-комунікації залежить від того, як було визначено рівень загроз для реалізації комунікаційної діяльності. Для цього варто вживати такі дії: визначення можливих ситуацій зіткнень; визначення ситуацій, що можуть спровокувати конфлікти; визначення критичного рівня сприйняття інформації; визначення здатності інформації, яка виступає стимулом для певних дій; визначення рівня мотиваційної сили інформації, що подається; визначення рівня конфліктності інформації, що подається; визначення рівня психологічних бар'єрів сприйняття інформації; визначення рівня здатності чути і сприймати інформацію; визначення рівня готовності до критики і чорного / сірого ПР; визначення готовності до використання методів «зриву шаблону»; визначення здатності інформації до видозмінювання і провокування протилежних установок; визначення загрози роботи у режимі браку часу (цейтноті); визначення рівня професіоналізму та підготовки виконавців комунікативних дій; визначення можливості використання адекватних методів, технік, технологій (див. [6]).

Виходячи з цього, ризик-комунікація є не однобічним, а інтерактивним процесом, який базується на існуванні та дії зворотних зв'язків, що забезпечують взаємний обмін відомостями. У цьому полягає відмінність ризик-комунікації від простого інформування про ризик, оскільки дії соціальних інститутів спрямованих на управління ризиком змінюють його соціальну інтерпретацію.

Розкриваючи сутність ризик-комунікації, доцільно провести демаркацію змістовних полів концептів «ризик-комунікація» і «комунікативний ризик». Останній виражає специфічну методологічну спрямованість, розкриває онтологію ризикогенної діяльності людини в сучасному (сітьовому) суспільстві, акумулює всі нові знання про ризики в сітьових комунікаціях. Комунікативні ризики так би мовити

«імплантуються в тканину інших соціальних організмів, втілюються в їх інформаційний простір, взаємно переходять один в одного, викликають кумулятивні ефекти» [7, с. 228]. На думку В. Устьянцева, комунікативні ризики повною мірою розкриваються в комунікативному просторі, де ментальні структури і ціннісні установки соціальних суб'єктів вступають у складну взаємодію з «інформаційною» інституціоналізацією, виражаючи при цьому «симбіоз найвеличнійших досягнень науки і страх людини за свою долю; життя в просторі постіндустріального світу, порожденного суперечливим синтезом комп'ютерних технологій, стихії ринкових відносин та втіленням електронних форм демократії» [8, с. 167].

Набуваючи багатofункціональної спрямованості, комунікативні ризики особливим чином пов'язані із субстанцією суспільства та її основними атрибутами, активізують діяльність найрізноманітніших колективних партнерів по комунікації. Спрямовані сітьовою комунікацією, комунікативні ризики можуть інтегруватися в ресурсні ризики і як ємні інтегратори спонукати корпоративних індивідів знаходити інноваційні підходи до управління ризикогенними зонами комунікативного простору в умовах наростаючої глобалізації. Тобто у методологічному плані комунікативні ризики багато в чому визначаються ризикогенною реальністю, де діють доцентрові і відцентрові сили. У складному переплетенні ризикогенних чинників народжуються нові громадські структури, «осідають» в зонах постійних (системних) і тимчасових ризиків. Найбільш повне осмислення таких нових громадських структур розкривається в концепті «суспільство ризику» (див.: [9]). Останнє визначається як особливий тип організації сучасних суспільств з високим рівнем складності, невизначеності та ситуативності суспільних процесів, соціальних структур, що викликано поширенням нових технологій, наукоємних процесів і досягнень постіндустріальної культури.

Також варто розрізняти ризик-комунікацію та кризову комунікацію. Обидва види комунікації мають схожі принципи. Так, у дослідженні американської Національної науково-дослідної Ради (National Research Council) ризик-комунікацію визначено як «інтерактивний процес обміну інформацією і думками між людьми, групами і закладами», при цьому інтерактивність розглядається як діалог між тими, хто ризикує, і тими, хто має деяку можливість контролювати цей ризик чи знижувати його рівень [10]. За допомогою ефективної комунікації в ситуації ризику можна запобігти кризі або зменшити її масштаб. Що стосується кризової комунікації, то зазвичай виділяють чотири її принципи: 1) принцип відносин: організація може протистояти кризі, якщо в неї є добрі відносини з ключовими стейкхолдерами; 2) принцип відповідальності: організація має взяти на себе відповідальність за кризу, навіть якщо це не її пряма провина; 3) принцип розкриття інформації: під час кризи організація має

розказати про все, що знає про кризу чи проблему або, принаймні, пообіцяти повне розкриття інформації після отримання додаткових відомостей; 4) принцип симетричної комунікації: під час кризи інтерес громадськості слід розглядати як такий, що рівний за важливістю інтересам організації [8, с. 167–168]. Водночас між комунікацією в ситуації ризику і кризи існують відмінності (див. табл. 1).

Таблиця 1 Відмінності між комунікацією в ситуації ризику від кризової комунікації

Комунікація в ситуації ризику	Кризова комунікація
Орієнтована на майбутнє	Особливий випадок (інцидент)
Повідомлення, спрямовані на зниження ймовірності ризику	Повідомлення про вину і наслідки
Базована на тому, що відомо на даний момент	Базована на тому, що відомо, і що – невідомо
Довгострокова	Короткострокова
Технічні експерти, науковці	Авторитетні фігури
Особиста спрямованість	Інтереси суспільства
Посередницькі кампанії з комунікації	Прес-конференції, прес-релізи, виступи
Контрольована і структурована	Спонтанна і реактивна

Джерело: [11].

Ризик-комунікація найчастіше пов'язана з визначенням ризиків і спрямована на те, щоб переконати громадськість утриматись від ризикованої поведінки. Прикладами цього є кампанії, пов'язані із запобігання палінню, водінню в нетверезому стані, пияцтву, екологічній безпеці тощо. Це спосіб підтримки довгострокового зв'язку зі стейкхолдерами, спрямованого на зміни у їхній поведінці. Характеризуючи ризик-комунікацію, П. Сендмен виводить таке рівняння: ризик = загроза + обурення. Тут вказано на «загрозу» як на науково обґрунтований рівень ризику і на «обурення» як на рівень ризику, що його сприймає громадськість (див. [12]).

Кризова ж комунікація спрямована на те, щоб запобігти негативним наслідкам кризи або зменшити їх і тим самим захистити зацікавлених сторін [13, р. 4]. Як така вона є частиною більш широкої функції кризового управління (див. [14]), оскільки має на меті надати стейкхолдерам конкретну інформацію, яка стосується безпосередньо їхнього життя і здоров'я (або безпеки та ін.), а також повідомити, що робиться для зменшення наслідків кризи, хто несе за це відповідальність, попросити підтримки і допомоги, пояснити дії винних, вибачитися. Отже, у ризик-комунікації домінує підхід, коли рішення ухвалюються на основі рекомендацій експертів, тоді як у кризовій комунікації вигоди і витрати учасників процесу

обговорюються і аналізуються у ході відкритої дискусії [15, с. 141–142].

Таким чином, термін «ризик-комунікація» відображає певний набір зв'язків, відносин і дій, що виникають у суспільстві під час сприйняття ризику, оцінки його людьми та необхідності діяти з метою мінімізації ризику або зменшення до прийняттого рівня негативних наслідків його впливу. Тобто ризик-комунікація є цілеспрямований процес обміну відомостями про різні види ризику між зацікавленими сторонами. Тому ризик-комунікацію варто відрізняти від інформування про ризики, оскільки вона є не однобічним, а інтерактивним процесом, який базується на існуванні та дії зворотних зв'язків, що забезпечують взаємний обмін відомостями. Також ризик-комунікація відрізняється і від власно комунікативних ризиків, які породжені ризикогенною реальністю, де перетинаються різноманітні (постійно діючі та тимчасові) ризикогенні чинники. На відміну від кризової комунікації, ризик-комунікація налагоджує діалог між тими, хто ризикує, і тими, хто здатний контролювати ризики чи знижувати їх рівень, пов'язана з визначенням ризиків і спрямована на те, щоб переконати громадськість утриматись від ризикованої поведінки. Тобто в ризик-комунікації поєднуються об'єктивні («загрози») і суб'єктивні («обурення») елементи.

1. Драгомирецька Н. Складові управління ризиками в комунікаційних проєктах / Н. Драгомирецька // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – № 1. – С. 139–143.

2. Горбатенко В.П. Політичні ризики: від теорії до практики / В.П. Горбатенко // Суспільно-політичні процеси. – 2016. – Вип. 2. – С. 55–69.

3. Fiorino D.J. Technical and Democratic Values in Risk Analysis / D.J. Fiorino // Risk Analysis. – 1989. – Vol. 9, № 3. – P. 293–299.

4. Иванов А.В. Доверие и риск-коммуникация в публичном пространстве: нормативное измерение / А.В. Иванов // Наука и современность – 2015: сб. материалов XXXVII Междунар. научно-практической конф.: в 2 ч. / под общ. ред. С.С. Чернова. – Ч. 2. – Новосибирск: Изд-во ЦРНС, 2015. – С. 65–70.

5. Fischhoff B. Risk Perception and Communication Unplugged: Twenty Years of Process / B. Fischhoff // Risk Analysis. – 1995. – Vol. 15. – № 2. – P. 137–145.

6. Вишняков Я.Д. Общая теория риска: учеб. пособие / Я.Д. Вишняков, Н.Н. Радаев. – 2-е изд., испр. – М.: изд. центр «Академия», 2008. – 368 с.

7. Социальное: истоки, структурные профили, современные вызовы / под общ. ред. П.К. Гречко, Е.М. Курмелевой. – М.: РОССПЭН, 2009. – 435 с.

8. Устьянцев В.Б. Концепт риска в проблемном поле социальных наук / В.Б. Устьянцев // Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Философия. Психология. Педагогика. – 2016. – Т. 16, вып. 2. – С. 165–170.

9. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 381 с.

10. Risk Communication: Working With Individuals and Communities To Weigh the Odds: Prevention Report [Electronic resource]. – 1995. – Available at : <http://tc.eserver.org/22285.html>.

11. Reynolds B. Crisis and Emergency Risk Communication as an Integrative Model / B. Reynolds, M. W. Seeger // *Journal of Health Communication*. – 2005. – Vol. 10. – P. 43–55.

12. Covello V. Risk communication: Evolution and revolution / V. Covello, P.M. Sandman // *Solutions to an environment in Peril* / A. Wolbarst (ed.). – Baltimore: John Hopkins University Press, 2001. – P. 164–178.

13. Coombs W.T. Ongoing Crisis Communication: Planning, Managing, and Responding / W.T. Coombs. – Thousand Oaks: Sage, 1999. – 224 p.

14. Seeger M.W. Communication, organization and crisis / M.W. Seeger, T.L. Sellnow, R.R. Ulmer // *Communication Yearbook* / M.E. Roloff (ed.). – Thousand Oaks: Sage, 1998. – Vol. 21. – P. 231–275.

15. Федорів Т. Репутаційні ризики та комунікаційний менеджмент в органах державної влади // *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. – 2012. – Вип. 4. – С. 137–147.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ «ФАБРИК ДУМОК» З ІНШИМИ СУБ'ЄКТАМИ ПОЛІТИКИ

Ігор Петренко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ)

«Фабрики думок» (далі — ФД) є дуже важливими для сучасної держави, адже вони виконують функцію встановлення і підтримки діалогу між урядом і наукою. Виникнувши в першій половині ХХ століття, за останні 50 років вони отримали виразне інституційне наповнення. ФД надають інформацію та рекомендації особам, що приймають рішення, окрім того, вони виконують важливі соціальні функції, зокрема піднімають важливі суспільні проблеми, запускають процес масових обговорень даної проблеми, виробляють рішення і включають вирішення цієї проблеми до порядку денного діяльності уряду. Тобто вони виступають своєрідним містком між громадянським суспільством і владою, розвиненим інструментом застосування інтелекту до вирішення складних суспільних проблем.

ФД сприяють управлінню, залученню населення й інститутів громадянського суспільства в процес вироблення публічних рішень та державної політики, розвитку та акумуляції національного інтелектуального потенціалу, використанню світового досвіду і запровадженню інновацій у різних сферах суспільного життя. З боку держави метою підтримки становлення та розвитку аналітичних центрів є їх сприяння виробленню і реалізації ефективної державної політики, спрямованої на досягнення стійкого безпечного розвитку в інтересах суспільства.

За таких умов сучасна держава повинна виробити принципово нову концепцію публічної політики в основі якої повинна лежати ідея ефективної співпраці державних органів, ФД і громадянського суспільства, адже держава не має можливостей вирішувати всі проблеми і виконувати всі багатоманітні задачі самостійно. Здатність швидко реагувати на зміни, в будь-який момент отримувати повну інформацію про ситуацію та адекватно оцінювати зміни є запорукою успішної діяльності сучасних організацій державного і приватного секторів.

Співпраця ФД з іншими суб'єктами політичного процесу, в значній мірі, обумовлюється їх інституціоналізацією та корпоративізацією. Інституціоналізація ФД легалізації передпроектних досліджень аж до виділення під це статей бюджету; реорганізацію державних структур і, перш за все, перехід від адміністративного до проектного типу управління. Це означає створення PR-відділів всередині уряду, тобто відділів з виробництва замовлень для зовнішніх корпорацій «фабрик думок» і обслуговування деліберативних процесів для кожної проблематики. Йдеться про створення спеціальної структури, яка відповідає за проведення публічної політики як особливої сфери

інституційної політики, де відбувається комунікація з політичними суб'єктами (партіями і рухами), представниками ринку інтелектуальних послуг (ФД, окремими консультантами й експертами), представниками ділових кіл, журналістами і просто громадянами, які виявляються так чи інакше залученими в проблематику конкретного деліберативного процесу. Інституціоналізація ФД означає легалізацію оплати їх послуг, легалізацію замовлень корпораціям з боку держави на певні послуги – дослідження в галузі соціальної інженерії, генерування ідей в сфері стратегічного планування, виявлення глобальних проблем і оцінка ризиків діяльності державних органів.

Корпоратизація ФД означає перехід думки, роз'єднаної і неорганізованої, яка діє поодиночці і опікає впливових політиків і бізнесменів нелегально до структурно організованого консультування за контрактом. Це означає, що консультування проводиться легально, замовлення формується між інститутами і ФД на основі контракту. Корпоратизація також означає відкриту систему вироблення, просування і прийняття законів і виконавчих рішень у державі [1, с. 40-41].

Російські дослідники О. Балааян та О. Сунгуров у своїй монографії «Фабрики думок та експертні спільноти» [2, с. 27-28] наводять думку Е. Джонсона про те, що ФД, діючи незалежно від уряду, виявляють потреби громадян і пропонують форми їх реалізації в конкурентних умовах обмежених ресурсів. Тобто ФД покращують здатність прийняття рішень урядом, надаючи необхідну конкретну інформацію (знання) безпосередньо особам, що приймають рішення (ОПР), представникам влади. Ця діяльність підвищує якість процесу прийняття рішень як проливаючи додаткове світло на проблеми, так і пропонуючи альтернативні рішення. На думку Е. Джонсона, головним споживачем цієї продукції є владні структури, які отримують від ФД:

- розширений спектр політичних альтернатив;
- інноваційні підходи до аналізу і вирішення проблем;
- можливість перенести відповідальність при прийнятті непопулярних рішень з політичних лідерів на ФД, які запропонували подібні рішення;
- можливість представникам влади підвищити свою кваліфікацію (шляхом проведення конференцій, семінарів і спеціальних тренінгів);
- готові законопроекти щодо вирішення тих чи інших проблем;
- людські ресурси через рекрутизацію до влади осіб, які вже володіють необхідними навичками роботи у владі;
- резервні «посадкові смуги» – незважаючи на мінливість політичної кон'юнктури, ФД дають можливість політикам продовжувати свою діяльність у сфері впливу на процес

формування публічної політики після закінчення ними своєї роботи у владних структурах.

Таким чином, мішенню інтелектуальних ініціатив ФД є владні структури, які приймають публічні рішення. ФД багато в чому можуть бути корисними для ОПР, але в той же час вони можуть виступати агентами впливу, які прагнуть надати не об'єктивний аналіз ситуації, а схилити владного суб'єкта до прийняття вигідного їм рішення.

На думку Дж. Кінгдона, політики та експерти працюють у взаємовиключних сферах. Він чітко відрізняє «політичну спільноту» («policy community») від «політичних людей» («political people»). До першої категорії він відносить експертів у сфері публічної політики, а політиків відповідно, — до другої. Політична спільнота концентрується на таких питаннях, як технічні подробиці, аналіз витрат і вигод, збір даних, проведення досліджень і відточування пропозицій. Політичні люди, навпаки, беруть участь у багатьох інших проблемних сферах, зокрема, зосереджуються на перемозі на виборах, сприянні партіям (групам інтересів), мобілізації підтримки в контексті всього державного механізму. Дж. Кінгдон стверджує, що дослідники і дослідницькі організації, як правило, знаходяться на периферії заклочної стадії вироблення політики. Їх дослідження доводиться просувати іншим, включаючи виборних посадових осіб, лідерів груп інтересів і журналістів, які відносяться до числа «політичних людей» [3, с. 228].

Користь від роботи ФД також отримують і громадяни у демократичних суспільствах. ФД стимулюють суспільну дискусію і додають високоякісні результати досліджень та аналізу до голосу рядових громадян, посилюючи їх вплив на процес прийняття рішень. ФД роблять процес формування політики менш політизованим. Забезпечуючи осіб, які приймають рішення, інформацією, отриманою за допомогою легітимних досліджень, ФД дають їм можливість приймати логічно обгрунтовані рішення. Використовуючи емпіричні дослідження, вивчаючи громадську думку, аналізуючи попит і пропозицію, а також різні методи прогнозування, ФД розвивають об'єктивні пропозиції для покращення публічної політики. ФД для громадянського суспільства:

- доносять потреби громадян до влади;
- інформують громадян про діяльність уряду;
- сприяють створенню проінформованого електорату, здатного до відповідального прийняття політичних рішень на виборах, а також ефективно лобіювати свої інтереси;
- допомагають діяльності інших громадських організацій через навчання і тренінги їх лідерів, а також лобіювання покращення нормативної бази функціонування інститутів громадянського суспільства загалом [2, с. 28-29].

Активно співпрацюють ФД і з бізнесом. Незважаючи на фінансування з боку бізнес-спільноти, ФД реалізують отриманий в результаті аналізу продукт також і у власних інтересах, зміцнюючи свої позиції в суспільстві. Багато ФД організовують для бізнесменів важливі зустрічі з представниками влади в рамках спеціальних семінарів або конференцій. Істотними є також аналітичні коментарі з актуальних політичних подій, а також прогнози. Іноді ФД працюють також як консультативні агентства для бізнесу.

Важливою є співпраця ФД із ЗМІ. ЗМІ часто запрошують представників ФД для пояснення складних питань сучасної політики. Часто ці представники здатні дати короткий і точний коментар істотно краще, ніж представники академічної науки або посадовці. Для ЗМІ також важливі альтернативні точки зору ФД і їх критика урядових рішень. У свою чергу, ЗМІ важливі для ФД як найважливіший інструмент впливу на громадську думку, як механізм донесення своїх ідей і концепцій як до активних представників суспільства, так і до політичної еліти [2, с. 29-30].

ФД є важливим елементом політичного процесу, який забезпечує нову якість представництва інтересів різноманітних груп і об'єднань. Залучення в політику широкого спектру неполітичних (а точніше функціонально політичних) акторів, які представляють масові групи громадян, призвело до появи механізмів врахування і узгодження їх інтересів і ускладнення процесів прийняття рішень. До інтелектуальних спільнот перейшла роль лідерів громадської думки. Виробництво нових ідей є основною функцією інтелектуальних спільнот як об'єднань професіоналів, які використовують інтелект як основний ресурс і засіб такого виробництва.

Зі становленням інформаційного суспільства, розвитком інформаційних технологій інститут представництва інтересів зазнає суттєвих змін. Новою формою представництва інтересів стають мережеві спільноти. Мережа дає необмежені можливості для пошуку близьких за інтересами людей і для розвитку взаємодії між ними. Російські дослідники зазначають, що сьогодні загальноприйнятою практикою стали ініціативи, які дозволяють збирати і обмінюватись ідеями в мережі і створювати на основі такого обміну нові технології і високотехнологічні продукти, запускати стартапи і вибудовувати успішний бізнес. Такі проекти можуть розвиватись отримуючи стихійні імпульси, або на основі цілеспрямованої проектної діяльності [4, с. 30]. Але тут існує проблема перетворення сукупності людей, згідних з чимось, у соціально активне утворення, яке орієнтується на соціальну дію. Тут необхідно розглядати проблему мотивації учасників, проблему формування на основі спільного середовища колективної ідентичності, яка б підтримувала необхідну мотивацію.

ФД є однією із інституціональних опор моніторингової демократії. Дж. Кін зазначає про трансформацію представницької демократії

шляхом розповсюдження форм політичної участі на різні сфери суспільного життя. В результаті формується «постпредставницька демократія»: процес прийняття рішень в більшості випадків підпадає під громадський контроль, в інформаційному суспільстві зароджуються нові можливості і нові інструменти спостереження і впливу на цей процес. Вони не відміняють важливості виборів та інших інструментів представницької демократії, але зростання позапарламентських механізмів критичної оцінки, перевірки і контролю діяльності «управлінців» у сучасному демократичному суспільстві свідчить про трансформацію політико-інституціонального середовища [5].

Інструментарій «моніторингових» форм участі громадян включають опитування громадської думки, подання петицій в режимі он-лайн, електронне голосування на підтримку конкретних вимог та інші. Інтелектуальні співтовариства організовують публічні дискусії і вибудовують нові форми зворотного зв'язку з аудиторією, в тому числі з конкретними адресними групами.

Суспільний запит на діяльність інтелектуальних співтовариств формується в полі публічної політики, а його якість визначають зацікавлені групи інтересів. Інтелектуальні співтовариства формують сам порядок денний, а громадські об'єднання реалізуються його в публічній політиці. Реально ж обидві структури можуть не лише перетинатися, але і виступати одночасно в двох іпостасях. Об'єднання зусиль «інтелектуалів» і «активістів» є одним із суттєвих показників динаміки громадянського суспільства [4, с. 33-34].

Таким чином, «фабрики думок» виступають своєрідним містком між громадянським суспільством і владою. Вони є не просто посередниками між інтелектуалами та державним апаратом, але і інструментом громадського контролю та експертизи, ініціатором публічних обговорень актуальних тактичних і стратегічних проблем суспільства. Вони виступають генераторами ідей для влади, пропонуючи аналітичну продукцію, інноваційні рішення, механізми їх реалізації, при цьому не використовуючи бюджетних коштів. Тобто «фабрики думок» дають можливість державі залучити до вирішення складних суспільних проблем та до вироблення важливих публічних рішень додатковий інтелектуальний ресурс без витрат. Вони сприяють прийняттю рішень шляхом надання необхідної конкретної та верифікованої інформації особам, що приймають рішення.

1. Дацок С. Инструменты и технологии фабрик мысли. Магистральный путь консультирования во второй половине XX века / С. Дацок // Фабрики мысли и Центры публичной политики. Международный и первый российский опыт / Под редакцией А.Ю.Сунгурова. — СПб: Норма., 2002. — 176 с.

2. Балаян А. Фабрики мысли и экспертные сообщества / А. Балаян, А. Сунгуров. — СПб.: Алетейя, 2016. — 240 с.

3. Kingdon J. Agendas, Alternatives, and Public Policies. Second Edition / J. Kingdon. - Longman, 2003. — 253 p.

4. Аналитические сообщества в публичной политике: глобальный феномен и российские практики / [редкол. : Н. Ю. Беляева (отв. ред.), Ш.Ш. Какабадзе, Д. Г. Зайцев]. — М. : Российская ассоциация политической науки (РАПН); Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2012. — 253 с.

5. Keane J. Monitory democracy and media-saturated societies [Електронний ресурс] // Griffith Review, Edition 24, 2009: Participation / J. Keane. — Режим доступу:
http://www.johnkeane.net/pdf_docs/Keane_griffith_review_ed24_monitory_democracy_media_saturised.pdf

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

ДО ПРОБЛЕМИ МОДЕЛЮВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ПАРЛАМЕНТСЬКОЮ ОПОЗИЦІЄЮ ТА УРЯДОМ

Василь Бусленко

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Парламентська опозиція, незважаючи на свою відстороненість від влади, здатна здійснювати значний вплив на як на рівні парламенту так і уряду. Залишаючись активним учасником політичного процесу, вона легітимізує владу та залишається її потенційним конкурентом. Разом з тим порою її досить складно ідентифікувати. Це пов'язано з винятковою мілітивістю опозиційного статусу. Досить поширеною залишається думка, що в умовах нестабільності функціонування урядів проблемно навіть визначити, хто на той час перебував в опозиції. Чіткій оцінці опозиційної інфраструктури часто перешкоджає відсутність нормативно-правового регламентування її діяльності. Ускладнює оцінку ролі опозиції в конституційній практиці і суперечливий характер політичного процесу в перехідний період. Складність виявлення опозиції також пов'язана з дискретністю (переривчастістю) політичного процесу. Зміна партій при владі відбувається не постійно, а в конкретний період часу і пов'язана, насамперед, з виборами. На думку дослідника Б. Калініна, критерієм, за яким можна визначити чи бореться певна політична сила за домінуючий владний ресурс в кожний конкретний період часу, повинен стати комплексний аналіз діяльності сили, що претендує на статус опозиційної, між точками дискретного процесу [1, с. 35].

Однак, замість детального опису різних партійних конфігурацій партій та депутатських груп, які формують опозицію, ми намагатимемося виявити і локалізувати основу парламентської опозиції з інституційної точки зору. З огляду на те, що між опонуючими політичними силами, основна боротьба йде за владний ресурс, то схема взаємозв'язків між ними буде розглянута в контексті змін характеру відносин між урядом та парламентом як ключових органів влади. Разом з тим, досить спрощено говорити про нормативно-правовий аспект відносин між виконавчою та законодавчою гілками влади без ґрунтового аналізу саме політичного контексту. Адже в такому разі складно прослідкувати скажімо, зв'язок між рівнем міжпартійної конкуренції і здатністю опозиції впливати на процес прийняття рішень. За полем наукового дослідження також залишаються проблеми формальних повноважень парламентської опозиції і напрямки, за якими вона використала ці повноваження для впливу на уряд.

А. Кінг доводив, що коли йде мова про складні взаємостосунки між урядом та опозицією, то насправді не зовсім коректно говорити лише про відносини між виконавчими та законодавчими гілками влади. Він вважав, що для глибшого розуміння феномену, підведеного під цим

загальним заголовком, нам необхідно визначити і врахувати окремо число різних політичних відносин [2, р. 12]. Підхід до розбивки на частини складних взаємодій між парламентами й урядами є привабливим як для досліджень конкретної країни, так і для крос-національного аналізу. Інструментом може слугувати типологія моделей виконавчо-законодавчих зв'язків А. Кінга. Він виділив п'ять основних моделей: безпартійна (non-party), внутрішньопартійна (intra-party), міжпартійна (inter-party), опозиційна (opposition) і позапартійна (cross-party). Звичайно, відносини між законодавчою та виконавчою гілками влади мають суттєві відмінності в кожній з країн, що зумовлюється усталеними політичними традиціями та практикою, потенціалом парламентської опозиції, розстановкою політичних сил та іншими чинниками. Припускаємо, що в одних країнах така модель може бути домінуючою, в інших номінальною. Проте в сукупності узагальнення всіх цих зв'язків дозволяє уточнити модель взаємодії провладних та опозиційних сил як на інституційному так і на особистісному рівнях.

Модель А. Кінга була більш придатною для аналізу виконавчо-законодавчих зв'язків у Великобританії. Разом з тим, окремі її елементи доречно застосовувати для пояснення складних ліній взаємодій між парламентом та урядом. Тому в порівняльних дослідженнях Р. Андевега і Л. Нійжінка, теоретична концепція А. Кінга була критично оцінена і модифікована з врахуванням сучасних тенденцій в партійних системах а також практики парламентаризму. В її основі лежать три види виконавчо-законодавчих відносин, які сприяють появі різних інституційних конструкцій [3, р.153]. Це, в свою чергу, породжує певний тип опозиції. Однією з них є міжпартійна модель, в рамках якої міністри і депутати від однієї партії взаємодіють з міністрами і депутатами (або, якщо це опозиційна партія, лише з депутатами) від іншої партії. У ній парламент розглядається як арена, де в боротьбі за домінуючий владний ресурс стикаються конкуруючі політичні партії. Конкуренція проявляється і на рівні окремих політиків. При цьому депутати і міністри з однієї партії одночасно конкурують з депутатами з інших партій. Під цю теоретичну конструкцію також підпадають політичні партії, які є основним джерелом опозиції (протистояння) у відносинах між парламентом і урядом.

Р. Андевег і Л. Нійжінк в цій моделі виділяють внутрішньокоаліційну та опозиційну. Перша відображає ситуацію, коли міністри і депутати однієї правлячої партії взаємодіють з міністрами і депутатами з іншої правлячої партії. Вона, зокрема, придатна для опису конфліктів між міністрами та депутатами однієї партії. Така лінія поведінки може бути спробою здійснення певного тиску на міністрів зі сторони партійного керівництва з метою посилення внутрішньопартійної дисципліни та лобювання партійних

рішень. Представники від партій в уряді є відносно самостійними гравцями і не можуть дистанціюватись від партійних настанов так як це може призвести до відкликання їх з уряду або висловлення вотуму недовіри.

Опозиційна модель відображає лінії конфлікту між міністрами і депутатами, що належать до правлячої більшості та опозиційними депутатами. У таких протистояннях з урядом опозиція часто виглядає безсилою і не має достатніх важелів вплинути на неї, однак її голос може бути почутий електоратом. Таким чином, опозиція зміцнюється підтримкою виборців і має більші шанси на наступних виборах.

Одним з основних показників міжпартійної моделі є спосіб обрання кабінету міністрів. Чим більша кількість міністрів призначається (вибирається) з парламенту, тим міцніший зв'язок між двома гілками влади, і, отже, тим сильніша міжпартійна модель. В Польщі, Словаччині, Чехії та Угорщині членів кабінету, як правило, набирають з парламентських груп правлячих партій.

Позапартійна модель демонструє міжособистісну взаємодію позапартійних коаліційних міністрів і депутатів. При цьому йдеться не лише про позапартійних членів парламенту чи уряду, але й про тих, хто належить до парламентських партій. В основі цих взаємодій лежать соціальні та інші інтереси, котрі перетинають інституційні кордони, як і в міжпартійній моделі, проте ігнорують партійні кордони. Можливий варіант, коли в рамках провладної більшості міністр та депутати з однієї сторони протистоять іншому міністру та депутатам з іншої сторони. За допомогою цієї моделі можна пояснити причини та наслідки низької партійної дисципліни а також зміну чисельності опозиційних чи проурядових фракцій та груп. У цьому режимі парламент найкраще розглядати як ринок для конкурентної торгівлі соціальними інтересами. Якщо позапартійна модель переважає в даній системі виконавчо-законодавчих відносин, то основним джерелом парламентської опозиції є не політичні партії, а швидше різні групи депутатів, яких об'єднують галузеві, регіональні, етнічні або професійні спільні інтереси (див. табл. 1).

Таблиця 1. Моделі законодавчо-виконавчих відносин за Б. Андевегом та Л. Нійжінком

Тип моделі	1 сторона взаємодії	2 сторона взаємодії	Джерело опозиції
Міжпартійна	міністри і депутати від однієї партії	міністри і депутати (або, якщо це опозиційна партія, лише депутати) від іншої партії.	політичні партії

Внутрішньокоаліційна модель	міністри і депутати однієї правлячої партії	міністри і депутати іншої правлячої партії	міністри та депутати, що вийшли з уряду та парламентсько ї більшості
Опозиційна модель	міністри і депутати, що належать правлячої більшості	опозиційні депутати	політичні партії, депутатські групи та фракції
Позапартійна	міжпартійні коаліції міністрів і депутатів	міжпартійні коаліції міністрів і депутатів	групи депутатів
Безпартійна	міністри і парламентарії однієї інституції	міністри і парламентарії іншої інституції	окремі депутати, що налаштовані проти уряду

Міністри і парламентарі взаємодіють один з одним не лише як представники певних політичних партій, але й як члени двох різних інституцій. Таку специфіку взаємозв'язків розкриває безпартійна модель. В основі такого типу взаємодії закладена відсутність політичних партій у парламенті, або їх маловпливовість. В даному випадку основними джерелами парламентської опозиції є ні партії, ні депутатські групи інтересів, але швидше окремі депутати, які бачать себе, насамперед, як агентів і представників окремих інституцій, опозиційно налаштованих проти інших інституцій, зокрема уряду. Модель є, свого роду, методологічним інструментом для відстеження та пояснення складних процесів репозиціонування політичних сил в умовах перехідного періоду, коли партійне структурування парламентів в силу слабкої організаційної розбудови політичних партій лише започатковувалося, а впливовими політичними гравцями залишалися опозиційні суспільно-політичні рухи та організації. Саме вони на той час дублювали функції політичних партій.

Взагалі, вищезазнані моделі є взаємно сумісними. Можна припустити, що елементи безпартійної та міжпартійної моделей співіснували в період переходу від однопартійної до багатопартійної системи. Відмітимо, що сформовані після перших демократичних вільних виборів парламенти не мали багато спільного з парламентами країн усталеної демократії в значній мірі через організаційну слабкість політичних партій та високий рівень персоніфікації політики. З поглибленням міжпартійної конкуренції та посиленням політичної суб'єктності політичних партій, міжпартійна модель взаємодії

поступово витіснила безпартійну стаючи домінуючою. Така тенденція виразно простежується, зокрема, в країнах Вишеградської групи.

Вищеназвані моделі ілюструють різні схеми виконавчо-законодавчих відносин і види поведінки опозиції. При цьому їх змістове наповнення та специфіка залежить від інституційного чинника так як парламент та уряд функціонують в кожній з країн в своєму політико-правовому полі за умов відмінної конфігурації партійно-політичних сил. Із змінами цих індикаторів змінюються й самі моделі. Це дозволяє говорити про їх динамічний характер. Дійсно, було б складно пояснити поведінку окремих депутатів лише за допомогою міжпартійної моделі. Навіть при умові, що партії є проурядовими і співпрацюють одна з одною, то це зовсім не виключає конфлікту між окремими депутатами. Наприклад, депутат може бути одночасно членом своєї політичної партії, але, в той же час — представником спеціалізованого парламентського комітету. Співіснування міжпартійної і позапартійної моделей забезпечується поки така його діяльність є прийнятною для парламентської партії. Однак, статус члена профільного комітету передбачає узгодження питань з представниками інших політичних партій, які входять до комітету, в тому числі й опозиційними. Якщо ж позиції члена комітету не збігаються з основними позиціями партії, то це може спровокувати конфліктну ситуацію.

Складністю застосування концепцій Р. Андервега і Л. Нійжінка є міліарність поведінки парламентської опозиції, яка є часто фрагментованою та ідеологічно неоднорідною і складається з окремих політичних угруповань з досить слабкими організаційними зв'язками. Не завжди раціональною і обґрунтованою є й дії уряду, який, задля забезпечення стабільної діяльності та необхідної підтримки в парламенті законопроектів, мусить загравати з опозиційними партіями та групами. Тому на парламентському рівні відмінності між урядом і опозицією часто стають розмитими за умов, коли опозиційні партії йдуть на компроміс з проурядовими партіями; правлячі партії мають сильну внутрішню опозицію, яка виступає проти політики уряду, опозиційні партії забезпечують структурну підтримку уряду меншості, і коли проурядова більшість стає опозиційною меншістю в новому складі уряду.

Вибір тієї чи іншої моделі взаємодії можна розглядати як політичну гру між урядом та опозицією, де правила виробляються в залежності від реальної ситуації. Взаємодія відбувається в різних сферах і на різних рівнях влади: під час виборів, в парламенті, уряді. При цьому, на думку Р. Андервега, взаємодія між опозицією та правлячими партіями на виборчих та парламентських аренах часто дуже різні, а парламентська арена ... підпорядковується виборчій арені. Парламент вчений розглядає як форум, з якого є можливість вплинути на наступні

вибори. Проте він не є ареною впливу на громадську політику [4, р. 102].

Даний підхід пояснює природу популістських партій, які готові обіцяти виборцям, однак у випадку входження до уряду не спроможні реалізувати заплановане. У певних випадках політичні опоненти можуть використати свій парламентський статус для звуження міжпартійної конкуренції шляхом зміни виборчого законодавства на свою користь. Подібні компроміси проурядових та опозиційних партій є загрозовими для демократії так як така діяльність спрямовується не на розбудову та зміцнення її інститутів та продукування альтернативної політики, а лише на пошук голосів виборців та консервацію свого становища. Тому перед опозиційними партіями виникає емпіричне питання – чи зберігати свою відмінність і дистанціюватися від уряду, чи брати більш активну участь у виробленні політики та йти на компроміси з провладною більшістю і тим самим ставати більш лояльними до урядових рішень і дій?

Взаємовідносини між парламентською опозицією та проурядовими партіями варто розглядати в контексті боротьби за домінуючий політичний ресурс, де парламентська опозиція – це суб'єкт політичного процесу та одночасно учасник конфлікту інтересів. Цей конфлікт розгортається між тими, хто володіє більшими чи меншими об'ємами ресурсів влади. Парламентська опозиція володіючи меншим об'ємом повноважень, є ініціатором ширшого врахування її інтересів в урядовій політиці. Це змушує її використовувати всі легальні інструменти впливу, включаючи відносини на рівні політичних партій а також лояльних до неї позапартійних депутатів. Тобто можна припустити одночасне функціонування міжпартійної та позапартійної моделі. Їх вибір у значній мірі залежить від рівня політичної структурованості парламенту, поточної політичної ситуації, стійкості парламентської більшості і т.п.

Відносини між парламентською опозицією та урядом не виключають можливість укладення тактичних союзів, спрямованих на збереження «правил гри». Не існує ідеальної ситуації, коли в опозиції є своя думка стосовно будь-якої владної ініціативи, яку вона висловлює і приходиться до компромісу з владою. Як правило, парламентська опозиція намагається залишати за собою право маневру в діапазоні між цими двома крайніми точками, що обумовлює її не стійкі параметри. Це помітив у свій час Р. Даль, який визначив шість базових характеристик, за якими парламентська опозиція може варіюватися: організаційна згуртованість або концентрація опонентів; конкурентоспроможність; місце та установка для зіткнення опозиції з тими, хто контролює уряд; відмінність або ідентифікація опозиції; її мета та стратегії [5, р. 332].

Р. Блондель (1997) згрупував деякі зі змінних Р. Даля і побудував двовимірну типологію опозиції: згуртованість (тісна взаємодія) і

віддаленість від уряду. Згуртована опозиція формує єдиний блок проти уряду. Якщо парламентська опозиція є не згуртованою, то вона може об'єднувати тимчасово щоб повалити уряд, але навряд чи вона представить реальну альтернативу на наступних виборах, особливо в умовах мультипартійної системи. На іншому кінці цього виміру залишається розсіяна опозиція, розділена на дві або більше групи, які відрізняються одна від одної.

Дистанціювання від уряду також утворює певну протяжність, починаючи з невеликих розбіжностей з конкретних питань до прямого заперечення політичного режиму. При такій типології стандартно перевага надається згуртованій опозиції, яка не згодна з політикою уряду, але її дії не носять антисистемного характеру. Якщо ж опозиція підриває легітимність всього режиму, стабільність демократії перебуває під загрозою.

Таким чином, вищеназвані моделі взаємодії між виконавчою та законодавчою гілками влади слугують інструментом для аналізу складних взаємовідносин між урядом та парламентською опозицією. Ці моделі досить динамічні та взаємодоповнюючі і дозволяють врахувати зміни як на інституційному рівні, так і на рівні поведінки окремих депутатів. Перспективою подальших досліджень стосунків між урядом та парламентською опозицією є комплексний аналіз всіх ліній взаємодії в конкретний період часу з врахуванням емпіричних показників.

1. Калинин Б. Российская политическая оппозиция в периоды трансформации политической системы: структурно-функциональный анализ (1993-2004 гг.) / Б. Калинин / Дисс. к. полит. н. — Нижегородский государственный университет имени Н. И. Лобачевского. — Нижний Новгород, 2005. — 402 с.

2. King A. Modes of Executive-Legislative Relations: Great Britain, France, and West Germany / A. King // *Legislative Studies Quarterly*. — 1976. — vol. 1., No. 1. — P. 11-36.

3. Andeweg R. Beyond the Two Body Image: Relations between Ministers and MPs' / R. Andeweg, L. Nijzink // *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. — Frankfurt : Campus Verlag, 1995. — P. 152-178.

4. Andeweg R. Parties in Parliament: The Blurring of Opposition / R. Andeweg / *Party Governance and Party Democracy* / W. Möller, H. Narud Editors. — New York : Springer, 2013. — P. 99-114.

5. Dahl R. Patterns of opposition / R. Dahl / *Political oppositions in Western democracies* / edited by R. Dahl, New Haven and London : Yale University Press, 1966. — P. 332-386.

РИЗИКИ ПОГЛИБЛЕННЯ ІМІТАЦІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ТА ГІБРИДИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПЕРИФЕРІЙНОЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Василь Гулай

Національний університет «Львівська політехніка» (м. Львів)

Ступінь й масштаби деструктивного впливу окремих інституційно-процедурних елементів внутрішньополітичної сфери сучасної України, на наше переконання, зумовлені реалізацією латентних інтересів чільних індивідуальних й групових репрезентантів постмайданного правлячого політичного класу як домінуючого вектора суспільно-політичної, соціально-економічної й інформаційної діяльності в країні.

Периферійне суспільство, що намагається розвиватися за зразками іншого суспільства, розглядаючи себе крізь призму запозичених та нав'язаних ідеологічних схем, насправді адекватно себе не усвідомлює, не має точних координат соціального самовизначення і підпорядковує свій розвиток потребам центрів капіталістичної системи, яких воно намагається наслідувати. Владна верхівка не може змінити траєкторію історичного руху, оскільки інтелект її імітаційний, несамостійний, свідомість колонізована і нездатна до творчого пошуку історичних альтернатив периферійності [1, с. 29].

Зокрема, політична система України по оголошенні незалежності протягом багатьох років балансувала на грані між демократією і авторитаризмом, а таку політичну систему називають гібридним режимом [2]. Г. Куц справедливо вказувала, що тривалий час транзитологічні концепції виконували суто інструментальну роль – використовувалися лише задля імітації процесів демократизації перед європейським співтовариством. Фасадність демократії підкреслювалася функціонуючими політичними інститутами в Україні, за лаштунками діяльності яких насправді приховувалися непрозорість влади, корупційні схеми, ігнорування закону, нехтування елементарними правами людини тощо [3, с. 84].

Імітація демократії може відбуватися і внаслідок свідомої чи несвідомої підміни демократичних інститутів та процедур політичною елітою. У такому випадку виникає небезпека становлення «дефектної» демократії, наприклад «демократії виключення» (у разі обмеження виборчого права), «анклавної демократії» (у разі виведення певних політичних сфер з-під впливу демократичних процедур), «неліберальної демократії» (при порушенні принципів правової держави на користь неформальних політичних інститутів і практик) [4, с. 54].

Демократія розуміється як сукупність політичних інститутів, що забезпечують реалізацію демократичного ідеалу. Політичні режими, що формально характеризуються як демократії, але в яких відсутні

або слаборозвинені найважливіші інститути, або переважає неформальна інституціоналізація, відносять до дефектних демократій [5, с. 224].

Запровадження імітаційної неоліберальної моделі, зокрема, через використання імітаційних технологій [6], мало наслідком не перехід до «високорозвиненої демократії», а периферизацію українського суспільства [1, с. 27].

У випадку проголошення курсу на демократизацію внаслідок відмови від недемократії однією з передумов установа імітаційної демократії може виступати усвідомлення правлячими колами оновленої держави необхідності активної зовнішньої атрибутивної демонстрації новим закордонним партнерам прихильності прийнятих в системах останніх ціннісних орієнтирів (в нашому випадку, цінності демократії як визнаної на міжнародному рівні найважливішої нормативної ідеї) з метою недопущення застосування санкцій і політичної ізоляції [7, с. 28].

Гібридні режими часто розглядають як перехідні, але це не заперечує факту, що довгостроковий баланс між демократією та авторитаризмом може стати основою для визначення гібридних режимів як нового типу політичних режимів [8, с. 75].

Ключовою характеристикою гібридних режимів є спосіб «в्रोєння» неформальних правил у систему формальних інститутів. Зокрема, на рівні прийняття рішень політичний режим у такому випадку функціонує згідно з нелегітимованими неформальними інститутами та правилами, які суперечать принципам демократичного управління у правовій державі [9, с. 10-11].

В державі, в якій панує гібридний режим, за формальним фасадом проведення демократичної політики насправді приховується відсутність демократичної звітності та контролю з боку суспільства [10, с. 232-233]. Тому попри переконання, що в Україні змінилося кілька політичних режимів, коректніше говорити про існування одного режиму протягом усього періоду незалежності [11, с. 9].

К. Сарбаш достатньо повно виділяє процесуальні особливості і специфічні риси трансформації політичного режиму в Україні [12, с. 313]. Іншою дослідницею І. Пантелейчук цілком справедливо робить висновок про складність і неоднозначність демократичного транзиту в Україні. Незрілість політичної еліти, політична корупція, клановість та орієнтованість виключно на лідера в політичних партіях, втрата зв'язку політичних сил з виборцями за відсутності політичних, економічних та соціальних реформ призвели до тривалої політичної та економічної кризи в країні [13, с. 288].

В Україні, яка нібито стала на шлях демократичних перетворень, замість демократії сформувалася олігархічно-кланова модель політичного режиму. Ця гібридна модель, характеризуючись тісним зрощенням політики та економіки, формувалася поступово, набуваючи

специфічних ознак за часів діяльності кожного з чотирьох президентів незалежної України [3, с. 84]. Додамо від себе, що п'ятий президент – П. Порошенко не став винятком з цього неписаного правила.

Режим, який існував в Україні на момент обрання В. Януковича Президентом України, найчастіше називають «гібридним». До цього додають такі уточнення, як «електоральна демократія», «неліберальна демократія» чи «дефектна демократія». Разом з Ю. Мацієвським можемо схилитися до останнього концепту, який дає змогу чітко розмежувати ліберальну демократію від «дефектної» на основі трьох показників: політичної участі, політичної конкуренції і конституціоналізму [11, с. 31].

За цих обставин Майдан став закономірною реакцією на монополію політичного простору колом «сім'ї Януковича», де логіка виживання режиму вимагала отримання зовнішніх запозичень для утримання силової обслуги. Крайній ступінь дисфункціональності політичної системи закінчився множиною взаємозумовлених політичних криз, які спричинили зрушення в самоусвідомленні українців як нації, втрату легітимності президентом В. Януковичем, створили нові форми політичного протесту та громадянської участі [14, с. 311].

Події кінця 2013 – початку 2014 рр. спричинили падіння імітаційної демократії, проте утвердження реальної демократії не відбувається автоматично, для цього треба провести низку радикальних реформ, здійснити демократичну модернізацію Української держави, налагодити дієвий діалог між владою та громадянським суспільством [15, с. 53-54].

Політичний розвиток України після подій Євромайдану показує, що значна небезпека для демократичного шляху розвитку зберігається для нашої країни навіть в умовах формально демократичних та легітимних інститутів [16]. Розмежування по осі прихильники / противники реформ і т. д. використовувалися в процесі демократичної трансформації різними політичними силами, але це розмежування, як і ряд інших, не стало домінуючим в Україні [17, с. 55]. Неформальні пакти є одним з неформальних інститутів (поряд із клієнтелізмом, непотизмом і корупцією), що призвели не тільки, як слушно зауважує Ю. Мацієвський, до утвердження в Україні гібридного режиму [11, с. 300], але, як нам видається, до збереження його окремих інституційно-процедурних складових на сучасному етапі політичного розвитку країни.

Відсторонення Верховною Радою України В. Януковича від влади за участі депутатів, що залишили лави раніше провладної Партії регіонів та подальше формування органів влади та управління з числа представників «Батьківщини», «Удару» та «Свободи» за т. зв. квотним принципом переконливо продемонстрували збереження в українському політикумі латентних політичних практик, проти яких, зокрема, вони самі виступали з парламентської трибуни в 2010-2014 рр. та які не

сприймає українське громадянське суспільство — нова рушійна сила суспільно-політичного розвитку.

З огляду на це не можемо погодитися із О. Стойко, що неформальні інститути не слід розглядати як загрозу демократизації, а їх взаємодія із формальними інститутами спроможна лише частково визначити результати політичного процесу [18, с. 353], оскільки в українському контексті, про що піде мова далі, такий вплив був та залишається домінуючим.

Після вступу на посаду Президента П. Порошенко почав будувати власну мережу впливів, розхитуючи дуумвірат Турчинова-Яценюка. Клієнтелізм у формі лояльності-фаворитизму залишився вагомим чинником призначень на державні посади [11, с. 460]. В цілому вільні вибори Президента та парламенту в 2014 році легітимізували постреволюційну зміну влади, але глибоке оновлення влади було загальмоване змішаною системою проведення виборів, впливом олігархів, клієнтелізмом та квотним принципом призначень на державні посади. Доповнені корупцією і неформальними угодами, ці практики є головними перешкодами України на шляху до сталого розвитку [11, с. 464].

Так, результати голосування у Верховній Раді України 14 квітня 2016 р. за прем'єра В. Гройсмана («за» проголосувало 131 депутати фракції Блок Петра Порошенка та 75 депутатів фракції «Народного фронту» (разом 206 депутатів) та 16 депутатів депутатської групи «Воля народу», 23 — «Відродження», 11 — позафракційних), показали, що коаліції у Раді немає, бо вона змогла подати за свого прем'єра голоси лише 206 депутатів при мінімальних 226 — решту голосів було отримано завдяки 40 колишнім членам Партії регіонів. Отже, твердження президента П. Порошенка, що парламентсько-урядова криза в країні минула, а новий Кабінет Міністрів є одночасно професійним і політично відповідальним, є передчасним.

Одночасно можна погодитися зі словами П. Порошенка, що суспільство знає, хто з депутатів і фракцій Верховної Ради відповідає за діяльність Кабміну і хто підтримав його під час голосування в Раді, бо, як пишуть провідні українські журналісти, творці нового уряду — Порошенко, Яценюк та Гройсман — парадоксально перетворили створення виконавчої влади на зразок поділу майна при розлученні [19].

Порівнюючи організаційні моделі та інформаційно-аналітичний супровід ухвалення політичних рішень в інституті президентства за президентства В. Януковича та П. Порошенка, вірно вказують, що обидва є прихильниками жорсткої централізованої моделі прийняття рішень, у якій єдиним центром є президент і його адміністрація. Використання такої моделі ухвалення політичних рішень спричиняє зростання імовірності політичних ризиків для даного політичного інституту, оскільки обмежує коло суб'єктів цього процесу, збільшує

кількість рішень, ухвалених у непублічний спосіб, набуваючи форми «непрозорої політики», хоча О. Рибак й стверджує, що модель П. Порошенка характеризується частковою відмовою від виконання Адміністрацією Президента нетипових для неї функцій [20, с. 12].

Узагальнюючи, Ю. Дзюбенко цілком слушно виділяє як актуальні політичні, так й соціальні загрози для демократичного розвитку українського суспільства, перші з яких характеризуються відсутністю чіткого механізму стримувань та противаг в системі розподілу влади, великою кількістю правових колізій, відсутністю середнього класу як опори демократії, відсутністю сформованої політичної нації та об'єднуючої її національної ідеї, не сформованість або слабкість інститутів громадянського суспільства тощо. До соціальних загроз Ю. Дзюбенко відносить низький рівень віри суспільства в можливості впливати на владу, повноцінно реалізовувати права та свободи та низький рівень ефективності демократичних механізмів відбору політичної еліти в країні [21].

Фактором, який підсилює імовірність виникнення інституціональних політичних ризиків, є ситуація невизначеності політичного середовища, коли і на рівні політичної еліти, і на рівні громадян України фіксується відсутність чітких, наділених формальними ознаками процедур, що зрозумілі та прийнятні для всіх політичних акторів і суб'єктів політичного процесу. Особливістю політичних ризиків є їхня інституціональна диференціація, що актуалізує необхідність пошуків таких механізмів упередження політичних ризиків, які були б інтегровані у структуру конкретного політичного інституту [16].

Як й упродовж попередніх років українського новітнього державотворення, корупція породжує чи не найбільшу проблему та несе загрози для стабільності й безпеки суспільства, підриває демократичні інститути й цінності, етичні цінності й почуття справедливості, завдає шкоди сталому розвитку країни і принципу верховенства права. Ефективність методів і засобів боротьби з корупцією у процесі соціальної стабілізації та інституційного становлення української держави набуває особливого значення, актуалізує потребу глибокого і комплексного їх осмислення [22, с. 416].

Корупція стає політичною в тому сенсі, що саме політичні структури роблять можливими або часто навіть вимагають корупційних діянь. З точки зору функціонування громадянського суспільства політична корупція є зрадою чиновниками громадської довіри. Крім того, вона також є своєрідною нормою поведінки, яку диктують основами свого функціонування державні та політичні інституції в умовах перехідного періоду українського суспільства [23, с. 230].

Ще в 2009 році відомий експерт М. Мельник зауважив, що системна політична корупція істотно послаблює державність, підриває авторитет держави, породжує недовіру громадян до політичної влади [24, с. 69-70], що набуває особливої важливості в умовах розгорнутої Російською Федерацією гібридної війни.

В контексту даної роботи зацентруємо увагу на позиції ключових міжнародних партнерів України. Політична мімікрія одіозних представників режиму В. Януковича, корупція, імітація економічних та правових реформ, що характеризують сучасний етап розвитку України становлять найсерйознішу внутрішню загрозу існуванню Української держави в умовах неоголошеної гібридної війни з боку Російської Федерації загалом та для забезпечення модернізації всіх сфер суспільного життя країни. Показовим, у цьому зв'язку, є грудневий 2015 року візит до України віце-президента США Дж. Байдена. Так, у своєму виступі у Верховній Раді України 8 грудня Байден наголосив, що «весь демократичний світ» спостерігає за Україною і очікує від Києва непримиренної боротьби «проти ракової пухлини – корупції» [25]. Прошло півтора року з того часу і, нарешті, адміністрація вже нового президента США Д. Трампа впритул вирішила зайнятися «українськими справами», констатуючи устами Держсекретаря США Р. Тіллерсона: «США: немає сенсу боротися за Україну, якщо її душу згубить корупція» [26].

Охарактеризувавши основні підходи до розуміння взаємозв'язку імітаційної демократії, гібридного політичного режиму та периферійного суспільства можемо стверджувати про достатньо швидке зачинення перед українським суспільством теперішнього «вікна можливостей», що, серед іншого, через системну модернізацію всіх сфер життя, особливо політичної, дозволило б вийти із полону багатовікової української периферійності. Цілком очевидним є збереження домінуючих латентних практик політичної корупції як фундаменту теперішньої мімікрійно-імітаційної моделі демократії в Україні, коли замість докорінної зміни не тільки публічних інституційних механізмів, але й непублічних процедур доступу та розподілу владних ресурсів, спостерігаємо цілком очевидне домінування технологій формування електорального (за умов постійного заперечення можливості дострокових парламентських, а тим більше президентських виборів) іміджу окремих провладних політиків та його активної ретрансляції інструментами популярних соціальних мереж та контрольованих лояльними до вищих високопосадовців олігархами медіа-ресурсів. За цих обставин цілком очевидним є вкрай ризиковий сценарій подальшого розширення меж й характеру імітаційної віртуальної демократії та мімікрії до нових інституційно-процедурних форм теперішнього гібридного політичного режиму.

1. Малюк А. М. Імітаційно-периферійна модель суспільного розвитку України в контексті сучасних глобальних трансформацій / А. М. Малюк // Український соціум. - 2014. - № 1. - С. 22-30.
2. Прокоп М. Трансформація політичної системи України: баланс на грані демократії і авторитаризму [Електронний ресурс] / М. Прокоп. — Режим доступу:
<http://www.esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/4941/1/prokop1.pdf>
3. Куц Г. М. Перипетії формування політичного режиму в пострадянській Україні: досвід майданів / Г. М. Куц // Сучасне суспільство. - 2014. - Вип. 1. - С. 82-94.
4. Андрійчук Т. Сучасна демократія: проблеми та перспективи розвитку / Т. Андрійчук // Політичний менеджмент. — 2012. - № 4-5. — С. 50-57.
5. Долженков О. О. Сучасна демократія: проблеми та перспективи / О.О. Долженков // Актуальні проблеми політики. - 2015. - Вип. 54. - С. 221-229.
6. Саяпин В. О. Технологии виртуализации политической власти в информационную эпоху [Електронний ресурс] / В. О. Саяпин. — Режим доступу:
<http://www.gramota.net/materials/3/2015/8-1/42.html>
7. Жук Н. А. Имитационная демократия как господствующий политический режим в государствах современного мира / Н. А. Жук // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. - Серія : Право. — 2015. — Вип. 20. — С. 25-28.
8. Прокоп М. Теоретико-методологічні засади аналізу гібридних режимів. Операціоналізація та концептуалізація / М. Прокоп// Вісник Дніпропетровського університету. — 2016. — № 6 Політологія. — С. 71-77.
9. Лавренова К. О. Особливості розвитку гібридного політичного режиму в умовах демократизації: автореф. дис... канд. політ н.; спец.: 23.00.02 — політичні інститути та процеси / К. О. Лавренова; Національна академія наук України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького. — К., 2017. — 20 с.
10. Колесник Ю. М. Деякі чинники функціонування та еволюції політичних режимів / Ю. М. Колесник // Актуальні проблеми політики. — 2014. — Вип. 52. — С. 230-234.
11. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності : зігзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014) / Ю. В. Мацієвський. — Чернівці : Книги-XXI, 2016. — 551 с.
12. Сарбаш К. О. Специфіка гібридного політичного режиму: трансформаційні процеси в сучасній Україні / К. О. Сарбаш // Гілея: науковий вісник. — 2014. — Вип. 85. — С. 310-314.
13. Пантелейчук І. В. Політичний режим в Україні: проблеми демократичного транзиту / І. В. Пантелейчук // Актуальні проблеми державного управління. — 2010. — № 2. — С. 282-289.
14. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації незалежної України; причини виникнення та засоби подолання: монографія. — Суми: Університетська книга, 2015. — 351 с.
15. Кривошеїн В. Вплив «Революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства / В. Кривошеїн // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». - Серія:

Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — 2016. — № 2 (29). — С. 37-58.

16. Рибак О. С. Інституціональна диференціація політичних ризиків в Україні: автореф. дис... канд. політ. н.; спец.: 23.00.02 — політичні інститути та процеси / О. С. Рибак; Міністерство освіти і науки України, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці, 2015 — 229 с. [Електронний ресурс] / О. С. Рибак. — www.chnu.edu.ua/res/chnu/chnu_news/February/Dyser_Rybak.pdf

17. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур / Ю. Остапеч, Н. Шестак, І. Дудінська; Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики, Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». — Ужгород: Центр інформаційно-видавничої діяльності ЗІППО, 2016. — 243 с.

18. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія / О. М. Стойко; Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2016. — 415 с.

19. Мостовая Ю. Тимчасовий уряд [Електронний ресурс] / Ю. Мостовая. — Режим доступу: <https://dt.ua/internal/timchasoviy-uryad-.html?page=3&items=30>

20. Рибак О. С. Інституціональна диференціація політичних ризиків в Україні: автореф. дис... канд. політ. н.; спец.: 23.00.02 — політичні інститути та процеси / О. С. Рибак; Міністерство освіти і науки України, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці, 2016. — 22 с.

21. Дзюбенко Ю. М. Феномен гібридних режимів в сучасному політичному просторі: дис... канд. політ. н.; спец.: 23.00.02 — політичні інститути та процеси / Ю. М. Дзюбенко; Міністерство освіти і науки України, ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського». — Одеса, 2016. — 19 с. [Електронний ресурс] / Ю.М. Дзюбенко. — Режим доступу: <http://www.pdpu.edu.ua/doc/vr/dzubenko/dis.pdf>

22. Шайхалієва Ю. А. Феномен політичної корупції в Україні / Ю. А. Шайхалієва // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса]. — 2013. — Вип. 1. — С. 415-430.

23. Тіньков А. Політична корупція в системі державного управління: українські реалії / А. Тіньков // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. — 2010. — № 1. — С. 227-234.

24. Мельник М. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії / М. Мельник // Журнал Центру Разумкова «Національна безпека і оборона». — 2009. — № 7. — С. 67-72.

25. Провал реформ в Україні був би провалом адміністрації США [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.obozrevatel.com/ukr/news/24605-proval-reform-v-ukraini-buv-bi-provalom-administratsii-ssha.htm>

26. США: немає сенсу боротися за Україну, якщо її душу згубить корупція [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/07/6/7068146/>

АРЕНИ МІСЬКОЇ ПОЛІТИКИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИЧНИЙ ПРИКЛАД ЧЕРНІВЦІВ

*Анатолій Круглашов
Андрій Кучуран*

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (м. Чернівці)

Дослідження локальних політичних процесів тривалий час є важливим напрямком досліджень у соціальних науках США, Канади, країн ЄС. Приємно відзначити, що в останні роки воно набуває певного поширення і серед українських науковців. Привертає увагу й те, що серед різних методологічних підходів і теоретичного інструментарію у цих працях починає використовуватись вивчення місцевих політичних та управлінських практик за допомогою концепту локальної демократії [1; 2]. Це дозволяє по-новому підійти до дослідження локального рівня політики і віднайти в ньому саме «політичну» складову, виокремити її особливе значення серед економічних, соціальних та культурних проявів місцевих суспільних процесів. Звичайно, необхідно визнавати, що в розвиток цього напрямку наукових пошуків значний внесок здійснили західні вчені, зокрема з США.

Так, наприклад, на особливу увагу заслуговує теорія міських режимів К. Стоуна, як сучасний та один із домінуючих підходів у дослідженнях міської влади. Раніше нами було проаналізовано структуру політико-економічного аналізу міських режимів, при цьому виокремлено п'ять її основних складових елементів: 1) аналіз загального контексту функціонування міського режиму; 2) виявлення учасників правлячої коаліції; 3) опис наявних ресурсів учасників правлячої коаліції, включаючи підконтрольні підприємства; 4) визначення на основі вищевказаних ресурсів інтересів учасників коаліції та можливих тенденцій міської політики; 5) порядок денний міської коаліції [3, с. 246-248]. В цій статті автори доповнюють перший елемент аналізу міських режимів додатковим підходом, що знайшов належний розвиток в американській політичній науці і проілюструють евристичний потенціал його застосування на прикладі міста Чернівці. Таким чином, ця стаття посідає аналіз теоретичних засад дослідження міських режимів та його концептуального доповнення поняттям арена міської політики із застосуванням цього дослідницького інструментарію до конкретного випадку міста Чернівці.

Зазначимо, що аналіз інституційного дизайну, в якому діє міський режим може проводитись із залученням такої категорії як «арена» міської політики. Наприклад, американська дослідниця Б. Ферман, використовуючи більш широку теоретичну конструкцію міських режимів розвиває її, доповнюючи концептом «арени», для належного розуміння різних варіацій міських політичних практик, на які звертав увагу ще засновник теорії міських режимів К. Стоун [4]. Вона використовує поняття «арени» у розумінні такої сфери діяльності, для

якої характерна певна конфігурація інституційних характеристик та політичної культури, що структурує відповідні сфери діяльності міста. Кожна така арена, а Б. Ферман виокремила їх чотири: електоральну, громадянську, адміністративну та бізнес-арени, має свою логіку розвитку і функціонує у відповідності з тими принципами і нормами, які створені символічними та інституційними структурами, що їх формують. Ці норми, правила і принципи визначають тип взаємовідносин у місті (горизонтальні чи вертикальні; високо, - чи низькоструктуровані), форму політичної і організаційної мобілізації, ті конфлікти, що можуть виникати, можливості для лідерства і варіанти політики, які можуть розглядатись у певних урбаністичних спільнотах. Наголосимо, що у різних містах можуть домінувати різні арени [5, с.4-5].

Б. Ферман на прикладі міст Чикаго і Пітсбурга в США досить переконливо довела, що використання попередніх підходів (Ф. Хантера, К. Стоуна), які підкреслювали вплив бізнес-еліти на формування коаліцій зростання, є неадекватними для аналізу цих двох міст, оскільки вони не змогли належним чином врахувати боротьбу представників різних сфер міського життя (розбудова бізнес-центру міста VS розбудова житлових районів; центральна частина міста VS субміська зона; машини зростання VS реформи; сильний мер VS міті-менеджер). Тому, щоби компенсувати ці прогалини в дослідницькому інструментарії, поряд із поняттям арени дослідниця взяла до розгляду також ті інститути, які впливають на домінування тієї чи іншої арени. До прикладу, у Пітсбурзі об'єднання районів міста (neighborhood groups) є важливішими, аніж у Чикаго, де мер міста заперечував проти можливостей здійснення ними автономного впливу на рішення міської влади [6, с. 224-225].

Варто зазначити, що хоча К. Стоун і відводив бізнес-елітам центральне місце у формуванні міських режимів (тому режим розвитку / коаліція зростання є найпоширенішим його типом), як найбільш зацікавлених і найпотужніших у ресурсному плані акторів, але він виокремлював також й інші наявні варіанти режимів міського правління. Це зокрема такі наступні режими. Передусім, режим статус-кво, в якому домінує міська публічна влада; далі – прогресивний режим, для якого характерна значна участь і вага в політичному житті міста соціальних рухів, громадського сектору, а сам режим спрямовується на вирішення проблем захисту навколишнього середовища від негативних впливів економічного росту, збереження історичної спадщини, створення умов доступного житла; наступний – режим розширення можливостей нижчого класу, який зосереджується на політиці інвестицій в людський розвиток, розширення ринку праці, допомоги бідним районам міста [7, с. 18-22].

Вагомий внесок для розвитку цих теоретичних новацій здійснив інший американський дослідник П. Петерсон, виділивши три арени

міської політики. Перша з них — арена розвитку (developmental), яка сфокусована на зростанні економічних позицій міста. Для неї характерно розбудова інфраструктури, фінансування програм розвитку і т. д. За умови домінування цієї арени зростає локальна економіка, розширюється база місцевих податків і генеруються додаткові ресурси, що можуть бути використані для покращення добробуту локальної спільноти. Будь-які побічні негативні впливи на зовнішнє середовище (наприклад, забруднення повітря або води) сприймаються як невід’ємна частина політики розвитку і як необхідна плата за розвиток громади. Натомість місто отримує нові можливості працевлаштування, підвищену цінність власних земельних ресурсів, зростаючі вимоги до спектру та якості громадських послуг. Друга арена — перерозподілу (redistributive), що твориться жителями з низькими доходами, але водночас це може мати негативні наслідки для місцевої економіки. Сам П. Петерсон розглядав даний тип арени у негативному ракурсі, як таку, що згубно позначиться на долі міста. Міцна соціальна політика (низько прибуткове житлове будівництво, високі видатки на охорону здоров’я та інші соціальні сфери) призводить до притоку в такі міста бідних, виснаження місцевих ресурсів, зростання податків, що врешті-решт перешкоджає економічному зростанню міста, а то й взагалі призводить до його занепаду. Яскравим прикладом таких руйнівних наслідків повного домінування інтересів соціальної політики і витіснення питань економічного розвитку є занепад Детройту [8], який у 2013 р. оголосив про своє банкрутство [9]. Нарешті третя арена — розподілу (allocational), яка більш-менш нейтральна у своєму впливові на економіку через таку ж нейтральність у плані перерозподілу [10, с. 41-46].

На думку деяких дослідників, з якою солідарні автори цієї статті, поняття міської «арени» цілком перспективне, оскільки дозволяє включати сукупність прийнятих рішень не тільки в офіційний чи неофіційний контекст, але й враховувати більш широкі категорії, такі як політична культура, цінності, форми політичної мобілізації і т. д. Так, наприклад, розглядаючи два типи арен — електоральну та адміністративну, російський науковець Ю. Пустовойт визначає порядок призначення на ключові посади у міській спільноті. Перша арена передбачає, що участь у виборах є основним ризиком для політичних фігур міської коаліції, тому що саме на виборах визначається, хто буде виключений з її складу. Адміністративна арена передбачає, що основним критерієм включення в коаліцію і навпаки — виключення з неї, буде рішення бюрократичних структур, без апеляції до яких-небудь форм голосування виборців. Загалом, коли йде мова про міську арену, цим дослідником виділяється той комплекс обмежень, який обумовлює розуміння політичними акторами допустимих і недопустимих форм політичної поведінки [11, с. 301]. Також він оперує поняттям «поліархія призначенців», яке позначає

ситуацію, коли співіснує декілька центрів прийняття рішень, які не потребують активної підтримки з боку населення (домінує адміністративний порядок призначення) [12, с. 84].

Приймаючи цю теоретичну пропозицію щодо розподілу місцевих арен на електоральну та адміністративну, наведемо емпіричний випадок їх співіснування та взаємодії. Наприклад, усунення міського голови зі своєї посади у 2011 р. у Чернівцях, можна розглядати в якості яскравого прикладу «витіснення» адміністративною ареною електоральної і початком домінування першої. Звичайно, ті ж самі депутати міської Ради є також учасниками електоральної арені, але в цьому випадку аж ніяк не обійшлося без активної участі регіональної політико-адміністративної еліти, про що згадувалось й у місцевих медіа [13].

Загалом такі процеси, які потім спостерігались й в багатьох інших містах України, стали можливими після змін загальнонаціонального характеру, насамперед обрання новим президентом України В. Януковича, який взяв курс на формування жорсткої моделі авторитарного правління, за взірцем путінської РФ, не гребуючи, в тому числі, протиправними та антиконституційними методами досягнення власних цілей та реалізації завдань свого найближчого оточення. Такі локальні приклади функціонування цього режиму, як дострокове припинення повноважень Чернівецького міського голови під штучними й не підтвердженими фактами звинуваченнями на його адресу, лише підтверджують важливість врахування й аналізу ширшого контексту діяльності певних міських режимів. З цього приводу необхідно зазначити, що логіка таких дій була достатньо очевидною і засвідчувала бажання певної політичної сили, а саме верхівки Партії регіонів взяти під свій безпосередній контроль не лише виконавчу й законодавчу владу в країні, але й підпорядкувати собі органи місцевого самоврядування [14, с. 718].

Останнє не було принципово новим словом у вітчизняній політиці, адже такі спроби мали місце уже під час президентства Л. Кучми, що призводило до численних конфліктів між його ставлениками в регіонах, і відповідно, виконавцями політичної волі діючого тоді глави держави керівниками ним же призначених голові обласних державних адміністрацій з одного боку, та обраними населенням міськими головами в обласних центрах, з іншого. Але саме при В. Януковичі попередні поширені практики електоральних маніпуляцій були доповнені систематичним й майже шаблонним використанням адміністративного ресурсу, за більш-менш типовим сценарієм усунення недостатньо лояльних до нового президента мерів. Це робилось задля підкорення його впливу органів місцевого самоврядування і відповідного безпосереднього контролю за використання їх ресурсів.

Цікавою і водночас складною для емпіричного дослідження, а тим більше – прогнозування є також нинішня політична ситуація в місті

Чернівці у здавалось би принципово іншому суспільно-політичному контексті. Пов'язано це із тривалим публічним конфліктом між чинним Чернівецьким міським головою О. Каспруком та частиною, а в деяких випадках і більшістю депутатського корпусу відповідної міської ради. Зокрема відсутність спільних підходів до вирішення питань розвитку міста та узгодженого бачення його перспектив поміж міською адміністративною елітою, що представлена чинним міським головою та тими найбільш впливовими бізнес-групами, які отримали переважаючий король над депутатським корпусом, призводить до інституціалізованого та систематичного конфлікту. Він проявляється в багатьох питаннях, переважно щодо використання бюджетних коштів та розподілу інших ресурсів, і це позиційне протистояння отримує продовження у постійному затягуванні прийняття будь-яких важливих для міста рішень.

В такій ситуації найбільше репутаційно втрачає мер міста, оскільки саме до нього надходить найбільше вимог і очікувань, покладається найбільше сподівань з боку міських виборців. І це зрозуміло, особливо ж в умовах, коли діюча з 2015 року в Україні доволі дивовижна різновидність пропорційної системи обрання депутатів місцевих рад фактично вивела депутатській корпус з-під можливостей контролю за їх діяльністю та здійснення впливів на їх поведінку із боку виборців вже одразу після завершення процесу голосування [15, с. 80-84]. Але при існуючій формально партійній, а реально псевдо політичній структуризації в Чернівецькій міській Раді місцевих груп інтересів (як і багатьох інших), вплив міського голови на вирішення ключових для міської громади питань є доволі обмеженим і в принципових моментах може бути повністю заблокованим. Таким чином, цей приклад, показує складну диспозицію впливів та боротьби поміж адміністративною, електоральною та бізнес-аренами в окремому місті.

Відзначимо проте, що таке небезпечне становище не є унікальним для міст України, зокрема й Чернівців. На схожу ситуацію в американських містах вказувала ще у 1980-х роках вже згадувана Б. Ферман, відзначаючи, що «як формальний голова міста, мер спійманий у пастку між високими запитами щодо дій та низьким ресурсним забезпеченням». А загалом вона наголошувала, що відповідно до тогочасної політичної організації і процесу прийняття рішень, міста є «принципово некерованими» [16, с. 3]. Такі висновки американської дослідниці можна, з певними застереженнями, застосувати й при характеристиці політичного процесу в сучасній Україні і у Чернівцях. З тим важливим доповненням, що ця некерованість робить головною стороною, що програє від такого протистояння саме міську територіальну громаду та суттєві інтереси міста, а вже потому — окремих публічних і тіньових гравців міської політики.

Продовжуючи розгляд предмету вивчення в нашій статті, звернемось також і до доробку української дослідниці політичних ідентичностей, зокрема й у міських громадах М. Кармазіної. Вона перераховує ті чинники, відповідно до яких варто характеризувати місто/міську громаду, що також є цінним наголосом із точки зору поглибленого вивчення інституційного дизайну функціонування міського режиму. У рамках нашої розвідки найбільше зацікавлення становить пропозиція дослідниці аналізувати сучасну геополітичну локалізацію міста у межах держави як політичного утворення (розташування на Сході, Заході, Півночі, Півдні, у Центрі). Така локалізація у геополітичному просторі (прикордонне/«внутрішнє» місто) зумовлює наближеність/віддаленість міста від іншого – зовнішнього «ворога» чи «друга» (значущого/незначущого, нейтрального); від столиці як політичного центру держави; від найближчих і віддалених «своїх» тощо [17, с. 36].

Звернення уваги на такий параметр дослідження як «прикордонність» міста має ще більший евристичний потенціал, зокрема при дослідженнях регіональних політичних режимів і їх впливів на міський режим. Адже саме прикордонні регіони держави та міста мають додаткові можливості та ресурси (до прикладу, більші податкові та митні надходження, транспортні зв'язки, обмін товарами, послугами, працею та ін.), не кажучи вже про ресурси локальної та регіональної тіньової економіки та інтенсивних контрабандистських операцій, які також необхідно враховувати при здійсненні такого аналізу. На ці обставини звертає увагу інша українська дослідниця – Н. Ротар, слушно відзначаючи з цього приводу, що прикордонне розташування регіону в унітарній державі прискорює виникнення регіонального політичного режиму [18, с. 113].

Підбиваючи загальні підсумки роботи, необхідно відзначити, що сучасні міста є складними і багаторівневими структурами, відповідно й процеси їх політичного та адміністративного управління також безперервно й нелінійно ускладнюються. Вплив таких зовнішніх факторів як політика та управлінські пріоритети загальнонаціональних органів влади, загальний економічний стан держави та його динаміка, у поєднанні з дією таких структурних і довготривалих факторів як політична культура, політичні інститути, які є і зовнішньо, і внутрішньо обмовленими, добре помітний та простежується на рівні локальних політичних процесів. Однак, при цьому, саме внутрішні фактори локального розвитку визначають специфіку існування того чи іншого міста, а їх домінування чи відхід на другий план по відношенню до зовнішніх факторів формують унікальність або хоча би виразну специфіку локальної політичної ситуації. Остання значною мірою визначається домінуванням в окремій урбаністичній спільноті певної міської аристократії, а також змістом, спрямуванням та формами конкурентної боротьби з представниками інших міських аристократій. Звідси

можна зробити висновок, що як теорія міських режимів, так і її концептуальне розширення у вигляді залучення й операціоналізації поняття міська арена політики мають достатній дослідницький потенціал, заслуговують на увагу вітчизняних науковців і можуть бути результативно застосованими в процесі вивчення як регіональних політичних режимів, так і міських режимів в Україні. Звісно, при подальших зусиллях з емпіричної конкретизації понять і тих індикаторів, які використовуються у сучасній політичній урбаністиці.

1. Лендбель М. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи / М. Лендбель. — Ужгород: Мистецька лінія, 2011. — 688 с.

2. Була С. Актори локальної демократії та особливості їхньої участі в локальних політичних процесах / С. Була // Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії. — 2015. — Вип. 7. — С. 126-137.

3. Кучуран А. Бізнес як політичний актор міських політичних режимів / А. Кучуран // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. — 2016. — Вип. 15. — С. 242-253.

4. Stone C. Reviewed Work: Challenging the Growth Machine: Neighborhood Politics in Chicago and Pittsburgh by Barbara Ferman / C. Stone // The Journal of Politics. — 1999. — Vol. 61. — No. 4. — P. 1185-1187.

5. Ferman B. Challenging the Growth Machine: Neighborhood Politics in Chicago and Pittsburgh / B. Ferman. — Lawrence: University Press of Kansas, 1996. — xiv+192 p.

6. Clark T. Reviewed Work: Challenging the Growth Machine: Neighborhood Politics in Chicago and Pittsburgh by Barbara Ferman / T. Clark // American Journal of sociology. — 1997. — Vol. 103. — No. 1. — P. 224-225.

7. Stone C. Urban regimes and the capacity to govern: A political economy approach / C. Stone // Journal of Urban Affairs. — 1993. — Vol. 15. — No. 1. — P. 1-28.

8. Причина банкрутства Детройту — втеча білих [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ipress.ua/mainmedia/prychyna_bankrutstva_detroytu_vtecha_bilyh_24743.html

9. Детройт: найбільше банкрутство в історії США [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/business/2013/07/130719_detroit_bankruptcy

Peterson P. City Limits / P. Peterson. — Chicago: The University of Chicago Press, 1981. — 268 p.

10. Пустовойт Ю. Городской политический режим: история, технология, результаты / Ю. Пустовойт, Т. Антидзе, А. Мартыненко-Фриауф // Известия Алтайского государственного университета. Раздел Политология. — 2014. — № 4. — Т. 2. — С. 300-304.

11. Мартыненко-Фриауф А. Структура власти в крупных индустриальных городах: теория и практика эмпирических исследований / А. Мартыненко-Фриауф, Ю. Пустовойт // Индустриальный город в постиндустриальную эпоху [Текст]: сб. науч. тр. III Междунар. науч.-практ. конф., Новокузнецк, 4-5 апреля 2013 г. / под ред. к. филос. н. И. П. Басалаевой; НФИ КемГУ. — Новокузнецк, 2013. — С. 78-86.

12. Мостіпака О. Чернівці: театр політичного абсурду, амбіцій і бізнес-інтересів [Електронний ресурс] / О. Мостіпака. — Режим доступу: <http://zik.ua/ua/news/2011/03/31/280023>

13. Круглашов А. Управління в Чернівецькій області в контексті спроб реформування системи місцевого самоврядування в Україні / А. Круглашов // Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області: монографія / За заг. ред. Добрянського О., Круглашова А., Ярмистого М. — Чернівці: Букрек, 2014. — С. 703-743.

14. Круглашов А. Еволюція моделі виборів місцевих рад: куди прямуємо? / А. Круглашов // Влада та управління: Збірник наукових праць. — Чернівці: Букрек, 2016. — № 4. — С. 78-89.

15. Ferman B. Governing the Ungovernable City / B. Ferman. — Philadelphia: Temple University Press, 1985. — xii+281 p.

16. Кармазіна М. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька / М. Кармазіна. — К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. — 232 с.

17. Ротар Н. Символічні ресурси чернівецького регіонального політичного режиму / Н. Ротар // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — Вип. 1 (81). — 2016. — С. 110-125.

ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ФАКТОР В ЕВОЛЮЦІЇ ПАРТІЙНОГО ЛАНДШАФТУ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ЧЕТВІРКИ (2013- 2016 РР.)

Юрій Остапець

Ужгородський національний університет

Розвиток партійних систем в суспільствах, що трансформуються, пов'язаний з логікою демократичного транзиту. Закінчується така еволюція консолідацією партійної системи. Консолідація партійних систем, на думку російського дослідника А. Шербака, вимірюється двома показниками: 1) зниженням рівня фрагментації партійної системи; 2) зниженням рівня електоральної неусталеності [1, с. 47].

Суттєвий вплив на еволюцію партійних систем в умовах трансформації має об'єктивний процес розвитку партійних структур у сучасному світі. Така закономірність існує і описана науковцями. Йдеться про історичні етапи інституціоналізації політичних партій. В політичній науці виокремлюють наступні етапи: 1) аристократичні угруповання; 2) політичні клуби; 3) масові політичні партії; 4) всеохоплюючі політичні партії; 5) картельні політичні партії, партії «нової хвилі» (партії постматеріальних цінностей) [2, с. 8]. Відтак політичні партії, які утворюються в нових демократіях, як правило, діють на принципах функціонування всеохоплюючих і картельних партій.

Німецький дослідник В. Меркель виокремлює 5 факторів, які впливають на конфігурацію партійних систем в посткомуністичних країнах [10, с. 45-46]: 1) характер трансформаційного конфлікту; 2) наявність «історичних» партій; 3) вплив політичних інститутів; 4) наявність традицій клієнталізму; 5) вплив соціально-політичних розмежувань.

Розвиток сучасних партійних систем у країнах ЦСЄ окреслений трьома переломними моментами поставторитарної історії партій у регіоні: 1) колапсами авторитарних/тоталітарних режимів; 2) наслідками перших (установчих) виборів; 3) особливостями та наслідками євроінтеграційних процесів.

На думку А. Романюка ключовими ознаками партійних систем у регіоні є такі: 1) партійні системи мінливі та фрагментовані; 2) зв'язок між виборцями й партіями є нестійким, а електоральна мінливість високою; 3) ідеологічне позиціонування партій визначено неоднозначно; 4) соціополітичні поділи, які звикло трансформуються у політичні партії, є нечіткими і неокресленими; 5) членство та довіра до партій є незначними, а тому превалюють не масові, а кадрові та картельні партії [4, с. 374].

Результати виборів у контексті чергового парламентського електорального циклу у країнах Вишеградської четвірки 2013–2016 рр. з одного боку показують характерні особливості еволюції партійних

систем країн ЦСЄ, а з іншого — дають можливість виокремити нові тенденції у їх функціонуванні та розвитку.

Чеська Республіка. 25 жовтня 2013 р. відбулися позачергові парламентські вибори в Чехії. Парламент складається з Палати депутатів (200 місць) та Сенату. Виборча система до нижньої палати парламенту пропорційна. У виборах взяли участь 23 партії, з них до парламенту пройшло сім.

Найбільшу кількість голосів виборців отримала Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП) — 20,45% голосів виборців (50 депутатських мандатів). Справжнім переможцем виборів виявився мільярдер і агропромисловий магнат А. Бабіш зі своїм рухом «Акція незадоволених громадян 2011» (ANO 2011). Це політична сила ліберального спрямування, яка була створена 2011 р. і несподівано набрала 18,65 %.

Саме «незадоволені громадяни» визначили перебіг чеських виборів. Протестні настрої також вивели на політичний олімп відверто популістську фігуру — чеха японського походження Т. Окамуру та його рух «Світанок прямої демократії». Політична сила Т. Окамури, який має доволі радикальні погляди як на вирішення питань державного управління (через механізм прямої демократії), так і на міграційну політику (він закликає встановити жорсткі обмеження для мігрантів), отримала сенсаційні 6,88 % голосів виборців.

Громадянська демократична партія (ГДП), яка ще пізніше тому була правлячою політичною силою в Чехії, отримала 7,72 %, втративши більшість своїх виборців. Така метаморфоза чітко ілюструє трансформацію електоральних настроїв чехів: від традиційного вибору між «лівими» й «правими» до більш радикальних, протестних і менш прогнозованих уподобань.

Третьою найсильнішою партією виявились комуністи (КПЧМ), за яких проголосувало 14,91 % виборців. У новий парламент також пройшла ПП «ТОР 09» К. Шварценберга з 11,99 % та християнські демократи із 6,78 % [5].

Поза межами парламенту опинилась Партія зелених (3,19 %), Чеська піратська партія (2,66 %), Партія вільних громадян (2,46 %), і пропрезидентська «Партія громадянських прав — Земановці» (1,51 %). Інші партії набрали менше 1 % голосів виборців. Результати виборів подано в Таблиці 1.

Таблиця 1. Результати виборів до Палати депутатів чеського парламенту у 2013 р.

Партія	Частка отриманих голосів виборців (у %)	Кількість депутатських мандатів
ЧСДП	20,45	50 (25 %)

ПП «ANO 2011»	18,65	47 (23,5 %)
КПЧМ	14,91	33 (16,5 %)
ПП «ТОР 09»	11,99	26 (13 %)
ГДП	7,72	16 (8 %)
ПП «Світанок прямої демократії»	6,88	14 (7 %)
ХДС-ЧНП	6,78	14 (7%)

За результатами перемовин утворено урядову коаліцію на чолі з Б. Соботкою у складі Чеської соціал-демократичної партії, ПП «Акція незадоволених громадян – 2011», Християнсько-демократичного союзу – Чеської народної партії.

Отже, найбільшими політичними партіями упродовж тривалого часу в Чехії були – Громадянська демократична партія та Чеська соціал-демократична партія, які й виступали головними суперниками на виборах. Однак вони не були настільки потужними, щоб у Чехії сформувалася двопартійна система, адже без підтримки інших суб'єктів партійного життя вони не могли самостійно сформувати уряд.

Ідеологічний профіль партій, які отримали депутатські мандати за результатами виборів виглядав таким чином: ЧСДП (соціал-демократична партія), Комуністична партія Чехії і Моравії (комуністична партія), ПП «Акція незадоволених громадян – 2011», ПП «ТОР 09», ПП «Світанок прямої демократії» (популістські, центристські партії), ГДП, ХДС-ЧНП (праві партії).

Угорська Республіка. Вибори до Державних Зборів 6 квітня 2014 р. відбулися за новою електоральною формулою і в контексті змін прийнятих у новій Конституції. У 2012 р. разом з прийняттям нової Конституції був змінений і виборчий закон. Основні зміни: а) вибори стали однотуровими; б) скасовано обмеження явки виборців (у попередньому законі явка повинна була скласти не менше 50 % у першому турі та 25 % – у другому); в) зменшилась чисельність Державних Зборів з 386 до 199 депутатів, з яких: 106 місць розподіляються по одномандатних виборчих округах (раніше було 176), 93 місця розподіляються за партійними списками (раніше було 210 місць за регіональними і партійними списками); г) виборчий бар'єр залишається 5 %. У разі двопартійного списку – 10 %, для трьох і більше партійних списків – 15 %; д) національні меншини можуть подавати свої списки і повинні досягнути виборчого бар'єру в 5 % від всіх голосів за меншини. Новою Конституцією Угорщини визнано 13 національних меншин: болгарська, грецька, хорватська, польська, німецька, вірменська, ромська, румунська, русинська, сербська, словацька, словенська та українська.

За правоцентристську коаліцію «ФІДЕС – ХДНП» проголосувало 44,87 % виборців, які взяли участь у голосуванні. ПП «Фідес»

(Угорський громадянський союз) – одна з найбільших політичних партій Угорщини, лідером якої є В.Орбан. За очолюваний Угорською соціалістичною партією (УСП) п'ятипартійний альянс лівоцентристів виборці віддали 25,57 % голосів, праворадикальну партію «Йоббік» (ПП «За краю Угорщину») підтримали 20,22 % виборців, ПП «Політика може бути іншою» (ЛМР) – 5,36 %. У голосуванні взяло участь 60, 48 % виборців [6].

Загальні результати виборів 2014 р. до Державних Зборів Угорщини подано в Таблиці 2.

Таблиця 2. Результати виборів до Державних Зборів Угорщини 6 квітня 2014 року

Партія	Одномандатні округи, к-ть мандатів	Загально-державний округ, к-ть голосів (%), к-ть мандатів	Загальна к-ть мандатів	Відсоток мандатів, %
ФІДЕС / ХДНП	96	(44,87%) 37	133	66,83
УСП (Альянс лівоцентристських сил)	10	(25,57%) 28	38	19,10
ПП «За краю Угорщину» («Йоббік»)		(20,22 %) 23	23	11,56
ПП «Політика може бути іншою»		(5,36%) 5	5	2,51
Всього	106	93	199	100

Таким чином, правляча коаліція на чолі з чинним прем'єр-міністром В. Орбаном вдруге отримала конституційну більшість у парламенті (перший раз у 2010 р.). Відтак результати парламентських виборів 2014 р. показали еволюцію угорської партійної системи в бік системи з домінуючою партією, якою є ПП «Фідес».

Ідеологічний профіль парламентських партій Угорщини є таким: ПП «Фідес» (права партія), УСП (соціалістична), ПП «Йоббік» (ультраправа партія), ПП «Політика може бути іншою» (партія постматеріальних цінностей).

Республіка Польща. 25 жовтня 2015 р. відбулися вибори до польського парламенту. Нижня палата (Сейм) нараховує 460

депутатів. Виборча система, за якою обирається нижня палата парламенту пропорційна. Прохідний бар'єр для Сейму встановлено на рівні 5% для політичних партій та 8% для виборчих блоків, а мандати розподіляють за пропорційним принципом методом д'Ондта. Результати виборів подано в Таблиці 3.

Таблиця 3. Результати виборів до польського Сейму 25 жовтня 2015 року

Партія	Частка отриманих голосів виборців (у %)	Кількість депутатських мандатів
ПП «Право і Справедливість»	37, 58	235 (51 %)
ПП «Громадянська платформа»	24,09	138 (30 %)
ПП «Кукіз 15»	8,81	42 (9 %)
ПП «Сучасна»	7,6	28 (6 %)
Польська селянська партія	5,13	16 (3,4 %)
Німецька меншина	—	1

Напередодні парламентських виборів у травні 2015 р. у Польщі вже відбулися президентські вибори. На них переміг А. Дуда — кандидат від консервативної партії «Право і справедливість» (PiS).

На чергових виборах до Сейму (25.10.2015) перемогу також отримала PiS, здобувши 37,58 % голосів виборців. Основні програмні положення партії-переможниці виборчих перегонів 2015 р. такі: а) підтримує жорсткий лістраційний процес; б) виступає за тісну співпрацю з НАТО; в) виступає за значну роль католицької церкви у суспільному житті і приведення певних політик у відповідність із релігійною доктриною; г) категорично засуджує загарбницьку політику Росії.

В той же час, що б не надто обурювати людей, а перш за все — завойовувати прихильність масового виборця, «Право і справедливість» активно використовувала популістські заклики: знизити пенсійний вік з 67 до 65 років, зменшити податкове навантаження на найбідніших, водночас збільшуючи податки на діяльність банків, мереж супермаркетів, та підвищити соціальні виплати.

Друге місце зайняла ПП «Громадянська платформа», яка неодноразово перемагала на виборах і очолювала урядову коаліцію 8 років поспіль. За сутністю є правочентристською партією.

Третій результат 8, 81 % мала ПП «Кукіз-15», лідером якої є рок-музикант П. Кукіз (утворена 28 липня 2015 р.). На травневих

президентських виборах він набрав майже 21% голосів виборців. Його порівнюють з українським О. Ляшко, але тільки не з сільською лексикою, а з орієнтацією на сучасну аполітичну молодь. Характеристики партії — популізм, жорстка емоційна критика опонентів, антисистемність.

Політична партія «Новочесна» (дослівний переклад — «Сучасна», утворена 31 травня 2015 р.) отримала четвертий результат (7, 6 %). Підтримує подальшу європейську інтеграцію та є ліберальною за своєю ідеологією.

Польська селянська партія (ПСП) здобула 5, 13 % голосів виборців і посіла п'яте місце. Політична програма ПСП заснована на аграрній доктрині. Партія виступає за державний інтервенціоналізм в економіці (особливо в галузі сільського господарства) і зниження темпів приватизації.

Деякі слова слід сказати за Коаліцією об'єднаних лівих, яка на попередніх виборах мала 18,8 % голосів виборців (50 депутатських мандатів). Новий формат альянсу був сформований у липні 2015 р. Союзом демократичних лівих сил, «Твоїм рухом» Я. Палікота, Польською соціалістичною партією, Робітничим союзом і Партією зелених для спільної участі в парламентських виборах. Альянс не отримав місць у парламенті, оскільки набрав лише 7,55 % голосів виборців, а для проходження потрібно 8 % [7].

Таким чином, у Сеймі вперше з 1989 р. не будуть представлені ліві партії. Своїй поразці Об'єднана лівиця має завдячувати новій ПП «Разом», яка не увійшла до коаліції і в кінцевому результаті набрала 3, 6 % голосів виборців, розпорошивши лівого електорату та отримавши державне фінансування. ПП «Разом» створили молоді політики радикальних лівих переконань. Її називають партією гіпстерів і лівих ідеалістів.

Таким чином, Сейм Польщі за ідеологічним спрямуванням має такий вигляд: ПіС і ГП (правоцентристські консервативні партії), ПП «Сучасна» правоцентристська ліберальна партія), ПП «Кукіз 15» (популістська партія), ПСП (центристська селянська партія)

Словацька Республіка. 5 березня 2016 р. відбулися вибори до Національної Ради Словацької Республіки (150 депутатів). Виборча система пропорційна. Участь у виборах брали 23 політичні партії, з них 12 нові політичні сили. За результатами виборів 5 % бар'єр подолали 8 партій. Результати виборів до Національної Ради подано в Таблиці 4.

Серед 8 політичних партій, які отримали депутатські мандати 6 партій дотримуються правої риторики (правоцентристські і праві партії), крім ПП «Напряма — СД» і угорської партії «Міст — Гід».

Таблиця 4. Результати виборів до Національної Ради Словачкої Республіки 5 березня 2016 року

Партія	Частка отриманих голосів виборців (у %)	Кількість депутатських мандатів
ПП «Напря́м – СД» (Smer – SD)	28,3	49 (32,6 %)
ПП «Свобода і солідарність» (SaS)	12,1	21 (14 %)
ПП «Звичайні люди і незалежні особистості – Нова» (OL'aNO – Nova)	8,6	19 (12,6 %)
Словацька національна партія (SNS)	8,6	15 (10 %)
ПП «Народна партія – Наша Словаччина» (L'SNS)	8	14 (9,3 %)
ПП «Ми – родина» (Sme Rodina)	6,6	11 (7,3 %)
ПП «Міст – Гід» (Most – Híd)	6,5	11 (7,3 %)
ПП «Мережа» (Siet')	5,6	10 (6,7 %)

Успіх неофашистів та антисистемних партій, роздібнений парламент, невизначний формат коаліції – ось так можна охарактеризувати результати парламентських виборів у Словаччій Республіці.

Серед 15 партій, які не подолали виборчий бар'єр, можна виокремити такі: партії угорської національної меншини (Угорський християнсько-демократичний альянс, Партія угорської коаліції), Християнсько-демократичний рух (партія мала депутатські мандати у всіх парламентах, починаючи з 1992 р.), Словацький демократичний і християнський союз – Демократична партія (у попередньому парламенті 11 мандатів), ПП «Чейндж», Комуністична партія Словаччини, Партія прямої демократії та ряд інших.

Несподіванкою виборів стала перемога ультраправої проросійської «Народної партії – Наша Словаччина» (2009 р., М. Котлеба). Партія активно просуває політичні кампанії антициганського,

антимігрантського та антимусульманського характеру, апелюючи при цьому до захисту словацької національної ідентичності та захисту традиційних християнських цінностей. Це антисистемна, неофашистська партія, яка ратує за вихід Словаччини з євроатлантичних структур [8].

Таким чином, до словацького парламенту у 2016 р. пройшли 4 нові політичні сили: Словацька національна партія, ПП «Міст – Гід», ПП «Мережа», «Народна партія – Наша Словаччина».

За результатами виборів Р. Фіцо була утворена коаліція до якої увійшли ПП «Напрям – СД», Словацька національна партія, ПП «Міст – Гід», ПП «Мережа» (всього 79 депутатів).

Слід зазначити, що утворення коаліції – це не тільки наявність певної кількості депутатських мандатів, необхідних для формування уряду, а й нові вектори політики, нові домовленості і перспективи. Утворення такого формату коаліції вказує на такі особливості словацького політизму:

1. Відбулося історичне примирення словацьких націоналістів (СНП) та партії угорської меншини «Міст –Гід». Починаючи з 1990 р. конфлікт з Угорщиною та угорською меншиною був однією з найгостріших тем у словацькій політиці. Антиугорська риторика була основою, сенсом існування СНП. Відповідно головним пунктом програми у свій час впливової Партії угорської коаліції була вимога створення автономної угорськомовної республіки на півдні країни. Таке примирення стало можливим завдяки зміні лідера СНП, яким став поміркований політик А.Данко. З його приходом риторика націоналістів змінилася: головним ворогом перестали бути угорці, ними стали мусульмани. Примиренню сприяли і заяви В. Орбана та Р. Фіцо, які обмінялися люб'язностями з приводу відносин між двома країнами та особистими дружніми стосунками.

2. Слабкість опозиції. Після виборів була спроба створити й інший формат коаліції на чолі з лідером ліберальної партії «Свобода і солідарність» Р. Сулікою. До неї мали би увійти ПП «Звичайні люди і незалежні особистості» (І. Матовіч), ПП «Міст – Гід», ПП «Мережа». Але дві останні партії віддали перевагу Р. Фіцо, оскільки І. Матовича вважають політичним авантюристом, а Р. Сулік був несприйнятним за його скептичне ставлення до Євросоюзу.

3. Участь у коаліції з партією Р. Фіцо ПП «Міст – Гід», ПП «Мережа» стала несподіванкою для їхніх виборців, оскільки під час виборчої кампанії лідери вказаних партій позиціонували себе як альтернативу корупційному уряду Р. Фіцо. Таке позиціонування було навіть «стартовим політичним капіталом» для ПП «Мережа». Якщо таке рішення лідерів буде невдалим, то вказані партії матимуть примарні шанси отримати підтримку громадян на наступних виборах.

Отже, за результатами виборів до Національної Ради Словацької Республіки суттєво змінився формат партійної системи (з 6 до 8

політичних партій): партійна система залишилася без домінуючої партії, якою була за результатами парламентських виборів 2012 р. ПП «Напря́м — СД» і натомість набрала обрисів двоблокової партійної системи. Ідеологічний профіль партій-переможниць є таким: ПП «Напря́м — СД» (лівоцентристська партія), ПП «Мережа», ПП «Міст — Гід», ПП «Ми — родина» (правоцентристські партії), ПП «Звичайні люди і незалежні особистості», ПП «Свобода і солідарність», Словацька національна партія (праві партії), «Народна партія — Наша Словаччина» (ультраправа партія).

Емпіричні показники діяльності і функціонування партійних систем країн Вишеградської четвірки подано в Таблиці 5: індекс ефективної кількості електоральних партій (Іекп), індекс ефективної кількості парламентських партій (Іекпп), Індекс неусталеності партійних уподобань М.Педерсена (Іп), індекс фракційності (Іф), індекс агрегації (Іа), Індекс диспропорційності Галлахера (Іг).

Таблиця 5. Емпіричні показники функціонування партійних систем країн Вишеградської четвірки

Країна	Іекпп	Іекп	Іф	Іп	Іг	Іа
Чехія, 2013	5,6	7,6	0,87	20,9	2,6	4
Угорщина, 2014	2	3,2	0,49	3,3	2,6	8,2
Польща, 2015	2,7	4,6	0,65	21,6	10,5	10
Словаччина, 2016	5,8	7,6	0,84	19,7	4,7	3,2

За результатами розрахованих індексів можна зробити такі висновки:

1. Порівняно високий рівень неусталеності партійних уподобань: Чехія — 20,9, Польща — 21,6, Словаччина — 19,7 свідчить як про появу нових політичних сил, які отримали депутатські мандати, так і про «перетікання» голосів виборців від одних інституціоналізованих партій до інших. В той же час вказані значення індексів хоч і є високими, але констатують стабільність партійних систем.

2. Величина індексу агрегації вказує на можливість швидкого утворення коаліцій партіями, які отримали найвищий результат на виборах: Угорщина — 8,2, Польща — 10. І, навпаки, величина 3,2 для Словаччини і 4 для Чехії вказують на проблемність при формуванні більшості в парламенті.

3. Величина індексів ефективної кількості електоральних і парламентських партій та індексу фракційності вказують на тенденції домінування в партійних системах Угорщини і Польщі та на тенденції до утворення двоблокових багатопартійних систем у Словаччини і Чехії.

4. Значення індексу Галлахера вказують на відносно високий рівень пропорційності при перетворенні голосів виборців у депутатські мандати.

Отже, у всіх країнах Вишеградської групи вирішальну вагу в електоральному процесі мають дві основні групи виборців. Перша — це ситуативний електорат, який розподіляє свої симпатії між старими інституціоналізованими партіями — консерваторами, соціал-демократами (соціалістами) і лібералами. Друга електоральна група — протестний електорат, зорієнтований як на традиційні опозиційні сили — радикал-націоналістів, радикал-соціалістів і «зелених», так і на нові протестні рухи, які не вписуються в традиційну схему партійних трендів.

Головною особливістю електорального циклу 2013–2016 рр. стало вельми очевидне підтвердження пережитих європейською політичною системою глибоких трансформацій. Їх сутність полягає в неухильному розмиванні тієї незаперечної монополії на політичну владу, яку ще в недалекому минулому мали системні партії традиційного європейського політичного мейнстріму.

Практично всюди в ході виборів останніх років у країнах Європейського Союзу слабшають позиції системного партійно-політичного істеблішменту і відповідно посилюється роль тих партій, які прийнято характеризувати як популістські. Сьогодні для їх позначення входить в обіг новий і більш вдалий термін — *challenger parties* («партії, які кидають виклик»). У цьому сенсі найбільш значимими виглядають електоральні успіхи, яких досягли в останні роки ліві популісти в Греції та Іспанії, а також праві популісти в Великобританії, Данії, Франції, Австрії та Швейцарії. Причини цього дуже різноманітні і в кожному конкретному випадку мають свою країнову специфіку. Разом з тим їх спільним знаменником є зростаюче невдоволення мас моделлю вироблення політичних рішень — моделлю, яка дає, як відмічають деякі політологи, «можливість громадянам міняти лише уряду, але не політику» [9, с. 12].

Відтак є підстави очікувати певної ерозії центристської політики основних системних партій і відповідного посилення радикалістських тенденцій в європейській політиці. Тривале домінування центристської політики в значній мірі вихолостило сутнісні відмінності між головними системними партіями європейського мейнстріму. На цьому тлі активізацію радикалізму певна частина виборців сприймає як свідчення появи у них реальних політичних альтернатив.

Альтернативні (антисистемні, «нової хвилі», популістські) партії характеризуються такими основними рисами. По-перше, вони протиставляють себе політичним партіям, які представляють основний політичний клас, і вважають себе єдиними силами, здатними захистити інтереси всього народу. Всі ті партії, які вважають себе опозиційними, як стверджують лідери популістських партій, насправді такими не є. Тільки партії типу Національного фронту у Франції, Національного дії

в Швейцарії є істинно опозиційними. По-друге, подібні партії і їх лідери критикують істеблішмент за раціональну і наукову риторику, виступаючи за необхідність «зрозумілості» політики, її відповідності здоровому глузду. По-третє, у своїй діяльності вони використовують антиавторитарні мотиви, визначаючи існуючу демократію як «фальшиву», «авторитарну». Їхній моральний код базується на протиставленні хорошого суспільства і поганої політики, «хороших низів» і «поганих верхів». По-четверте, критика великих партій супроводжується підкресленням своєї маргінальності, периферійності, антисистемності. Невеликий розмір цих партій часто трактується як показник їхньої «новизни», свідчення їхньої «невинності» щодо «брудної» великої політики. По-п'яте, «антисистемні партії» атакують сучасну політику, використовуючи агресивний стиль опозиційної боротьби. Такі партії не визнають компромісів і ратують за «нову демократію». Вони розглядають себе в якості «жертв» сучасної політики пануючих еліт, які не тільки нібито маніпулюють народом, а й пригнічують всяку живу альтернативу. По-шосте, ідеологічною основою подібних партій виступає «харизматичний популізм». По-сьоме, притаманність їх месиджам антиміграційних, євроскептичних настроїв.

Отже, зміни партійного ландшафту країн Вишеградської четвірки під впливом результатів парламентських виборів 2013–2016 рр. цілком відповідають загальним тенденціям розвитку партійних структур країн Європейського Союзу.

1. Щербак А. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины) / А. Щербак // *Общественные науки и современность*. — 2003. — № 4. — С. 47–62.

2. Остапеч Ю. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: Монографія / Остапеч Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. / Серія «*Studia Regionalistica*» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». — Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. — 256 с.

3. Михалева Г. Российские партии в контексте трансформации / Г. Михалева. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009 — 352 с.

4. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія / А. Романюк, В. Литвин. — Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. — 548 с.

5. Самуш М. Парламентський «вінегрет» по-чеському / М. Самуш // *Дзеркало тижня*. — 2013. — № 40 (1 листопада — 8 листопада).

6. Ткач Д. Влада та опозиція в Угорщині: зміна облич чи зміна курсу? / Д. Ткач // *Наукові записки [ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса]*. — 2014. — Вип. 2 (70). — С. 75–90.

7. Логінов Я. Польща після виборів: кінець ери Громадянської платформи / Я. Логінов // *Дзеркало тижня - Україна*. — 2015. — № 41 (30 жовтня — 6 листопада).

8. Логінов Я. Словаччина після виборів: успіх неонацистів і коаліційна безвихідь / Я. Логінов // Дзеркало тижня - Україна. — 2016. — № 9 (11 березня — 18 березня).

9. Электоральные процессы в Европейском Союзе (середина второго десятилетия XXI века). — М.: Ин-т Европы, 2016. — 114 с.

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ В УКРАЇНІ

*Антон Найчук
Олександр Гвидюк*

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова (м.Київ)

Ефективна дипломатія є незамінною складовою становлення країни на міжнародній політичній арені. У разі належного функціонування вона забезпечує перманенту роботу каналу комунікації з іншими суб'єктами міжнародного політичного процесу, дозволяє мінімізувати загрози виникнення міждержавних конфліктів, сприяє поглибленню офіційного співробітництва та створює варіативні формати конструктивного діалогу для усіх політичних акторів у сучасних глобалізаційних конфігураціях. Дипломати не тільки відстоюють інтереси власної країни у зовнішньополітичній площині, але й, ретранслюючи офіційну позицію державних органів влади, виступають своєрідним уособленням політичної свідомості і національної ідентичності власних співгромадян для зарубіжних партнерів.

Осмислення змісту поняття «громадянська дипломатія» потребує детального аналізу двох окремих компонентів, які лежать в його основі – «громадянське суспільство» і «дипломатичні відносини». Кожен з них відображає функціональні особливості явища «громадської дипломатії» та формує цілісне бачення його практичного призначення та теоретичної бази.

Дослідженню громадського суспільства приділено багато часу, що зумовило розвиток різноманітних підходів до його осмислення. Проте найбільш характерними ознаками даного суспільного феномену, виокремленими світовою наукою, є високий рівень політико-правової культури громади, його здатності до артикуляції власних інтересів, моделюванні ефективних соціально-політичних ініціатив, налагодженні каналів дієвої комунікації, наявності цілісного бачення змісту і характеру політичного процесу та здатності до повноцінної інтеграції у політичне життя країни [1]. Систематизація сутнісних компонентів досліджуваного концепту дозволяє сформулювати його визначення наступним чином. Громадянське суспільство – це сучасна форма демократичної організації соціуму з високим рівнем політичної свідомості, здатного до консолідації навколо спільних інтересів чи потреб, їх ретрансляції та відстоюванні в рамках взаємодії з державними органами влади на основі інтеграції в політичне життя країни.

В свою чергу, не менш важливим для науки є поняття дипломатії. Зокрема, відомий експерт у питаннях теоретичного осмислення і практичної інтерпретації закономірностей організації міжнародного політичного середовища Г. Кіссінджер у своїй праці «Дипломатія» розкриває динаміку розгортання міжнародного політичного процесу,

особливості становлення світового порядку, моделі взаємодії самостійних держав та наднаціональних об'єднань через призму даного суспільно-політичного феномену [2]. Значний функціональний потенціал дипломатії визначає її як основний інструмент реалізації національних інтересів та налагодження комунікації між усіма політичними акторами як у глобальному вимірі, так і на рівні двосторонніх відносин.

Інтеграція дипломатії у площину реалізації громадських ініціатив створює прогресивне соціальне явище — «громадська дипломатія», яке генерує якісно новий формат розвитку міжнаціонального партнерства та відстоювання національних інтересів на міжнародній політичній арені. «Громадська дипломатія» створює передумови для масштабного впливу недержавних інститутів організації громадського суспільства на міжнародні процеси не тільки регіонального, але й глобального виміру, забезпечуючи перехід центрів їх продукування в громадський сектор [3, р. 3].

На думку Т. Андрущенко, така тенденція сприяє формуванню особливого соціального прошарку експертних кіл чи громадських діячів, які, завдяки власній компетентності, розумінню навколишньої ситуації, наявності інструментів впливу на суспільну думку, стають загальноновизнаними акторами міжнародного політичного процесу та здатні впливати на його хід завдяки використанню сучасних технологій комунікації та інноваційних методів соціальної взаємодії [4]. В таких умовах відбувається становлення громадянського суспільства у глобальній площині та його кристалізації у самостійній соціокультурній мережі, спроможній вносити власні корективи у традиційні механізми міждержавної взаємодії та сприяти архаїзації принципу функціонування національної держави як єдиного ретранслятора національних інтересів у міжнародному діалозі.

Проте, фундаменталізація громадської дипломатії як альтернативної платформи для міжнаціональної взаємодії, за умов ефективного використання, не суперечить та не протидіє державі у зовнішньополітичних спрямуваннях, а навпаки створює передумови для популяризації національних інтересів у полі громадської кооперації та може здійснити позитивний вплив на рішення окремих гравців міжнародного політичного процесу.

Як відзначає Т. Андрущенко, «на хвилі зростання впливу громадськості на здійснення світової політики виникає та розвивається рух громадської дипломатії. Поява громадської дипломатії як нової форми міжнародної діяльності пов'язується з трансформацією державного суверенітету та новими технологіями, що дозволяють непрофесійним дипломатам виходити на міжнародну сцену, обминувши державний апарат» [4, с. 151]. Таким чином, у рамках поширення ідей глобалізму дедалі чіткіше виявляється тенденція перманентного впливу громадянського суспільства на міжнародні

політичні процеси та необмеженого потенціалу впливу суспільства на моделювання і розвитку міжнаціонального діалогу.

Українська дослідниця І. Сухорольська розмежовує «нетрадиційну дипломатію» як сучасний атрибут зовнішньополітичної діяльності суб'єкта міжнародних відносин та різноманітну діяльність широкого кола недержавних організацій і структур у власних чи загальнонародських інтересах. Остання є «дипломатією» лише у розумінні неконфронтаційності, застосування мистецтва ведення переговорів чи наявності іноземного елемента, яка найчастіше позначається терміном «громадська дипломатія» [5, с. 8-9]. Як приклад, автор наводить організацію громадської зовнішньополітичної діяльності у США, де «громадська дипломатія — це концепція, змістом якої є право, чи навіть обов'язок, кожного громадянина США допомагати державі здійснювати зовнішню політику» [5, с. 24]. При цьому такий характер діяльності притаманний для усіх активних соціальних прошарків — студенти, науковців, представники культури чи бізнесу, тощо.

Важливим структурним компонентом організації громадської дипломатії є інформаційний вимір політичного процесу. Політична комунікація охоплює усі сфери суспільно-політичного буття, забезпечує глобальні рамки інформаційного транзиту, здійснює вербалізацію політики, визначає трансформацію соціально-політичної реальності, забезпечує становлення міжнаціонального діалогу та моделює інтерактивний зв'язок між органами державної влади і громадянським суспільством в рамках ретрансляції національних інтересів у міжнародному інформаційному полі чи у системі міжнаціональних відносин. Політична комунікація визначає повний спектр політичних перипетій, створює умови політичної конкуренції та проектує діапазон перебігу політичного процесу. Дисбаланс активності політичних акторів інформаційного простору зумовлює конфронтації внутрішньополітичного або міжнародного характеру та порушує зв'язок на рівні інституту державної влади — представники громадянського суспільства, дестабілізуючи координації їх діяльності у міжнародній площині.

На думку західних науковців, інтерпретаційна база поняття «політична комунікація» має досить широкі теоретичні рамки [6]. Зокрема, Л. Пай розуміє сутність політичної комунікації в контексті різних структурно-функціональних і організаційних рівнів комунікаційних процесів у суспільстві. За таких умов комунікація має вертикальний вектор — донесення елітами інформації до соціальних мас та горизонтальний вектор, заснований на мережі неформальних комунікаційних зв'язків суспільства [7, с. 90]. Екстраполяція даного розуміння в площину дії громадської дипломатії проектує аналогічні процеси. В умовах горизонтального вектору учасники міжнаціонального діалогу комунікують між собою, незважаючи на

політичну приналежність, а у рамках вертикального вектору народні маси репрезентують власне бачення ситуації необхідним реципієнтам — власним органам влади, міжнародним організаціям, транснаціональним корпораціям, тощо.

В західній політичній думці політична комунікація наділяється значним функціональним потенціалом та структурними особливостями. Теоретичне осмислення терміну засноване на численних визначеннях, згідно з якими політична комунікація — це:

- дискурсивна площина, що генерує процеси вибору кандидатів, партій та політичних пропозицій, артикулює громадські ініціативи та політичну волю суспільства [8, р.156];
- інструмент легітимації державних функцій, серед яких розподіл суспільних ресурсів, діяльність офіційної правлячої верхівки та офіційних державних санкцій (нагородження та покарання з боку держави) [9, с. 3];
- канал взаємодії громадянського суспільства з державними органами влади, з використанням усіх ресурсів притаманних для демократичного політичного режиму.

На думку М. Дмитренко, загалом реалізація політичного процесу та забезпечення ефективної дії громадської дипломатії неможливе без механізмів політичної комунікації. Даний соціально-політичний феномен забезпечує перманентність функціонування та цілісність політичної системи на основі циркуляції інформаційного потоку комунікативними каналами [10; 11].

Політична комунікація забезпечує інтеграцію кожного представника соціуму до процесів інформаційного взаємообміну, сприяє адаптації ним культурних цінностей членів інших політичних громад, розширює його політичний світогляд, збагачує рівень політичної культури та свідомості, що є незамінними компонентами для становлення повноцінного громадянського суспільства, здатного до реалізації основних положень громадської дипломатії.

Таким чином, систематизуючи різноманітні підходи до інтерпретації нетрадиційної дипломатії можна змоделювати наступне визначення даного суспільного феномену. Громадська дипломатія — це соціально-політичне явище, спрямоване на відстоювання індивідуальних чи національних інтересів з використанням недержавних каналів комунікації у міжнаціональній площині у координації чи незалежно від офіційної позиції державних органів влади.

З огляду на власне призначення та наявний інструментарій громадська дипломатія виконує наступні функції:

- лобіювання індивідуальних чи національних інтересів з використанням громадського сектору;
- консолідації представників діаспори за кордоном, спрямована на збереження культурно-національних цінностей та поширення патріотичних переконань;

- забезпечення міжнаціональної комунікації з метою впливу на міжнародний політичний процес;
- надання підтримки державним органам влади за умов наявності належного консенсусу та функціонування каналу вертикального транзиту суспільних ініціатив і політичної волі;
- підрив зовнішньої легітимності державних органів влади в умовах становлення авторитарного політичного режиму чи не врахування керівними інстанціями громадських потреб і очікувань;
- артикуляція власної позиції щодо тих чи інших політичних рішень, організація задля їх нівелювання чи підтримки;
- формування громадського експертного середовища, здатного надавати неупереджені оцінки діям міжнародних акторів (національним державам, міжнародним організаціям, транснаціональним корпораціям, тощо) та генерувати незалежні думки громади;
- сприяння поширенню і розвитку глобалізації у планетарному масштабі;
- організація ліберально-демократичного глобального громадянського суспільства та його становлення на міжнародній політичній арені як незалежного альтернативного інституту влади і громадського впливу;
- ефективна презентація країни у міжнародному інформаційному полі та перед громадянами інших країн;
- моделювання мережі комунікаційної взаємодії та повноцінного інформаційного ресурсу незалежного від впливу заангажованих економічних еліт;
- подолання гострих міжнаціональних конфліктів чи культурно-історичних протиріч;
- заміщення обмеженого потенціалу офіційних перемовин відкритим каналом комунікації з неформальних позицій.

Якщо у західних державах громадська дипломатія почала зароджуватись як повноцінний міжнародний інститут суспільного впливу на міжнародні політичні процеси, то у пострадянських країнах даний процес затримався. Як відзначає І. Сухорольська, в СРСР активно побутувало поняття «народна дипломатія», яке засноване на незалежності суб'єктів у власних діях та прийнятті рішень від державних структур. Проте автор наголошує, що «така автономність за радянських часів була умовною та жодним чином не дозволяла народним ініціативам відхилятися від державної стратегії» [5, с. 24]. Такий підхід до розуміння громадської дипломатії був отриманий у спадок Україною після розпаду Радянського союзу, що відобразилось на процесі становлення даного суспільного феномену у роки незалежності.

Україна зіштовхнулась з численними проблемними аспектами на шляху власної демократизації, налагодження ефективного каналу владно-суспільної комунікації, формування громадянського суспільства з високим рівнем політичної культури та здатного генерувати власні ініціативи і реалізовувати політичну волю, відштовхуючись від принципів громадської дипломатії. Різноманіття деструктивних чинників зумовлено як внутрішньосистемними обставинами, заснованими на затижному переході українського суспільства від авторитарної ментальності радянських часів до демократичної свідомості нового періоду, так і зовнішніми факторами, що проявлялись у експансії в українське інформаційне поле з боку Російської Федерації в рамках спроб відновити радянську модель у «гібридних» формах альтернативних міжнародних об'єднань.

В той же час останні події, пов'язані з російською агресією на Сході України, пришвидшили процес консолідації української громади та непередбачуваним чином створили передумови для розвитку громадської дипломатії. Загрозлива ситуація на Донбасі стала каталізатором активізації волонтерського руху у країні. Об'єднавшись під час майдану для самостійного ініціювання однієї з політичних функцій — прямої участі у зміні політичних еліт, українці консолідувались для забезпечення функції власної безпеки, добровільно жертвуючи кошти на армію та беручи участь у захисті власних кордонів та державного суверенітету. Українське суспільство стало активним учасником політичного життя країни, забезпечуючи здійснення важливих функцій, які є прерогативою державних органів влади, та підтверджуючи свій потужний рівень соціальної активності, спроможний знайти у власних проявах у різноманітних сферах державного функціонування. Наступним етапом інтеграції громади у політичний процес може стати розвиток повноцінної громадської дипломатії в Україні.

Сьогоднішня ситуація та міжнародна політична кон'юнктура ставлять багато викликів перед традиційною українською дипломатією. Складність у налагодженні дієвого каналу комунікації з США, необхідність розширення партнерських стосунків з європейськими партнерами, потреба у формуванні потужного українського лобі за кордоном, складність у балансуванні політично-економічних відносин з пострадянськими країнами та, нарешті, відсутність короткострокових перспектив у врегулюванні конфлікту з Російською Федерацією у площині двосторонніх політичних перемовин. Вірогідним інструментом нівелювання перерахованих проблемних аспектів є активізації нетрадиційних каналів дипломатичної комунікації, а саме консолідація української діаспори у країнах світу, розширення партнерства на рівні малого і середнього бізнесу, становлення незалежної експертної платформи, здатної створити незаангажоване інформаційне поле та ретранслювати напрацьовану позицію для органів державної влади,

впливаючи на міжнародні процеси — саме такі заходи можуть сприяти розв'язанню найбільш актуальних проблем нашої держави.

Ефективна діяльність провідних дослідницьких установ, таких як Інститут світової політики чи Українській інститут майбутнього, сприяють формуванню на основі існуючого громадянського суспільства інтелектуальної еліти країни, спроможної давати експертну оцінку актуальним міжнародним процесам та готувати конструктивні рекомендації для державних органів влади, залишаючи власний відбиток на українському і міжнародному політичному процесі.

Водночас, попри складну економічну ситуацію, сьогоднішня динаміка громадської активності та високий рівень інтеграції суспільства у процес відстоювання національних інтересів у найрізноманітніших проявах, створюють передумови для зародження інноваційних краудфандингових проєктів, таких як «Фонд громадської дипломатії», який організовує власну діяльність на основі благодійних пожертвувань з боку громадських активістів, представників закордонної діаспори, зацікавлених бізнесових кіл та небайдужих представників нового політичного істеблішменту, спрямовуючи зусилля на розвиток громадської дипломатії в Україні на основі досвіду західних країн.

Підводячи підсумки варто зазначити наступне. Громадська дипломатія — важливий інструмент організації альтернативних каналів міжнародної комунікації, який забезпечує реалізацію ініціатив громадянського суспільства, сприяє популяризації країни на міжнародній арені та здійснює лобіювання національних інтересів з позиції недержавних інститутів. Громадянська дипломатія відзначається багатим функціональним потенціалом та є індикатором розвитку сучасного демократичного суспільства, здатного брати активну участь у генеруванні політичного процесу всередині власної країни та впливати на ситуації у світі. Враховуючи динаміку активності українського суспільства, його готовності до консолідації навколо спільних потреб та активізації в рамках досягнення власних цілей, в Україні створені передумови для формування і розвитку ефективного громадського сектору, що вже проявляється завдяки створенню тематичних дослідницьких установ, громадських організацій, благодійних фондів та аналітичних центрів, які поширюють ідеї громадської дипломатії в Україні.

1. Edwards B. Beyond Tocqueville: Civil Society and the Social Capital Debate in Comparative Perspective / B. Foley, B. Edwards, M. Diani. — UPNE, 2001. — 340 p.

2. Kissinger H. Diplomacy / H. Kissinger. - Simon and Schuster, 2012. — 912 p.

3. Pisarska K. The Domestic Dimension of Public Diplomacy: Evaluating Success through Civil Engagement / K. Pisarska. — Springer, 2016 p. — 207 p.

4. Андрущенко Т.В. Громадська дипломатія як засіб подолання ціннісного розколу цивілізації // Нова парадигма. – Філософія. Політологія. Соціологія. – 2010. – Вип. 98. – С. 146-155
5. Сухорольська І. Громадська дипломатія як чинник демократизації політичної системи України: дис...канд. політ. н.; спец.: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / І. Сухорольська. – Л., 2015. – 205 с.
6. Bucy E. P. Sourcebook for Political Communication Research: Methods, Measures, and Analytical Techniques / E. P. Bucy, R. L. Holbert. – London: Routledge, 2014. – 608 p.
7. Pye L.W. Communications and political development / L.W. Pye. – Princeton University Press, 2015. – p. 396
8. Kaid L. Handbook of Political Communication Research / L. Kaid. –New Jersey : Routledge, 2004. – 541 p.
9. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / У.Бек; [пер. з нім. та наук. ред. О. Юдіна]. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 408 с.
10. Дмитренко М. А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції: [монографія] / М. А. Дмитренко. – К.: Знання України, 2008 . - 546 с.
11. Дмитренко М. А. Стратегії розвитку України в глобалізованому світі / М. А. Дмитренко // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – Політичний менеджмент. – 2008. – Спецвип. – С. 152-161.

СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ: ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ В УМОВАХ МІНЛИВОГО СВІТУ

Віктор Снівак

Академія праці, соціальних відносин і туризму

Процеси глобалізації сучасного світу оцінюються неоднозначно, є суперечливими і складними, а глобалізм у сучасному вигляді досить часто породжує зворотню реакцію (процеси радикалізації, зростання регіональних фундаменталістських рухів, антиглобалістів, альтерглобалістів та ін.). Один з авторитетних сучасних дослідників зазначає, що таке протистояння всіх проти всіх, за якого банкрутують виробництва, ліквідуються робочі місця, зростають масові міграції й активізуються міжетнічні й міжрегіональні конфлікти, називається глобалізацією. Привертає увагу факт, що підприємці та політики інтерпретують глобалізацію як наближення людства до спільного майбутнього... [1, с. 12]. Але як би не пояснювали сучасні політики і правники сутність явища глобалізації, воно торкається не лише сучасних держав, а й динамічно змінюється, формує позитивний потенціал майбутнього, який, звичайно ж, доведеться реалізовувати прийдешнім поколінням. Водночас актуальним залишається завдання вироблення глобальних стратегій соціального розвитку та стратегій глобалізації розвитку як для всього світу, так і для окремих країн. Адже глобалізація повинна слугувати соціальному прогресу – зростанню зайнятості, скороченню безробіття, ліквідації бідності. Для цього необхідно надати її процесам соціальної спрямованості, зробити наголос на подоланні нерівності, злиднів, сприяти соціальній захищеності та підвищенню якості життя людини. Тривалий час у різних країнах світу цьому слугує соціальний діалог, який набув різноманітних характеристик, і як ідеологія суспільств, у яких не існує верховенства однієї зі сторін, або практика розбудови суспільних відносин на основі узгодження інтересів держави, роботодавців і трудящих, і як процес визначення та зближення пропозицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторін.

Відповідно на виклики і проблеми глобалізації є також сталий розвиток. Реалізація світовим товариством широкомасштабних, амбіційних проектів сталого розвитку можлива, на наш погляд, за умови врахування і належної оцінки нових суспільно-політичних факторів мінливого світу, які виникли останніми роками та активно дискутуються в науково-експертному середовищі. До таких слід віднести: 1) глобальне політичне пробудження, яке підняло ідею універсальної людської гідності, дозволило по іншому оцінити покоління «міленіумів» - покоління молоді, яка народилася напередодні XXI століття і є могутнім політичним фактором, що рішуче робить виклик існуючій системі суспільного розвитку [2, с. 42];

2) послаблення демократичних режимів, кризи відкритих суспільств і підйому закритих суспільств. Оцінюючи такий стан у цілому, Дж. Сорос зазначає, що обрані лідери не спромоглися задовольнити законні очікування та прагнення електорату, і ця неспроможність призвела до розчарування виборців у основних різновидах демократії та капіталізму. Простіше кажучи – багато людей відчули, що еліти вкрали у них демократію [3]; 3) критичне загострення економічних наслідків глобалізації і технологічного зростання, що дає підстави вважати сучасний період розвитку найбільш небезпечним часом для планети [4]; 4) тенденції до розпаду світових інтеграційних утворень країн та небажання вирішувати проблеми спільними зусиллями.

Розвиток будь-якого суспільства як правило супроводжується негативними наслідками в різних сферах його життєдіяльності – економічній, політичній, духовній. Під тиском глобальних викликів і проблем такі наслідки є особливо гострими і відчутними, призводять до різноманітних конфліктів. Звичайно, коли існує конфлікт, інтереси сторін не можуть задовольнятися одночасно, але він все одно потребує вирішення. Не випадково діалог стає усе більш затребуваною формою відносин у сучасному світі. Проблеми діалогу в цілому у наш час стали предметом обговорення на всіх рівнях і у всіх сферах суспільного життя.

Дослідженню різноманітних аспектів проблематики сфери діалогових відносин, соціальному діалогу присвячені праці відомих зарубіжних та вітчизняних дослідників Бабич Т., Балабанової Н., Бонвіччіні Р., Волкової О., Громадської Н., Коляди М., Колота А., Назаренко О., Петрос О., Пилипенка П., Цвиха В., Неліпи Д., Жукова В., Чанишевої Г., Чепурко Г., Шедякова В. та ін. Окремі питання цієї сфери відносин також не залишилися поза увагою автора цієї статті [5]. В той же час значення соціального діалогу в Україні недостатньо оцінено політикумом, бізнесом, роботодавцями і працівниками різних сфер економіки, експертами. Як наслідок, маємо в державі ситуацію, коли дії влади часто є незрозумілими для суспільства, неефективні механізми зв'язків центральної влади з громадами та нехтування інтересами останніх, ганебне явище вирішення окремих питань «титущковими силами», бійки та голодування політиків, рейдерські захоплення та «віджими» підприємств, блокування транспортних шляхів як засіб досягнення інтересів певних груп, неефективні заходи в боротьбі з корупцією тощо. Соціальний діалог, як надійний механізм забезпечення соціально-політичної стабільності в державі має бути предметом особливої уваги в умовах масштабного реформування політичної системи, створення інклюзивних політичних і економічних інститутів, які мають призвести до творчої деструкції [6, с. 72-80]. З урахуванням цього потенціал і значення соціального діалогу в Україні недооцінюється а то й часто ігнорується.

Як відомо, у сучасній світовій літературі і практиці виділяють два протилежних підходи вирішення гострих соціально-політичних протиріч та конфліктів. Перший із них — це конфронтаційний шлях, суть якого полягає в твердженні, що протилежні інтереси соціальних груп настільки суперечливі, що повне вирішення протиріччя відбувається шляхом соціальної ліквідації опонента. Другий — це співробітництво між різними соціальними групами та державою, або цивілізований шлях. У межах цієї моделі визнається, що протиріччя не бувають абсолютними, завжди існують можливості узгодження інтересів та досягнення потенційної згоди. Саме в рамках другого підходу і можна розглядати соціальний діалог як легітимну і перевірену практикою форму вирішення соціально-політичних протиріч.

У зарубіжній науці термін «соціальний діалог» з'явився і почав розроблятися паралельно із терміном «соціальне партнерство» у першій половині XX ст. В Україні розробка аналогічного інституту започаткована на початку XXI ст. Звичайно, не варто говорити про певну модель соціального діалогу яку слід було б застосовувати в Україні та копіювати її. Такої універсальної моделі соціального діалогу не існує і всі постійно діючі або тимчасові, спеціальні заходи ведення такого діалогу мають бути пристосовані до національних умов і до конкретної ситуації. Але слід відзначити, що з самого початку розбудови держави в Україні проблемою стало те, що в нас не відбулося наукового моделювання системи, яку намагалися створити. Соціальному діалогу не надавалося належного значення. Автори створених і затверджених на державному рівні різноманітних програм, концепцій, проєктів не переймалися цілісною моделлю ефективного розвитку, залишали це явище поза увагою, не враховували досвід країн-сусідів, тенденцій розвитку ринкової економіки, форм взаємодії влади, громадянського суспільства і бізнесу тощо.

Процес трансформації і розвитку соціального діалогу в Україні можна розділити на два етапи. Перший — ідейно-формаційний (з 1990-х років до 2005 року, протягом якого відбувалося осмислення і вивчення ідей, законодавства та практики західних країн, поступове введення в дію дотичних цього феномену нормативно-правових актів). Другий — законодавчо-формаційний (після 2005 року, закріплення поняття в нормативно-правових актах та формування відповідних інститутів і практик). До того ж, аналіз чинного законодавства та законодавства минулих років дає підстави вважати, що поняття «соціальний діалог», як і процес його формування в Україні, мають національні особливості. Зокрема, закріпленню на законодавчому рівні поняттю «соціальний діалог» передувало поняття «соціальне партнерство». Законодавче поняття соціального партнерства з'явилося із прийняттям Закону «Про організації роботодавців» від 24 травня 2001 р., у якому останнє тлумачиться як система колективних відносин між найманими працівниками, роботодавцями, виконавчою

владою, які виступають сторонами соціального партнерства у ході реалізації їх соціально-економічних прав та інтересів. Термін «соціальний діалог» вперше було закріплено в нормативному акті іншого рівня – Указі президента України «Про розвиток соціального діалогу» від 29 грудня 2005 р., до того ж, як вважають окремі дослідники, у значенні соціального партнерства. Остаточне законодавче закріплення поняття соціального діалогу відбулося 23 грудня 2010 року з прийняттям Закону України № 2862 «Про соціальний діалог в Україні», який набрав чинності з 18 січня 2011 року.

Соціальний діалог – це складне суспільне явище, процес взаємодії різних соціальних груп і владних структур щодо узгодження їх інтересів у політичній, соціально-економічній і трудовій сферах. Виділяють його розуміння як у широкому, так і вузькому значенні.

У широкому розумінні соціальний діалог – це суспільний діалог між класами і соціальними групами щодо узгодження їх інтересів у політичній та економічній сфері, а також у сфері праці. У цьому розумінні передбачається широкий формат учасників: дві, три або більше сторін на партнерській основі рівноправно беруть участь у діалозі, причому жодна зі сторін не домінує з огляду на свій статус та не має переваг.

За такого розуміння соціального діалогу слід підтримати позицію дослідників, які вважають, що у найширшому змісті під діалогом можна розуміти такий обмін інформацією, при якому одночасно виконується дві умови: 1) наявність процесу обміну інформацією між суб'єктами; 2) наявність не менше двох учасників у діалозі. Порушення першої умови означає відсутність діалогу взагалі, а порушення другої перетворює діалог у монолог. Отже, головна особливість діалогу – це інформаційний обмін, що здійснюється у формі вербалізації, за допомогою знакової комунікації. Знаковий характер соціальної комунікації не означає можливості її зведення до мови. Адже інформація в діалозі – не річ, не сигнал, не фізичне явище, а більше – це відношення між сигналом і структурою яку він заміщає. Це означає, що слово як елемент діалогу є не лише носієм інформації, але й виразником цінностей, позицій, ідеалів, соціальних меж права, волі, справедливості, порядку та ін. [7, с. 184].

У вузькому розумінні соціальний діалог – це процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень у сфері праці сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та держави.

У вузькому розумінні соціальний діалог замикається в рамках традиційної форми ведення переговорів, консультацій та різноманітних форм соціальних контактів, що відбуваються в трикутнику: уряд – профспілки – роботодавці. Такий підхід є спадщиною системи соціальних відносин та структури суспільства, що

домінували в часи розквіту індустріальних суспільств. Із розвитком постіндустріального суспільства і змінами в соціальній структурі ця вузька форма соціального діалогу виявилась недостатньою для врегулювання багатьох фундаментальних соціальних проблем. У зв'язку з цим практика діалогу стала розповсюджуватися на всі структури так званого третього сектору — об'єднання громадян та інститути територіального, професійного, економічного самоуправління, тобто соціальний діалог став набувати більш широкого характеру. Відповідно до класичної моделі Міжнародної організації праці, соціальний діалог упроваджується на засадах трипартизму або двопартизму.

Трипартизм — це процес взаємодії держави, роботодавців та працівників (через їхніх представників) як рівних і незалежних партнерів у прагненні знайти способи вирішення тих питань, що становлять взаємний інтерес. Двопартизм (або біпартизм) — це процес взаємодії, за допомогою якого досягаються, заохочуються або схвалюються прямі домовленості про співпрацю між роботодавцями та працівниками (або їхніми організаціями). Порівнюючі поняття можна визначити соціальний діалог як бесіду між двома і більше особами з питань, які стосуються суспільства.

У сучасній навчально-науковій літературі існує декілька визначень поняття «соціальний діалог». Міжнародна організація праці, діяльність якої побудована на засадах тристоронньої співпраці, визначає соціальний діалог як процес, що включає всі типи переговорів, консультацій та обміну інформацією між представниками урядів, роботодавців та працівників із питань, що становлять взаємний інтерес і пов'язані з соціально-економічною політикою. У Резолюції про трипартизм та соціальний діалог, ухваленій Міжнародною організацією праці 18.06.2002 р. (Додаток 1), соціальний діалог визначається як цінний демократичний засіб вирішення соціальних проблем, формування консенсусу; це сучасний і динамічний процес, що має унікальний потенціал та широкі можливості сприяння прогресу в контексті глобалізації, регіональної інтеграції і в умовах перехідного періоду. Згідно з договорами та законодавством Європейського Союзу, під терміном «соціальний діалог» розуміється процедура спільних консультацій соціальних партнерів на європейському рівні. Автори праці «Соціальний діалог. Соціальне партнерство. Соціальна держава» (Н. Балабанова, В. Жуков, В. Пилипенко) під соціальним діалогом розуміють такий вид взаємодії соціальних суб'єктів, який виступає засобом узгодження спільних зусиль (в організаційно-управлінській та предметно-практичній діяльності) представників різних спільнот, верств і груп та припускає можливість знаходження консенсусу у вирішенні конфліктних (спірних) ситуацій.

У статті 1 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» соціальний діалог розглядається як «процес визначення та зближення

позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, з питань формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин». Аналогічне визначення соціального діалогу закріплене і в статті 341 проекту Трудового кодексу України [8].

Слід відзначити, що законодавче закріплення соціального діалогу в сучасних умовах сприймається науковцями, експертами і практиками неоднозначно, що можна пояснити значними змінами в суспільстві за останні роки. Частина з них вважають, що закріплене у законі визначення соціального діалогу є громіздким, нечітким і таким, що не пов'язане з колективними трудовими відносинами. Додатковим аргументом на користь такої позиції є те, що об'єктом правового регулювання є суспільні відносини, а не процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу. Тому соціальний діалог доцільно розглядати як систему колективних відносин, що виникають у процесі визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу [9]. Таку позицію дослідників-юристів навряд чи варто заперечувати. Зауваження іншої частини авторів зводяться до того, що встановлені в Законі критерії репрезентативності для суб'єктів не відповідають вимогам Конституції України, тому такий Закон не має права на існування. Вказана позиція, на наш погляд, не є конструктивною і такою, що заслуговує на підтримку, хоча зрозуміло, що з часом цей закон (як і будь-який інший) може змінюватися і доповнюватися.

Отже, соціальний діалог слід розуміти у декількох аспектах. По-перше, як універсальний соціокультурний механізм, спрямований на забезпечення взаємодії різних соціальних суб'єктів демократичного суспільства у досягненні певної мети (демократичний засіб вирішення соціальних проблем, формування консенсусу). За такого розуміння він формується і виступає в економічній, політичній, духовній та будь-якій іншій сферах, виступає як елемент культурного, політичного, соціального плюралізму та слугує для вирішення різноманітних проблем. По-друге, як діалог у сфері праці (в певній сфері суспільних відносин). Під сферою праці слід розуміти систему соціально-трудових відносин між найманими працівниками, роботодавцями та державою. Виходячи з чинного національного законодавства його слід розглядати як процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, з питань

формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин. По-третє, під соціальним діалогом може розумітися правовий інститут, який в Україні перебуває у стані формування. Його складовими є Конституція України, Трудовий кодекс України, окремі Закони та підзаконні нормативні акти. Такий правовий інститут соціального діалогу у сфері праці являє собою сукупність правових норм, які визначають поняття, предмет, суб'єкти, систему, принципи, організаційно-правові форми соціального діалогу, відповідальність його сторін тощо.

Соціальний діалог є формою демократичного регулювання у сфері соціально-трудова відносин, що дозволяє цивілізованам, безконфліктним шляхом вирішувати економічні питання за участю різних суб'єктів та в інтересах усього суспільства, досягненню компромісу. Для держави, яка обрала шлях формування соціальної ринкової економіки, альтернативи соціальному діалогу у сфері соціально-трудова відносин немає. Сутність такого діалогу пов'язана з соціальною політикою держави, яка спрямована на підвищення добробуту населення шляхом діяльності в таких сферах, як освіта, охорона здоров'я, зайнятість, соціальний захист, житлова політика, здоров'язбереження тощо. Через соціальну політику реалізуються принципи соціального діалогу і соціальної справедливості як основні цінності сучасного громадянського суспільства.

1. Гарсія Канкліні Н. Уявлена глобалізація / Нестор Гарсія Канкліні; пер. з ісп. — Львів: Видавництво Анетти Антоненко; К.: Ніка-Центр, 2016. — 256 с.

2. Ткаченко В. Н. Россия: беспутье агрессора. — К.: Из-во ЛОГОС УКРАИНА, 2016. — 432с.

3. Відкрите суспільство потребує захисту: Джордж Сорос про зміни та загрози у 2017 році. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.eurointegration.com.ua/articles/2016/12/31/7059668

4. Стивен Хокинг объявил, что настало самое опасное время за всю историю человечества. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://golbis.com/pin/stiven-hoking-obyavil-chto-nastalo-samoe-opasnoe-vremya-za-vsyu-istoriyu-chelovechestva/#.WHJ>

5. Співак В. Соціальний діалог в умовах глобалізації: тенденції трансформаційних змін/ В. М. Співак. Вісник АПСВТ, 2016, №3-4. — с. 11 - 22.

6. Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон. Чому нації занепадають / Пер. з англ. Олександра Дем'янука. — К.: Наш Формат, 2016. — 440 с.

7. Цвих В., Неліпа Д. Соціальний діалог: основні підходи до визначення // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. — 2006. — № 81-83. — С. 182-185.

8. Проект Трудового кодексу України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.fpsu.org.ua

9. Чанишева Г. Правові основи соціального діалогу у сфері праці. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.apdp.in.ua/v63/47.pdf

ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА В ПРАЦЯХ ВЧЕНИХ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМ. В. М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Оксана Кукуруз

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Проблеми, пов'язані зі створенням ефективної, по-справжньому самостійної держави, якою ми прагнемо бачити Україну, і через 26 років її незалежності залишаються актуальними. До того ж, значна частина цих проблем потребує переосмислення у зв'язку з Революцією Гідності, втручанням інших держав у внутрішні справи України. Ці події показали всі слабкі місця держави і водночас надали чіткі орієнтири для виправлення ситуації. До регуляторів, які впливають майже на всі сфери суспільного життя, належать політика і право. Від них значною мірою залежить напрям розвитку суспільних відносин і функціонування органів державної влади. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває з'ясування наукових підходів до взаємодії політики і права.

Однією з науково-дослідних установ України, де в основі досліджень часто знаходяться і політичні, і правові явища, є Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Проблема взаємодії політики і права висвітлюється в працях співробітників Інституту, зокрема В. Горбатенка, О. Костенка, І. Кресіної, О. Мережка, О. Скрипника, Ю. Шемпученка.

Політолог В. Горбатенко наголошує, що для визначення стратегії модернізації українського суспільства слід неодмінно вийти за рамки політичної сфери й розглянути цей процес у більш широкій, універсальній перспективі, використовуючи синтетично-плюралістичний підхід. Останній передбачає залучення наукових здобутків інших наук, зокрема, історії, економічної теорії, правознавства, філософії, соціології. Науковець спирається на методологічний підхід М. Дюверже, відповідно до якого у дослідженнях держави й суспільства необхідно поєднувати юридичний і політичний аналіз [1, с. 45]. Таке поєднання дозволяє визначати, які інститути, закріплені в законодавстві є ефективними, якою мірою вони функціонують у відповідності з правом тощо. Застосовуючи цей підхід, В. Горбатенко характеризує співвідношення між конституційно визначеними змінами в Україні та суспільно-політичною реальністю як «уявний конституціоналізм» [2], конституційно-правову відповідальність як політико-правову, оскільки «конституційне право головним чином регулює політичні відносини, а це означає, що конституційно-правова відповідальність має політичний зміст, а її засоби — політичний характер» [3, с. 296], політико-правові цінності як основу прийняття і впровадження державної політики [4, с. 149].

В. Горбатенко зазначає, що «у сфері політики приймаються найважливіші рішення щодо проблем суспільного розвитку». Жодна сфера «не може зрівнятися з нею за ступенем охоплення, глибиною й силою впливу на людське існування» [5, с. 128]. Водночас він підкреслює, що політична модернізація повинна гармонійно доповнюватися і забезпечуватися правовою модернізацією. Засобом юридичної легітимації, закріплення і здійснення політичного курсу країни, волі офіційних лідерів і владних структур науковець називає правову політику. Остання, на його думку, покликана оцінювати діюче законодавство і сприяти виробленню більш досконалої системи функціонування права як справедливості. Основні параметри і пріоритети правової політики мають стати складовою єдиної цілеспрямованої загальнонаціональної програми розвитку державності. Комплексне успішне реформування сучасного українського суспільства, на обґрунтоване переконання В. Горбатенка, можна здійснити лише за допомогою теорії і методології прогнозування, зокрема засобами політичного і правового прогнозування.

Логічно, що питання взаємодії політики і права досліджуються не лише політологами, а й правниками. Наприклад, правник у галузі кримінального права О. Костенко вважає, що всі суспільні явища, в тому числі право і політика, існують за законами природи, що діють у суспільному житті, і з якими повинні узгоджуватися воля і свідомість людей. Відповідно право він визначає як втілення людьми у вигляді законодавства законів природи, за якими існує суспільство, а політику — як здійснюване за законами соціальної природи управління суспільним життям людей за допомогою влади. Управлінню суспільством за законами соціальної природи повинно сприяти політичне право. Останнє він визначає як «норми, яким необхідно слідувати в політиці, щоб при управлінні за допомогою влади суспільним життям не порушувати закони соціальної природи, тобто, щоб у політиці не проявлялося чисте свавілля» [6, с. 164, 165].

На думку О. Костенка, позитивістський тип юридичної освіти, який панує у вітчизняній юридичній освіті сприяє поширенню «правового свавілля» і «правових ілюзій». На його глибоке переконання юридична наука повинна ґрунтуватися на принципі соціального натуралізму. Теорія соціального натуралізму, за визначенням О. Костенка, «полягає у визнанні існування — поряд з фізичною і біологічною природами — також соціальної природи, що існує за своїми, притаманними для неї (відмінними від фізичних і біологічних!) законами — законами соціальної природи». Юридична наука «має пізнавати закони соціальної природи (і закони природного права), щоб втілювати їх у форму законодавства, а також для того, щоб використовувати їх для юридичної освіти і формування правової культури громадян» — вважає вчений. [7, с. 87, 89]. Юриспруденцію, яка ґрунтується на принципі соціального натуралізму вчений називає «натуралістичною». Її

завданням повинно стати відродження в Україні ідеї природного права, надання йому нового тлумачення. Велике значення у житті суспільства він відводить соціальній культурі людей, до якої він включає ідеологічну, політичну, економічну, правову, моральну, трудову, екологічну та інші види культури людей [8, с. 137]. Саме соціальна культура, на його думку, визначає політику і право. Відповідно політичні та правові реформи можуть бути успішними лише за умови розвитку соціальної культури громадян – переконано доводить у своїх працях О. Костенко.

Політолог І. Кресіна зазначає, що право і політика тісно пов'язані в теоретичних і практично-політичних аспектах, взаємно доповнюють одне одного, пов'язані єдиним об'єктом цілеспрямованого впливу з боку цих двох регуляторів – суспільством в його постійному прагненні до доцільності, раціонального упорядкування. Політика і право, на її думку, є регулятивними системами, взаємозв'язаними сферами, перша з яких є своєрідним пошуковим механізмом суспільного розвитку, що розробляє його проекти, а друга – механізмом надання цим проектам загальнозначущого характеру. І. Кресіна звертає увагу на право у політичному вимірі та політику в правовому вимірі й наголошує, що «політична наука не може не стикатися з правовими проблемами, вирішення яких стимулює розв'язання найскладніших питань розвитку політичних інститутів і процесів» [9, с. 471]. Важливий внесок у вирішення кардинальних завдань сучасної політико-правової практики, пов'язаних з науковим забезпеченням реформ, попередженням і своєчасним розв'язанням соціальних конфліктів, створенням умов для стабільного порядку, на думку І. Кресіної, може зробити правова політологія. Під предметом цієї комплексної науки вона розуміє визначення характеру, сутності й закономірностей взаємодії політичних факторів і права, правових явищ. Фундаментальною основою правової політології науковець визначає право, оскільки саме право є критерієм оцінки всієї політики: «Від права залежить легітимність, дієздатність політики, її прийняття всіма членами суспільства. У межах правової політології право розглядається як носій справедливості та гуманності, як важлива складова демократичного розвитку суспільства. Тобто, у правовій політології право не обмежується лише законодавством (позитивним правом) як однією з його форм» [10, с. 231].

Правник у галузі міжнародного права О. Мережко у своїх дослідженнях також звертає увагу на співвідношення позитивного і природного права. Він відзначає, що однією з причин кризового стану міждержавних відносин є те, що наука міжнародного права знаходиться під впливом позитивістського світогляду, занадто відірвалася від реального життя з його справжніми проблемами і викликами. На його думку, вдосконалювати механізми функціонування сучасного міжнародного права необхідно з

врахуванням його політики. За основу політики міжнародного права вчений бере концепцію політики права Л. Петражицького. Ця концепція передбачає «по-перше, науково обгрунтоване з'ясування тих наслідків, які передбачались у результаті впровадження певних норм права; по-друге, розробку таких принципів, реалізація яких шляхом національного законодавства чи міжнародного права в систему права стала б причиною певного бажаного ефекту» [11, с. 14]. О. Мережко наголошує, що політика права не тотожна правовій політиці. Слідом за польськими вченими, український науковець називає три види політики права: політику створення права, політику застосування права та політику використання наданих повноважень [11, с. 17]. У політиці міжнародного права, що має міждисциплінарний характер, він виділяє «політики» окремих галузей міжнародного права, зокрема, політику міжнародного гуманітарного права, політику міжнародного економічного права, політику міжнародного кримінального права, політику міжнародного екологічного права тощо. Політику міжнародного права, що є частиною політики права, О. Мережко розглядає як практичну телеологічну науку. Вона, за його твердженням, «суттєво відрізняється від юриспруденції, яка розуміється як наука позитивного права, оскільки, на відміну від юриспруденції, політика права значною мірою займається тим, яким повинно бути право у своєму прагненні до ідеалу, а не тим, яким право є в дійсності» [11, с. 19]. На перший погляд наведена цитата може сформулювати думку, що політика міжнародного права – це якась ідеалістична абстрактна наука, яка не цікавиться дійсністю, але насправді, на нашу думку, йдеться про те, що ця наука планує розвиток міжнародного права, вдосконалює його, спрямована в майбутнє.

Правник у галузі конституційного права О. Скрипнюк зазначає, що право і політика мають єдине джерело розвитку і функціонування – суспільні відносини, на основі яких виникають політико-правові зв'язки. Одним із понять, яке поєднує політику і право в сучасному суспільстві, є «правова політика». О. Скрипнюк наводить три підходи до розуміння цього поняття: 1) політика, що реалізується на основі правових норм і в межах права («правова політика» або «неправова політика»); 2) політика, що має своїм об'єктом право або правовий розвиток (радянською юридичною наукою використовувався термін «юридична політика», що тлумачився як «процес розбудови та забезпечення функціонування правової системи» і включав такі складові елементи: а) вдосконалення законодавства; б) підвищення практики його реалізації; в) підвищення правової активності громадян); 3) використання правових засобів у процесі функціонування політичної системи, спрямоване на реалізацію програми суспільних перетворень [12, с. 50-51]. Правову політику О. Скрипнюк пропонує розуміти як постійно триваючий процес

забезпечення загального верховенства права і реального втілення конституційних прав. Її він вважає однією з форм державної політики. Останню розглядає як політику, що здійснюється державою, від імені держави і в інтересах усієї держави. Науковець наголошує на необхідності розрізняти дії окремих політичних сил, що використовують владу для забезпечення власних інтересів, від дій, що здійснюються в інтересах всієї держави.

На думку О. Скрипнюка взаємодія політики і права відбувається в таких основних напрямках: єдності, розбіжності, взаємопідтримки, протиробства і блокування. Науковець виділяє такі основні варіанти взаємодії між політикою і правом у сучасних умовах: підпорядкування політикою права в силу революційної доцільності та за умов існування тоталітарного режиму; абсолютизація права і приписування йому нереальних можливостей; збереження оптимальної взаємодії права і політики в ім'я формування демократичної правової держави і громадянського суспільства [13, с. 165].

Правник, академік, фахівець у багатьох галузях права Ю. Шемшученко відзначає, що політика і право перебувають у тісному взаємозв'язку. На його думку, «право — це одна з головних форм реалізації політики», «право має бути політичним, політика має бути правовою» [14, с. 10]. Взаємозв'язок політики і права він розглядає в контексті державотворення. Велику роль у цьому процесі він відводить співпраці політиків та юристів. На переконання Ю. Шемшученка, найкраще коли політик є правником. В іншому випадку політик має звертатися до фахівця (і краще, щоб він був з тих, хто не задіяний в політиці) або до правників-науковців. Очевидно, що йдеться про діяльність правника, засновану на принципах порядності, об'єктивності, справедливості тощо. Юрист, на думку Ю. Шемшученка, — це «посередник між державою, законом і громадянином». Він не схвалює позицію сучасних юристів, які відстоюють інтереси того, хто платить. Також він звертає увагу на існуючу в нашій державі практику, коли політики звертаються до правників-науковців обґрунтувати вже прийняте політичне рішення, замість того, щоб замовити незалежний експертний висновок ще на етапі його підготовки.

Ю. Шемшученко наголошує, що «не можуть бути виправдані з правової точки зору будь-які рішення органів влади, що відхиляються від чинної Конституції та законів, у тому числі прийняті з так званих політичних міркувань». На його думку, боротьба різних політичних сил за владу визначає зміст сучасного політичного процесу. «При цьому використання права та Конституції України не обмежується їх прямим призначенням для упорядкування, стабілізації політичних процесів; право, Конституція стають предметом ідеологічного тиску на політичних опонентів» [15, с. 7].

Отже, можна констатувати, що в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України сформовано наукову школу політико-правових досліджень. Зважаючи на обсяг однієї статті, в ній проаналізовано праці лише деяких науковців, які приділяють увагу взаємодії політики і права, а саме В. Горбатенка, О. Костенка, І. Кресіної, О. Мережка, О. Скрипнюка, Ю. Шемшученка. Зазначену наукову проблему досліджують і політологи і правники, причому останні є представниками різних галузей права, зокрема, конституційного, кримінального та міжнародного. Кожен з науковців розкриває певний аспект взаємодії політики і права.

У своїх працях науковці торкаються багатьох аспектів зазначеної наукової проблеми, зокрема визначають: а) науковий підхід, з допомогою якого повинна вивчатися взаємодія політики і права, як синтетично-плюралістичний або міждисциплінарний; б) основу взаємодії політики і права — соціальний натуралізм; в) практичну взаємодію політики і права через співпрацю політиків і юристів; г) категоріальний апарат, який притаманний проблемі взаємодії політики і права, — «правову політику», «політику права», «політичне право»; д) науку, яка повинна вивчати взаємодію політики і права — правову політологію.

Варто зазначити, що принципове значення для розгляду взаємодії політики і права має розуміння її авторами ключових понять — політики і права. Політика як багатогранне поняття розуміється науковцями як боротьба, завоювання та утримання влади, як державна політика або як правова політика. До права застосовується два підходи — позитивістський або природно-правовий. До недоліків розгляду взаємодії політики і права названими науковцями можна віднести те, що вони не завжди зазначають про який саме підхід до політики і права йдеться.

Розгляд взаємодії політики і права залежить від наступного: а) як розуміється дослідником поняття «політика» і «право»; б) хто здійснює аналіз — політолог чи правник (перший головну роль у цій взаємодії, як правило, відводить політиці, а другий — праву); в) який підхід до цієї взаємодії використовує дослідник — ідеалістичний чи реалістичний (при першому підході акцент робиться на теоретичних аспектах взаємодії, тобто на тому, якою повинна бути ця взаємодія; при другому — на практичних аспектах взаємодії, тобто на тому, якою є ця взаємодія).

На переконання автора, розгляд взаємодії політики і права необхідно здійснювати на основі: а) міждисциплінарного підходу, який передбачає використання методів і політичної, і юридичної наук, оскільки політика і право є їх спільними об'єктами; в) теоретико-практичного підходу, оскільки йдеться не про співвідношення теоретичних визначень цих понять, а про практичну взаємодію політики і права в конкретних умовах; б) принципу об'єктивності

(об'єктивність полягає у з'ясуванні і позитивних, і негативних аспектів взаємодії політики і права на основі реальних фактів, а також аналізі чинників, що впливають на цю взаємодію; суб'єктивність ґрунтується на розумінні політики лише як боротьби за владу або лише як державної політики, ототожненні права лише із законодавством тощо, в результаті цього виникає одностороннє трактування взаємодії цих явищ, наприклад, право повинно підпорядковуватися політиці або навпаки — політика праву); в) принципу конкретизації (необхідно вказувати про який вид політики, яке праворозуміння йдеться та в яких умовах відбувається ця взаємодія — тоталітаризму, авторитаризму, демократії чи під час трансформаційних змін тощо).

1. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: монографія. Київ: Видавничий центр «Академія», 1999. — 240 с.

2. Горбатенко В.П. Теоретико-прикладні аспекти осягнення феномена «уявного конституціоналізму» // Актуальні проблеми сучасного конституційного права України: збірник наукових праць / відп. ред. академік НАН України Ю. С. Шемпученко та доктор юридичних наук, професор О. В. Батанов. — Київ: Вид-во «Юридична думка», 2014. — С. 106–119.

3. Горбатенко В.П. Політико-правова відповідальність глави держави // Політологічний вісник: збірник наукових праць. — Київ: Вид-во «ІНТАС», 2012. — Вип. 65. — С. 286–299.

4. Горбатенко В.П. Політико-правові цінності в контексті демократизації українського суспільства // Право України. — 2013. — № 8. — С. 149–158.

5. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика. — Київ: Генеза, 2006. — 400 с.

6. Костенко А.Н. Концепция политического права с позиции социального натурализма // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід: матеріали Міжнародної наукової конференції / за ред. академіка НАН України, академіка АПрН України В.Я. Тація. — Харків: Право, 2006. — С. 163–169.

7. Костенко О.М. Що є право? Про основи «натуралістичної» юриспруденції у світлі соціального натуралізму // Право України. — 2010. — №4. — С. 83 — 91.

8. Костенко О.М. Культура і закон — у протидії злу: монографія — Київ: Атіка, 2008. — 352 с.

9. Кресіна І.О. Політика і право: проблеми співвідношення // Правова держава. Щорічник наукових праць. — Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. — Вип. 14. — С. 467–472.

10. Кресіна І.О. Становлення школи правової політології // Право України. — 2014. — №5. — С. 224-235.

11. Мережко А.А. Наука политики международного права: истоки и перспективы. — Киев: Юстиниан, 2009. — 144 с.

12. Скрипнюк О.В. Сучасна правова парадигма політики в незалежній Україні // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід: матеріали Міжнародної наукової конференції / за ред. академіка НАН України, академіка АПрН України В.Я. Тація. — Харків: Право, 2006. — С. 45-57.

13. Скрипнюк О.В. Право і політика: проблеми конфлікту і консенсусу // Правова держава. Щорічник наукових праць. — Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. — Вип. 27. — С. 159-167.

14. Шемшученко Ю. Добре, коли правник є політиком (спілкувався С. Бігун) // Юридична газета. — 2007. — №46. — 15 листопада. — С. 10-11.

15. Шемшученко Ю.С. З Новим і праведним законом (до 20-ї річниці Конституції України) // Правова держава. Щорічник наукових праць. — Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. — Вип. 27. — С. 3-7.

ФУНКЦІОНАЛЬНА СПРОМОЖНІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА У КОНТЕКСТІ ПРАВОВОЇ АНАЛІТИКИ

Наталія Оніщенко

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України (м. Київ)

Досить часто сьогодні можна зустріти твердження, що людина є «найвищою соціальною цінністю в нашому суспільстві». Цю тезу відтворює ст. 3 Конституції України. Слід зазначити, що це — здебільшого декларативне положення. Проте, цілком очевидно, що демократичне суспільство сьогодні вимагає не тільки декларування певних положень, але й створення дієвих юридичних механізмів, які дозволять повною мірою реалізувати свої права і свободи, займаючи активну життєву позицію.

Навіть короткий перегляд монографічних видань, статей, матеріалів конференцій та круглих столів останнього часу свідчить, з одного боку, про загострення питань, присвячених правам людини, та стурбованість суспільства їх сьогодишнім станом [1, с. 193-205], з другого — про те, що така активізація, безумовно, є проявом демократизації багатьох процесів сучасного право-державотворення, удосконалення та гармонізації правової системи.

В нашому суспільстві, згідно з Конституцією України, всім громадянам наданий і гарантований рівний обсяг прав і свобод. Їх використання, пов'язане із запровадженням однакових стандартів для всіх без винятку осіб. Отже, кожний громадянин де-юре може користуватися на рівних умовах з іншими громадянами всім спектром прав і свобод без утиску з боку держави, дискримінації з боку державних органів, окремих посадовців або інших осіб.

Забезпечення належного захисту прав людини та громадянина в Україні є важливим завданням держави, актуальним напрямом розвитку і удосконалення функцій правової системи. Для реалізації спрямування змін «на краще» у сфері прав людини влада повинна поставити їх в центр державної політики.

Конструктив та дієвість законодавства повинні відобразити серед основних напрямів удосконалення правового забезпечення — впровадження та розвиток диференціації прав та законних інтересів; боротьбу з дискримінацією прав та забезпечення специфікації прав або спеціальних прав (конкретизовані права окремої соціальної групи, прошарку, суб'єктів відповідного віку тощо).

Не буде перебільшенням зауважити, що значна увага теоретиків права, як і представників галузевих спрямувань в цьому контексті, сьогодні, як і в минулі роки, присвячена проблематиці ефективності та дієвості законодавства. Є аксіоматичним положення згідно з яким «якість» нашого життя визначається у прямій залежності від якості або дієвості, або результативності діючого законодавства.

З огляду на теоретичний ракурс проблеми, слід наголосити, що теоретичний «калейдоскоп» понять, дефініцій, правових визначень та конструкцій або, навпаки, їх повна відсутність призводить до невизначеності у розумінні правових явищ, що, безпосередньо, позначається на правовому регулюванні, породжує залежно від ситуації, то правовий нігілізм, то правовий ідеалізм, то владний суб'єктивізм, то уяви про безсилля законодавства, що заважає його адекватному сприйняттю у нашому суспільстві.

В такому стані речей можна звинуватити не тільки сучасне суспільство з його кризовими проявами, корупційними вадами, «безпорадністю» держави у вирішенні багатьох соціальних проблем, а й враховувати у цьому контексті недоліки загальнокультурного та культурно-правового розвитку в цілому.

Серед багатьох ракурсів, форматів, аспектів, розгляду зазначеної проблематики нам би хотілося виокремити таку, що присвячена престижу діючого законодавства.

В даній науковій статті мова піде саме про авторитет (авторитетність) такого соціального феномену (явища) як діюче законодавство держави. Безумовно, сама постановка проблеми вказує на сутісну іманентно властиву явищу характеристику, а саме його ефективність. Жодне явище не може підтримуватися, поважатися, цінуватися в суспільстві, якщо не виконує належним чином властивих йому функцій та суспільних завдань [2, с. 9-23]. Втім «ефективність» і «авторитетність» того чи іншого інституту не є тотожними, співпадаючими, а такими, що впливають та взаємообумовлюють одне одного. Використовуючи філософський, науковий арсенал, можна визначити взаємозалежність «ефективності» та «авторитетності» у форматі причинно-наслідкових зв'язків, де причиною виступає ефективність того чи іншого феномену, а наслідком — його авторитет, авторитетність, визнання у суспільстві. Причому мова ні в якому разі не іде про те, що «погане» з точки зору пересічного громадянина або певного соціального прошарку законодавство, може не виконуватися. Підкреслюється та акцентується саме психологічна складова — відповідне сприйняття, повага до чинних нормативно-правових актів в суспільстві.

Де кілька слів про визначення ефективності законодавства. Якщо підсумувати різні існуючі підходи, то в цілому найбільш поширеним визначенням ефективності законодавства, норм права є співвідношення між фактичним результатом дії законодавства й тими соціальними цілями, для досягнення яких це законодавство було прийняте [3, с. 4].

Аналогічна думка висловлюється принаймні в працях багатьох відомих вчених [4; 5; 6], підкреслюється в аналізі ефективності застосування законодавства, в моніторингових заходах, спрямованих на виявлення та усунення вад ефективності його застосування.

Використовуючи словниковий матеріал спробуємо визначитися з трактуванням, тлумаченням термінів «авторитет», «авторитетність». Авторитет — загальновизнане значення, вплив, поважність (особи, організації, колективу, теорії та ін.). Авторитетний, той що заслуговує на повне довір'я [7, с. 8]. Майже аналогічні визначення наведені в інших словникових виданнях [8; 9].

Процеси переосмислення правової дійсності, і це об'єктивно, активно стимулюються розробкою та ухваленням цілої низки нових галузевих кодексів та законів. За цих умов зростання кількості законів прямо не пов'язане з ефективністю правового регулювання, оскільки недоліки поганого законодавчого регулювання вирішуються за рахунок прийняття нових «кращих» законів, а потім ще «кращих».

Існує стародавній латинський вислів: «Навряд чи може бути створений закон зручний для всіх, але, якщо він зручний для більшості, то він корисний» [10, с. 263]. Сьогодні це твердження абсолютно не відповідає дійсності. Один прошарок населення гаряче підтримує прийняття певного нормативно-правового акту, другий — не менш гаряче його заперечує.

В таких умовах спостерігаємо досить цікавий феномен: законодавство в цілому відповідає: а) євростандартам; б) міжнародним нормам; в) цивілізованим формам, проте є цілком або майже цілком безпорадним.

В такий спосіб:

- а) Що ж очікує від сучасного законодавства суспільство?
- б) Чого прагне від нього пересічна людина?
- в) Що можуть пропонувати у цьому зв'язку вчені-правознавці?

Сьогодні як у суспільстві, так і у владі постійно виникають питання з приводу ефективності застосування законодавства: чи дійсно може бути реалізований Закон так, як вимагає його буква? Чи можуть взагалі бути реалізовані норми конкретного акта законодавства? Чи є механізми, конструкції, схеми, які впливають на підвищення ефективності певного акта, або системи таких законодавчих актів [11]?

Давно в цій царині сформовані «великі напрями» і «невеликі спрямування» для досягнення певного ефекту в зазначеному форматі: це і правова політика держави з відповідними інституціями, і певні канони нормотворчості, нормо-проектування, правотворчості, правила юридичної техніки тощо. Ніби є зрозумілими всі тактики для необхідного стратегічного удосконалення і підвищення ефективності в законодавчому полі. Втім, досягнутого відчутного ефекту ми, пересічні громадяни, на жаль, не відчуваємо... Крім того без перебільшення можна зазначити, що попри всі зусилля життя пересічної людини обтяжується досить часто з прийняттям нового нормативно-правового акту і появою чергового нововведення в регулюванні відповідних суспільних відносин (чого вартують славнозвісні тарифи, регулювання

життєдіяльності учасників АТО, членів їх сімей, дітей-сиріт тощо). Більше того, це констатують вже не тільки спеціалісти-правники, але і люди далекі від правової діяльності. Проте, враховуючи, що стилем спілкування і способом життя, ознакою сьогодення стає постійна констатація «погано» та «ще гірше» хотілося б не тільки обмежитися відповідною констатацією, а й зробити певні спроби, запропонувати відповідні шляхи та напрацювання задля удосконалення відповідної стратегії правотворення в умовах кризових проявів в економіці, відсічі агресії Російської Федерації, запобігання гострих соціальних конфліктів. Мова, на нашу думку, повинна йти про такий напрям наукового узагальнення, як правова аналітика. Запропонуємо словниковий доробок: «аналітичний» - той, що ґрунтується на застосуванні аналізу; той, що використовують, проводячи аналіз [12, с. 28]. Інше визначення: «аналітика» - вчення про те, що стосується аналізу, ґрунтується на аналізі чи використовується для нього [13, с. 24].

В такий спосіб, дозволимо нам визначити правову аналітику як способи і прийоми, що стосуються проведення аналізу в певній правовій сфері (напрямі) задля отримання відповідного знання (вчення). Структурно правова аналітика може і повинна обіймати як відповідний аналіз уже діючих норм, так і звернення «на прогностику», на передбачення, що, можливо, дозволить запрограмувати необхідність, реальну дію, можливості, потенції певного нормативно-правового акту.

Не є секретом, що нормативно-правові акти, на які покладена певна суспільна надія щодо упорядкування суспільних відносин, на жаль, не спрацьовують і пояснювати це тільки посиляючись на складні економічні, політичні, соціальні тощо умови, мабуть, немає сенсу. Справа в тому, що кожний акт повинен мати своїм підґрунтям серйозне і всебічне вивчення його потенційної дії, певного конструктиву, реального ефекту, відповідності суспільним очікуванням тощо.

Кожне явище розкривається саме у своїх функціях. Декілька констатацій про функції правової аналітики. Функції правової аналітики можна розділити на дві групи:

- теоретичні, що забезпечують розвиток та якісний приріст знань;
- прагматичні функції, спрямовані на вирішення завдань юридичної практики.

До теоретичних функцій слід віднести наступні:

1. Гносеологічна (пізнавальна) функція. Правова аналітика сприяє розширенню та поглибленню наукових знань про правовий розвиток України, розкриваючи загальні та специфічні риси, аналізуючи стабільні та тимчасові правові ситуації в різних державах, досліджуючи функціонування

певних елементів правової системи в особливих національних, політичних і соціально-економічних умовах. Аналіз і оцінка загального і особливого у тих чи інших правових явищах дозволяє створювати відповідні типології та класифікації, спрогнозовані на майбутнє.

2. Евристична функція. Правова аналітика забезпечує не лише механічне накопичення знань про різні правові явища та процеси, але й аналізує стійкі, повторювані зв'язки між ними, виявляє закономірності та тенденції виникнення, функціонування і розвитку різних правових явищ та окремих юридичних інститутів.
3. Прогностична функція. Дослідження закономірностей і пріоритетів розвитку правових феноменів сучасності та загальносвітових політичних, економічних та юридичних процесів (таких, наприклад, як глобалізація) дозволяє прогнозувати подальший розвиток як окремих засобів правового регулювання, так і права в цілому.
4. Критична функція. Правові дослідження дозволяють побачити недоліки та прорахунки розвитку власної правової системи та правових систем інших країн. Неупереджений аналіз іноземної юридичної практики сприяє також деідеологізації правових доктрин і теорій.

До прагматичних функцій можна віднести, наприклад такі:

1. Функція сприяння законотворчості. Правила сучасної нормотворчої діяльності вимагають ретельної розробки текстів нормативно-правових актів з урахуванням не тільки місцевого, але й регіонального та загальносвітового досвіду регулювання відповідних суспільних відносин. Дослідження правознавців дозволяють отримати необхідну інформацію, проаналізувати її та зробити висновки стосовно прийнятності або недоцільності використання правових моделей, розроблених в інших державах, передбачити наслідки їх впровадження у національне законодавство.
2. Функція забезпечення належного тлумачення законодавства. В першу чергу, це стосується тлумачення міжнародних договорів та актів міжнародних організацій, які застосовуються на території відповідної держави. Для того, щоб встановити дійсний зміст деяких положень вказаних джерел права, необхідно звернутися до міжнародного досвіду чи досвіду тих країн, де вже склалася відповідна практика. Це ж стосується й тих випадків, коли окремі норми права чи правові інститути запозичуються (рецепція) з інших правових систем.
3. Функція сприяння правозастосовній практиці. Правова аналітика, серед іншого, досліджує моделі запобігання і

регулювання соціальних конфліктів, вона має справу з широким колом типових рішень. Досвід, накопичений в різних правових системах світу, розширює і збагачує вибір оптимального рішення конкретної справи в даних конкретних умовах темпорально-правового гатунку.

4. Інтеграційна функція. Правові аналітичні дослідження допомагають вирішувати такі завдання, як уніфікація й оптимізація розвитку національного права, гармонізація і зближення національних законодавств, необхідність подолання існуючих протиріч між законодавством різних країн.
5. Освітньо-педагогічна функція. Юридична освіта не може вважатися повноцінною без отримання знань про існуючі в світі моделі освіти, про особливості їх виникнення, побудови та функціонування, застосування в певних умовах праводержавотворення. Цей досвід є безцінним для України сьогодні.

В такий спосіб хочемо наголосити, що дійсно конструктивне законодавство потребує в першу чергу, конструктивного вивчення всіх можливих механізмів, ризиків, досягнутої ефективності від законотворення (процесу) до появи законодавства (результату). Тільки за таких умов законодавство зможе і повинно виправдовувати наші очікування.

1. Принцип рівності у праві: теорія і практика: монографія / передмова акад. НАН України Ю. С. Шемшученка; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. — К.: Вид-во «Юридична думка», 2014. — 380 с.

2. Оніщенко Н.М., Пархоменко Н.М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи: Монографія / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. — К.: Юридична думка, 2011. — 176 с.

3. Законодавство: проблеми ефективності / Під ред. В.Б. Авер'янова. — К.: Наукова думка, 1995. — 231 с.

4. Рабинович П.М. Проблемы теории законности развитого социализма / П. М. Рабинович. — Львів: Изд-во Львовского ун-та, 1979. — 203 с.

5. Лазарев В. В. Эффективность правоприменительных актов / В.В. Лазарев. — Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1975. — 206 с.

6. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Д. А. Керимов. — М.: Мысль, 1972. — 472 с.

7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / Уклад. і гол. ред. кол. В.Т. Бусел. — К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.

8. Иллюстрированный энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И.А. Эфрона. Современная версия. — М.: Эксмо, 2009. — 960 с.

9. Даль В. И. Толковый словарь русского языка. Современная версия / В.И. Даль. — М.: Эксмо, 2007. — 640 с.

10. Латинская юридическая фразеология / Сост. Б.И. Никифоров. — М.: Юридическая литература, 1979. — 264 с.

11. Фріс П. Переднє слово / П. Фріс // Коротка методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства / Н. А. Розенфельд. — К.: Юстініан, 2009. — С. 5.

12. Універсальний словник української мови [уклад. З. Й. Куньч]. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2005. — 848 с.

13. Великий тлумачний словник : Сучасна українська мова від А до Я / А. П. Загнітко, І. А. Щукіна. - Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. - 704 с.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА СВІДОМІСТЬ В МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПОЦЕСАХ

ОСВІТНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Наталія Жабінець

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Духовні основи політики, які стають дедалі частіше об'єктами пильної уваги багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідників, останніми роками набули актуальності у зв'язку зі змінами, що відбуваються в світі в цілому та в Україні зокрема. Політичні, соціально-економічні, культурні перетворення, які стрімко відбуваються як зовні так і в середині нашої країни не могли не позначитись на системі координат особистості та всього українського суспільства. Зазначені процеси призвели до розгубленості, зневіри та відчуженості від політики і, як наслідок, відсутності системи загальноприйнятих, домінуючих, позитивних цінностей у суспільстві.

Світ цінностей виникає і оформлюється в процесі духовної діяльності людини, як один з елементів культури. Людина творить цінності залежно від своїх інтересів, бажань, потреб, змінює та реалізує їх у ході суспільно-історичної практики. Стабільність політичної системи демократичного суспільства, згуртованість соціально-політичних утворень передбачає розробку та створення стійкої системи пріоритетних політичних цінностей. А це, в свою чергу, передбачає визначення базових цінностей, довкола яких згрупуються інші цінності та ідеї. Якою б зазначена цінність не була (екологічна, гуманістична, національна ідея, або ідеї безпеки, свободи, справедливості тощо), вона не повинна бути нав'язаною зверху, абстрактною, або запозиченою у західного суспільства без урахування національних, ментальних особливостей українського суспільства. Процес формування системи цінностей особистості та соціальних груп проходить за участю різних соціальних інститутів та при безпосередній участі держави, її цілеспрямованого та послідовного впливу.

Система політичних цінностей відображає взаємодію особистості з іншими особами та суспільством у цілому в процесі її соціально-політичної діяльності, пов'язаної із втіленням загальносоціальних цінностей. Система цінностей впливає на поведінку особистості, виступаючи інструментом її самоусвідомлення та самооцінки. В політологічному словнику знаходимо визначення політичних цінностей, як об'єктів, явищ, ідей, процесів політичного життя та їх властивостей, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби та інтереси і які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності [1, с. 719].

Формування системи політичних цінностей особистості відбувається в процесі політичної соціалізації, який є безперервним та передбачає всебічне вкlopenня громадянина в систему політичних відносин, що забезпечує йому вміння орієнтуватись у політичному просторі й

виконувати в ньому певні владні функції. Система цінностей, поряд з політичними знаннями, нормами, ідеалами, визначає рівень та тип політичної культури, свідомості, виступає основою для подальшої політичної поведінки та діяльності особистості, становлення громадянина. «Ціннісні орієнтації, формуючи установку суб'єкта діяльності, зумовлюють спрямованість соціальної поведінки індивіда. Вони виконують інтеграційну роль в суспільстві, утворюючи найстійкіший фундамент суспільної системи» [2, с. 153].

На систему цінностей особистості, що формується в процесі соціалізації впливають різноманітні агенти або інститути соціалізації, тобто система спеціально створених або таких, які склалися природно, установ та органів, функціонування яких спрямоване на розвиток індивідів, вдосконалення їх знань та навичок, насамперед через освіту й виховання. До інститутів соціалізації відносять політичні (держава, політичні партії та рухи) та неpolітичні (сім'я, дошкільні заклади, школа, армія, церква, трудові колективи, неформальні групи, ЗМІ). «Значний вплив на формування політичних цінностей також мають: культурний рівень та рівень розвитку особистості, спосіб соціалізації, соціальне і матеріальне становище особи, статтєво-вікові особливості, релігія як елемент національної культури, що утримує в собі традиційні цінності» [3, с. 108].

Особливе місце серед зазначених агентів соціалізації займає освіта, яка визначається як один з найпотужніших чинників впливу на формування особистості, яка носить системний, цілеспрямований та довготривалий характер. Досліджуючи аксіологічні виміри освіти і виховання І. Степаненко зазначає, що «відтворюючи і формуючи певний тип світогляду, система освіти зберігає і продукує цінності, забезпечує передачу культурних цінностей від одного покоління до іншого. Культурні цінності в їхньому широкому значенні (наукові, політичні, моральні, естетичні, релігійні тощо) відтворюються і передаються в системі освіти не тільки через зміст навчальних дисциплін у процесі навчання та через залучення особистості до певної системи цінностей у процесі виховання, а й у «прихованому» вигляді через сам спосіб організації навчально-виховного процесу, через способи організації управління освітньою діяльністю, через характер педагогічної комунікації, способи і критерії оцінювання знань тощо [4, с. 170].

Система освіти має свої особливості, що зумовлюють її провідну роль в процесі формування цінностей особистості.

По-перше, освіта носить суспільний характер, саме суспільство визначає зміст і цілі, системи освіти, цінності та пріоритети, спосіб організації навчально-виховного процесу.

По-друге, освіта здійснює вплив на всі сфери суспільства, формуючи цілісну особистість, що в майбутньому приймає участь у створенні матеріальних та духовних цінностей, які закладають

соціально-економічні, політичні основи суспільства, можливості для подальшого прогресу та інтеграції суспільства.

По-третє, будь-який суспільно політичний устрій визначає власну систему політичних цінностей, які транслуються за допомогою освітніх засобів, формуючи відповідну освітню політику, навчальні програми.

По-четверте, специфіка системи освіти полягає і в тому, що вона складається з розгалуженої системи взаємодій осіб, «охоплює всю життєдіяльність людей, соціальних груп – тих, хто навчається, навчає, обслуговує навчальний процес» [5, с. 20].

По-п'яте, процес соціалізації особистості у системі освіти відбувається цілеспрямовано, систематично, планомірно, забезпечує безперервність передачі соціального досвіду від покоління до покоління.

Однією з передумов успішного процесу соціалізації особистості, набуття нею соціального досвіду, знань, професійної компетентності, цінностей, установок є наявність відповідної структури освітньої системи, визначення змісту та мети освіти, що відповідає актуальним запитам людства. «Раніше мета освіти була пов'язана з підготовкою фахівця, а сьогодні відбувається перехід від мети навчання у вигляді знань-умінь-навичок у їх класичному розумінні до мети розвитку особистості, до формування її ціннісних основ» [6, с. 130].

Система освіти здатна зберігати цінності суспільства та завдяки наступності транслувати їх до особистості в процесі виховання та навчання. Не менш важливим є здатність освіти розвивати соціально-адаптивні можливості особистості, які стають актуальними в сучасних умовах швидких змін соціальних процесів. До освіти сьогодні висувають вимоги сформувати не лише професійні навички та знання, а й поєднання їх з загальнолюдськими, екологічними, національними цінностями, розвитком критичного мислення, лідерських якостей, здатності до комунікації та солідарності дій, загалом підготувати особистість до вирішення соціальних, політичних, економічних, культурних та етичних проблем, що стоять перед людством.

Освіта має стати механізмом відтворення історичного здоров'я нації, її культури, кадрового потенціалу науки і самої освіти; капіталовкладенням, яке принесе дивіденди у майбутньому Освіта, знання, інформація сьогодні розглядаються як цінності, а особа, яка володіє ними, володіє потенціалом отримання невичерпного ресурсу, що виступає мотивуючим началом діяльності. Мета сучасної освіти – навчити особу вчитися за будь-яких обставин, підготувати її до суспільно-політичного життя, до необхідності взаємодії та раціонального вибору в складних, непередбачуваних ситуаціях, відповідального ставлення до себе та оточуючого середовища.

Отримуючи сучасну освіту індивід знайомиться з різноманітними соціально-політичними цінностями, зразками поведінки, навичками суспільної діяльності, що закладає основи для подальшого відтворення

соціальних зв'язків, оновлення системи цінностей. Проблема формування системи політичних цінностей вирішуються не лише завдяки гуманітарній освіті. Важливе місце в цьому процесі набувають природничі, математичні науки, оскільки становлення особистості відбувається в процесі засвоєння знань та отримання суспільного досвіду з різних сфер суспільного життя, що дозволяє скласти повну картину про навколишній світ, оцінити політичні процеси, враховуючи психологічні, біологічні, географічні та інші чинники, використовуючи весь спектр доступних методів дослідження політики. Український науковець В. Огвен'юк зазначає, що нові орієнтири, які виникли у процесі розвитку людської цивілізації, зумовили і переорієнтацію освіти. На зміну ідеалу «природно-наукового розуму», що панував у межах класичної парадигми освіти, приходять ідеал «людинобіосфероцентричного розуму», що врівноважуватиме гуманітарну та природничо-наукову складову освіти» [7, с. 280].

В процесі політичної соціалізації особистості, культурної ідентифікації важливого значення набувають знання про історію, культуру різних країн, їх взаємовплив та взаємозалежність, про глобальні проблеми людства, які в поєднанні з сформованою системою національних цінностей, традицій, звичаїв, ментальних засад вітчизняної культурної спадщини дозволяють долучитись до загальнолюдських цінностей, сприяють процесу національного самовизначення. Життя людини в інтегрованому світі потребує від неї сформованих навичок пошуку компромісів, консенсусу, поваги до людей з відмінними системами цінностей та ідеалів.

Освіта, як соціальний інститут, впливає на систему політичних цінностей суспільства через її провідну роль в формуванні системи пріоритетів, цінностей, ідеалів особистості. Ознайомлюючись з цінностями рівності, свободи, миру, гідності, гуманізму, громадянського суспільства, демократії тощо індивід вибудовує власну систему цінностей, засвоює принципи демократичної культури. В той же час освіта озброює індивіда здатністю не лише пасивного засвоєння зразків політичної поведінки, цінностей суспільства, а й творення нових цінностей, формування актуального типу політичної культури. Використовуючи різноманітні дидактичні методи та прийому система освіти здатна корегувати та активізувати процес засвоєння цінностей особистості. Розвиток інформаційних технологій розширює можливості освіти, дозволяє отримувати освіту людям з особливими потребами, навчатися дистанційно, здобувати освіту одночасно в декількох навчальних закладах, своєчасно підвищувати професійні навички, забезпечувати потребу в самоосвіті та надає можливість інтеграції до світового співтовариства.

Важливою складовою освітньої діяльності є виховання, яке спрямоване на розвиток свідомості особистості та забезпечує формування суспільної активності індивідів, виховання суспільно

відповідальних громадян. Провідну роль у вирішенні цих завдань належить навчальним закладам з організованою системою виховних заходів, створеними умовами для організації дозвілєвої діяльності. Позанавчальна діяльність передбачає залучення індивідів до участі в громадському житті освітнього закладу, благодійних, екологічних акцій, створення умов для свідомої діяльності в громадських організаціях, в органах учнівського та студентського самоврядування. Набуття такого соціального досвіду дозволить в подальшому не лише орієнтуватися в суспільно-політичному житті, самостійно приймати зважені рішення, брати на себе відповідальність, оцінювати події, визначати власне місце та роль в політичній системі суспільства, а також стимулюватиме до самопізнання, самопідготовки, самоосвіти, самоорганізації та самореалізації в різних сферах життєдіяльності.

Значного впливу на формування політичних цінностей та засвоєння правових норм молодію людиною справляють принципи та механізми організації управління навчальним закладом. Принципи справедливості, гласності, рівності, плюралізму, законності у організації навчально-виховного процесу стають визначальними в подальшій суспільній діяльності особистості. Цінності можуть залишатися зовнішньою і формальною дією, якщо вони не забезпечуються відповідним стилем життя, поведінкою соціальних суб'єктів, зразками практичних дій вирішення проблем. Завдання вчителя, вихователя, викладача вміло мотивувати до засвоєння цінностей, виховувати відповідального громадянина з високим рівнем культури, що знає і поважає права і свободи, оптимально організувати для цього навчально-виховний процес. Сама особистість педагога, його внутрішній світ, творчі здібності, рівень культури, система цінностей, вміння адекватно реагувати на зміни, перейматися загальнодержавними, загальнолюдськими цінностями, що безумовно проявляється в його професійній діяльності, справляє вплив на становлення особистості в процесі соціалізації.

Актуальною для країн що стоять на шляху розбудови громадянського суспільства, демократичної, соціальної, правової держави є реформування сучасної освіти з урахуванням тенденцій розвитку громадянської освіти. Підвищення рівня освіти, практична орієнтація, гуманізація освітнього простору, орієнтація на персоніфікацію навчально-виховного процесу визначаються як пріоритетні напрямки розвитку сучасної громадянської освіти. Така освіта покликана сформувати громадян з чіткою громадською позицією, вільних та самостійних, відповідальних за свої вчинки, з високим рівнем політичної, економічної, правової культури, готових до змін, співробітництва, здатних до цивілізованого та конструктивного діалогу громадських організацій з державою, між громадянами, між інститутами громадянського суспільства. Для такої особистості принципи демократії виступають життєвою необхідністю

та стають незворотними. «Освіта має повернути людині здатність і готовність до активної участі в житті суспільства. Ми маємо усвідомити, що освіта нині поступово, але все більш потужно заявляє про себе як чинник державотворення, інтелектуальний ресурс прогресу» [8, с. 150]. Формування нового типу громадянина всесвіту, в якого сформовані навички співжиття людей на планеті Земля, принципи екологічної культури на основі національної спадщини та засвоєння досвіду попередніх поколінь є основною метою громадянської освіти в сучасному світі.

Отже, система освіти визначається як один з найпотужніших інститутів соціалізації особистості, вона знайомить індивіда з усім різноманіттям суспільних цінностей, створює умови для їх засвоєння та вироблення власної системи цінностей. Саме від сучасної освіти залежить можливість залучення особистості до демократичних цінностей, їх подальший вияв як мотиваційного компонента в суспільно-політичній діяльності. Освіта виступає ефективним механізмом індивідуальної і соціальної мобільності, створює певні канали соціальної мобільності, опанування молоддю всієї множини майбутніх соціальних ролей. В системі освіти створюється необхідне культурне, інтелектуальне підґрунтя, на основі якого ефективно відбувається формування суб'єктів політичної діяльності. Для сучасного українського суспільства освіта має стати засобом реалізації перспективних планів інтеграції до європейського співтовариства, до системи загальнолюдських цінностей демократії, співробітництва, гуманізму, кооперації, толерантності та плюралізму.

1. Політичний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемчушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — [2-е вид., доп., перероб.]. — К. : Генеза, 2004. — 736 с.

2. Пішун С.Г. Ціннісні орієнтації як наукове поняття / С.Г. Пішун // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. — 36. статей: Вип.13. Ч. 2.— Ялта: РВВ КГУ, 2007. — С. 153–157.

3. Дьоміна О.С. Політичні цінності та їх сутність / О.С. Дьоміна // Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. [Відп. ред. О.В. Бабкіна] — К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2014. — Спецвипуск. — С. 105–110.

4. Філософія освіти: Навчальний посібник / За заг. ред. В. Андрущенко, І. Передборської. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — 329 с.

5. Антонюк В.Г., Фалинська З.З. Освіта і соціалізація дорослих / В.Г. Антонюк, З.З. Фалинська // Освіта дорослих як фактор соціалізації і соціального захисту в сучасному суспільстві: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 29-30 березня 2010 р., Черкаси. — 2010. — С. 17–20.

6. Вищий навчальний заклад як середовище формування цінностей студентської молоді в соціокультурних умовах сучасної України: Монографія / Н.Г. Чибісова; Нар. укр. акад. — Х.: Вид-во НУА, 2004. — 256 с.

7. Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку / В.О. Огнев'юк.. — Київ: Знання України, 2003. — 450 с.

8. Андрущенко В.П. Зміна архітекτονіки освіти в контексті викликів епохи / В.П. Андрущенко // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: ВАДЕКС, 2015. — Вип. 77. — С. 149–156.

МІСТ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ СИМВОЛ В УМОВАХ ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ (НА ПРИКЛАДІ ЕРЕСУННСЬКОГО МОСТУ)

Євген Перегуда

Київський національний університет будівництва і архітектури

Світлана Місержи

Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця

Володимир Павлович Горбатенко чи не вперше у вітчизняній науці актуалізував принципові зміни у політиці в контексті тенденцій, які називають постмодернізаційними. Ще у 1999 р. він до ознак нового суспільства відніс комп'ютеризацію, інформаційну революцію, енергетичну ресурсоощадні технології, атомну енергетику, освоєння космосу, індивідуалізацію виробничого процесу, його перетворення на засіб самореалізації особистості, примат духовних стимулів, демократизацію та гуманізацію, зростання ролі науки та освіти [1, с. 62–63]. Водночас В. Горбатенко звернув увагу, що постмодерністська реальність відторгує такі феномени як усталена ціннісна орієнтація, що політика перетворюється на різновид підприємництва, де провокують події, конфлікти, створюють штучні іміджі.

В контексті останнього важливим проявом дії постмодернізаційних тенденцій є зростання впливу символічної політики. Символічність була властива політиці завжди, але особливо важливою її роль стала в умовах стрімкого поширення комунікаційних технологій. У 1930-ті роки В. Старосольський зауважував, що нові тенденції суспільного розвитку ставлять під сумнів принципи раціоналізму, що там, де люди керуються інтересом, немає місця раціоналізму [2, с. 58–61]. Водночас в останні десятиліття, які ознаменувалися стрибком розвитку технологій, зокрема, поширенням електронних технологій, структура символічної політики теж змінилася. Якщо раніше найбільш поширеним її інструментом був дискурс, то нині дедалі більше його змінює візуалізація. Остання призводить до того, що дедалі більше роль політичних символів на себе перебирають об'єкти мистецтва, зокрема, архітектурні об'єкти.

Стосується це й мостових споруд. Й мова не лише про те, що метафора мосту використовується у політичному дискурсі, а й про те, що реальні мости стають чинниками політичного розвитку. Українців в цьому не треба переконувати. Вони є свідками того, яке значення надає Росія будівництву Керченського мосту як засобу прив'язування анексованого Криму. Є й інші приклади на вітчизняному просторі, зокрема, побудований ще за османських часів міст при перетині трасою Одеса-Рені притоки Дністра як єдина артерія, що поєднує південь Одещини з Великою Україною, або нереалізований проект мосту через

Білгород-Дністровський ліман як символ безпорадності влади у питаннях зшивання країни. Мости є вагомими політичними символами й в інших країнах. Таким є найдовший на Землі підвісний міст між японськими островами Аваці та Хонсю, що став не лише засобом доступу населення маленьких японських островів до зосереджених переважно на великих островах соціальних ресурсів, а й у цілому символом національної гордості японців [3]. Або мости в Китаї як символ економічного підйому та зростання світового впливу цієї країни [4].

Цей матеріал присвячений одному з відомих мостів, який поєднує Данію та Швецію через Ересуннську протоку. Йому було присвячено низку досліджень, представлених й друкованими, й візуальними засобами [5 ; 6]. Але ми зосередимо увагу не лише на тому, як ця споруда віддзеркалює політичні процеси, а й як вона на них впливає. Останнє дуже важливе, але часто ігнорується у дослідженнях. В останні роки з'явилась низка праць, присвячених політичній символізації в архітектурі [7 – 24]. Але найчастіше йдеться лише про віддзеркалення в архітектурі суспільно-політичних процесів.

Ересуннський міст включає, з одного боку, залізничні колії та автомагістраль, з іншого — надводну та підводну частини. Остання пов'язана з забезпеченням безперешкодного підльоту літаків до аеропорту Копенгагена. Це найдовша в Європі суміщена дорога та залізничний міст. Довжина надводної частини — 7,8 км. Вона не завжає судноплавству, оскільки висота конструкції становить 57 метрів. Підземна частина — тунель довжиною 3,5 км — розташована між островом Пеберхольм та півостровом Каструп острова Амагер, де знаходиться аеропорт Копенгагена. Таким чином, міст та залізниця поєднують Копенгаген з шведським Мальме, а далі — з Гетеборгом та Стокгольмом.

До введення мосту в експлуатацію Швецію та Данію поєднував паром. Попри високу вартість будівництва (30 млрд. данських крон), міст сприяв розвитку соціально-економічних зв'язків між країнами. Особливо інтенсивно перевезення почали зростати з середини 2000-тих років. Цьому сприяли особливості розвитку територій. У Данії існують вигідніші умови для роботи, у Мальме більш дешевшим є житло. Міст сприяв полегшенню пошуку шведами роботи в Данії, а датчанами — житла у Швеції. Люди жили на одному березі, а працювали — на іншому. Переїзд з дому до роботи займав не більше півгодини. Вже у 2007 р. 25 млн. людей перетнуло міст, з них понад 15 млн. — автотранспортом, 9,6 млн. — залізницею. В Європі став формуватися перспективний економічний регіон, який стали навіть називати «Силіконовою долиною Скандинавії». Це в свою чергу сприяло подальшому розвитку інфраструктури, оскільки інтенсифікація залізничних перевезень через міст призводила до заторів на суші. Вирішення проблеми полягало у будівництві міського

тунелю Мальме, що потребувало 10 млрд. шведських крон. Взагалі, згідно з проектом, термін окупності мав тривати до 2035 р.

Посилення соціально-економічних зв'язків сприяло формуванню єдиного регіону Ересунн та ідентичності його мешканців. Це проявилось й у мовній сфері. Шведською мовою назва моста – Ceresundsbron, данською – Furesundsbroen. Проте данська компанія, яка проектувала міст, наполягає на іншій назві – Furesundsbron, що має символізувати спільну культурну ідентичність регіону. Явища її формування проявились й у мистецтві. Так, Ересуннський міст є місцем дії у шведсько-данському детективному серіалі «Міст».

Отже Ересуннський міст як унікальна технічна споруда не лише виконував роль символу єднання країн, а й сприяв формуванню реальних зв'язків в економічній, соціальній та інших сферах. Але сама лише хронологія його будівництва вказує на ширший символічний контекст, ніж єднання двох країн. Будівництво почалось у 1995 р., тобто у рік, коли Швеція стала членом Євросоюзу. Відкриття мосту відбулось у 2000 р. в присутності королеви Данії та шведського короля. Як зазначають експерти, Ересуннський міст поєднує не просто дві країни, а є важливим засобом комунікації в рамках ЄС [25]. Він є складовою європейського автомобільного маршруту E20 та поєднує континентальну Європу з усією Скандинавією [26]. Його функціонування є реалізацією європейських принципів, причому не лише економічних. Наслідком такої реалізації є створення не просто міжнаціонального, а постнаціонального мегаполісу Копенгаген. Ересунн демонстрував, що право на свободу пересування та реалізація цього права є невід'ємною характеристикою Європи [27]. Міст став поштовхом для натхнення митців. У 2013 р. його використовували як символ єднання Швеції та решти Європи на конкурсі «Євробачення», а наступного року музичний гурт Manic Street Preachers випустив альбом Futurology з піснею Walk Me to the Bridge.

Але роль Ересуннського мосту як символу та засобу єднання Європи була піддана ерозії у другому десятилітті XXI ст. Пов'язане це було з мігрантською кризою, що почала розгортатися після 2013 р. внаслідок військових подій на Близькому Сході, в першу чергу в Сирії.

Швеція тривалий час мала найбільш ліберальне законодавство щодо біженців. Цьому сприяли домінування у політиці соціал-демократів з їх ідеями відкритості, низька популярність націоналістів, активність громадянського суспільства, привітно налаштованого щодо мігрантів. Тому Швеція є ласим пунктом призначення для біженців. Вони потрапляли до Європи через Грецію та Італію. Але, отримуючи тут документи, вони не залишались у них, а їхали на північ. У Мальме біженців зустрічали громадські організації, які допомагали їм. Так, кооператив Kontrapunkt відкрив 7 центрів, що включали кухні, клініки, нічліжки, займалися культурною роботою серед мігрантів. Інші організації надавали допомогу з пошуку житла та налагодження

контактів з органами влади, надавали транспорт для пересування до Гетеборгу та Стокгольму.

Іншої політики дотримувалась Данія. Тут останні десятиліття, поряд з соціал-демократами та лібералами, вагому роль відігравали націоналісти на кшталт Данської народної партії. Остання у 2015 р. навіть сформувала найбільшу фракцію та увійшла до коаліції з лібералами й активно впливає на політику уряду. Неоднозначне ставлення данців й до євроінтеграції. За останні 20 років вони тричі голосували проти більш тісної інтеграції в ЄС. Данія найпізніше (лише у 2006 р.) приєдналась до Дублінської конвенції 1990 р. яка є зведенням норм роботи ЄС з біженцями. Під впливом націонал-популістів уряди країни обмежували доступ до соціальних пільг з боку мігрантів, вводили жорсткі іспити з данської мови та культури для бажаючих отримати громадянство, обмежували доступ до суду та можливість воз'єднання сімей. Дійшло до того, що, керуючись Європейською конвенцією з прав людини, Європейський суд з прав людини визнав низку актів Данії незаконними.

Внаслідок цього Данія не була «землею обітованою» для біженців. Опинившись у ній, вони прямували до Швеції. Каналом потрапляння й став Ересунський міст. Цьому сприяло й те, що паспортний контроль на кордоні між Швецією та Данією був скасований майже одразу після Другої світової війни, ще задовго до набрання чинності Шенгенською угодою.

Проте після початку мігрантської кризи ліберальна практика ставлення шведів до мігрантів була піддана ерозії. Швеція – маленька країна (близько 10 млн. громадян). І якщо у 2013 р. чисельність біженців до неї становила 40 тис. чол., то у 2015 р. вона сягнула понад 160 тис., а пік припав на жовтень цього року, коли до Швеції в'їхали понад 40 тис. біженців. Країна не була здатна впоратися з таким потоком. Центр передових досліджень міграції при Копенгагенському університеті зазначав, що своєю політикою Швеція створила значне навантаження на інститути, які турбуються про біженців. Наслідком стала й зміна суспільних настроїв, зростання популярності популістської партії «Шведські демократи» та навіть діяльності фашистських банд, які нападали на мігрантів. На виборах 2015 р. «Шведські демократи» отримали 15 % голосів.

Усе це змусило уряд у листопаді 2015 р. тимчасово відмовитись від окремих ліберальних положень законодавства і, зокрема, відновити паспортний контроль на кордоні з Данією, рішення про що набрало чинності у січні 2016 р. [25]. Введення контролю не суперечило Шенгенській угоді, статті якої передбачають таку можливість на тимчасовій основі [28]. Реакцією на рішення Швеції стало симетричне рішення Данії відновити контроль документів на кордоні з Німеччиною. Уряд Данії з'явився, що внаслідок рішень Швеції

біженці, які до того потрапляли до останньої транзитом з Німеччини, відтепер лишатимуться у Данії.

Оскільки контроль документів здійснювався саме на в'їзді до Ересуннського мосту, останній перетворився з символу єднання ЄС на символ дії, які можуть його розколоти.

Шведський уряд пояснював свої дії не просто намаганням скоротити потік біженців, а й втримати контроль над ним, а відтак попередити загрозу тероризму, оскільки раніше багато біженців, в'їхавши у Швецію, просто зникали з поля зору влади. За даними департаменту зі справ іноземців, 80 % біженців не мали закордонного паспорта, а 60 % – взагалі посвідчення [29]. Після введення контролю, запевняли чиновники, уряд чітко знав, скільки біженців й звідки прибувають, й контролював їх розподіл. Уряд навіть запевняв, що це «більш гуманне ставлення» до мігрантів, оскільки давало змогу розробити безпечні маршрути для них [29].

Наслідком дій Швеції стало різке скорочення потоку біженців – від 40 тис. у жовтні 2015 р. до 500 в останні місяці. Але експертні організації вказували на негативні наслідки. Так, аналітичний центр Agenda Idea вказував, що вірогідне закриття кордонів погіршить ситуацію у Сирії. Інші спостерігачі зосередились на аналізі негативних наслідків обмеження руху Ересуннським мостом. Значно зріс час на подолання дороги з Мальме до Каструпа тими, хто мешкав у Швеції, а працював у Данії. Зовнішньоторгівельна палата Швеції оцінила втрати робочого часу через прикордонні перевірки у 156 млн. євро на рік [30]. Данський прем'єр заявив, що введений контроль є загрозою для інвестицій, а експерти університету Гетеборга вказували на можливий «ефект доміно» від дій Швеції [29].

Відтак введення паспортного контролю на кордонах стало свідченням неспроможності Європи знайти відповіді на виклики. Але тривалі інституційні засади як іміграційної політики Швеції, так й шведської політики загалом дали про себе знаки. На початку травня 2017 р. шведський уряд заявив про скасування контролю документів на Ересуннському мості (3 травня перестала діяти вимога до транспортних компаній перевіряти документи [30]), натомість посилення відеомоніторингу за транспортом, збільшення закупівель відеокамер та рентгенівських сканерів. Перевірка документів пасажирів паромів з інших, крім Данії, країн збережеться [31]. Причинами рішень стали протести мешканців прикордонних регіонів, які були обмежені у можливостях пересування [32], колективні позови до шведського уряду з вимогою компенсацій особам, які втратили через контроль [30], тиск з боку ЄС. Проте, заради справедливості слід сказати, що, на відміну від данських лібералів та ескеків, шведські центристські політики не стали імплантувати радикалів до політичної системи та утворювати з ними коаліцію, не

стали загравати з громадянами, які підтримали націоналістів, а зберегли вірність європейським принципам.

Але й позицію данців не слід сприймати як антиєвропейську. Місцеві ліберали виступають за обмеження нелегальної іміграції, але не права на в'їзд до країни. Вони, зокрема, критикують Президента США Д. Трампа за обмеження в'їзду до США громадян деяких арабських країн.

Отже, на користь європейських ліберальних принципів зіграли негативні наслідки функціонального обмеження Ересуннського мосту. Повернення до цих принципів дає змогу відновити статус мосту як символу європейського єднання та європейського лібералізму.

Підсумовуючи, слід зробити висновок, що архітектура не лише віддзеркалює суспільно-політичні процеси, а й впливає на них. Об'єкт архітектури, будучи створеним людьми, які вклали у нього певний смисл, перетворюється на відносно самостійний чинник цих процесів. Це має важливе значення не лише для науки, а й для освіти, оскільки засвідчує необхідність політологічної складової освіти в архітектурі та інших галузях. Дійсно, найкраще фахівців з архітектури ніхто не проаналізує, який смисл вкладали архітектори у свої творіння. А ось аналіз того, як реально останні впливають на суспільні процеси, чи були реалізовані плани проєктантів або їх об'єкти набули нового звучання, є справою суспільствознавців, зокрема політологів.

1. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. П. Горбатенко. — К. : Academia, 1999. — 240 с.

2. Старосольський В. «Криза» конституційної держави / В. Старосольський // Вибори та демократія. — 2005. — № 4 (6). — С. 56–65.

3. Сергиєнко Д. Суперсооружения. Мегамосты. Самый длинный мост в Мире [Електронний ресурс] / Відеофільм. — Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=0--I-hw8DQY>.

4. Сергиєнко Д. Суперсооружения. Мегамосты. Китай [Електронний ресурс] / Відеофільм. — Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=QN_wQyYNb-0.

5. Фливбюрг Б. Мегaproекты и риски: Анатомия амбиций / Б. Фливбюрг, Н. Брузелиус, В. Ротенгаттер. — М.: Альпина Паблишер, 2014. — 288 с.

6. Сергиєнко Д. Суперсооружения. Мегамосты. Из Дании в Швецию [Електронний ресурс] / Відеофільм. — Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=6MU52wclhls>.

7. Джейкоб С. Архитектура как воссоздание / С. Джейкоб. — М.: Strelka Press, 2012.

8. Колхас Р. Нью-Йорк вне себя. Ретроактивный манифест Манхэттена / Р. Колхас. — М. : Strelka Press, 2013. — 336 с.

9. Кочетков В. В. Международно-политический символизм архитектуры правительственных зданий / В. В. Кочетков // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 2015. — № 1. — С. 109–126.

10. Ланюк Є. Ю. Историчні типи діалогічності політики і мистецтва: вплив на формування людських свобод : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 2015. — 221 с.
11. Ловел Дж. Необычайно восхитительно: архитектура и власть в Китае / Дж. Ловел ; Пер. О. Якименко. — М.: Strelka Press, 2012.
12. Лоу С. М. Пласа: политика общественного пространства и культуры / С. М. Лоу ; Пер. с англ. — М.: Strelka Press, 2016. — 352 с.
13. Маккуайр С. Медийный город: медиа, архитектура и городское пространство / С. Маккуайр ; Пер. с англ. М. Коробочкина. — М.: Strelka Press, 2014. — 440 с.
14. Місто й оновлення. Урбаністичні студії / [редкол.: С. Шліпченко, В. Тимінський, А. Макаренко, Л. Малес, І. Тищенко]. — К.: ФОП Москаленко О. М., 2013. — 360 с.
15. Польщикова Н. В. Архитектура тоталитаризма в европейских странах (1933–1945 гг.) / Н. В. Польщикова, Е. В. Сафонов // Проблемы теории и истории архитектуры Украины. — 2013. — Вып. 13. — С. 147-159.
16. Резвин В. А. Архитектуры и власть / В. А. Резвин. — М.: Искусство — XXI век, 2013. — 312 с.
17. Ситар С. Архитектура и политика. От ренатурализации к безграничной любви / С. Ситар. — М.: Strelka, 2014. — 270 с.
18. Трошкіна О. А. Семантика архітектури: навч. посіб. / О. А. Трошкіна. — К.: НАУ, 2008. — 56 с.
19. Федоров В. В. Архитектурно-ландшафтное воплощение образа власти / В. В. Федоров, М. В. Федоров, Д. А. Ханыгин, А. Ж. Овчарова // Вестник ТвГТУ. — 2016. — № 1 (Вып. 29). — С. 86–94.
20. Хазерли О. На площади. В поисках общественных пространств постсоветского города / О. Хазерли ; Пер. Д. Симановского. — М.: Strelka Press, 2012. — 90 с.
21. Хома Н. М. Архітектурний символізм: політика, виражена у камені / Н. М. Хома // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. — 2015. — Вып. 18. — С. 92-97.
22. Юшина Н. Теорія знаків як метод дослідження політичного образу / Н. Юшина // Вісн. Львів. ун-ту. Сер.: «Філос.-політол. студії». — 2012. — Вып. 1. — С. 329-336.
23. Hundertmark C. The art of rebellion: world of streetart / C. Hundertmark. — Gingko Press, 2003. — 143 p.
24. Power and Architecture: The Construction of Capitals and the Politics of Space / ed. by M. Minkenberg. — New-York : Berghahn, 2014. — 320 p.
25. Швеция закрывает границу с Данией из-за беженцев [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.dw.com/ru/швеция_закрывает_границу_с_данией_из-за_беженцев/a-18956400.
26. Эрсеунский мост [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/Эрсеунский_мост.
27. Абрамский С. Почему Швеция и Дания закрыли двери для беженцев? [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://inosmi.ru/politic/20160930/237944697.html>.
28. Швеция временно вводит пограничный контроль на своих границах [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://interfax.com.ua/news/general/303602.html>.

29. Контроль на границе с Данией: поворот в миграционной политике Стокгольма [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.dw.com/ru/контроль_на_границе_с_данией_поворот_в_миграционной_политике_стокгольма/a-18957941.

30. Швеция одновременно ослабляет и ужесточает пограничный контроль [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://scandinews.fi/society/6249-shvecziya-odnovremenno-oslablyayet-i-uzhestochaet-pogranichnyij-kontrol>.

31. Швеция хочет изменить процедуру пересечения границы с Данией [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://telegraf.com.ua/mir/europa/3329324-shvetsiya-hochet-izmenit-protseduru-peresecheniya-granitsyi-s-daniey.html>.

32. Пешком через мост [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.varjagnews.com/2016/05/27/oresund_bridge/.

КУЛЬТУРА І ДЕМОКРАТІЯ

Алла Погорелова

Інституту законодавства Верховної Ради України (м. Київ)

Метою функціонування політичної системи Арістотель, як відомо, називав «щасливе життя всіх громадян» [1, с. 460]. Правильними формами державного устрою він вважав ті, що мають на меті суспільну користь, а відхилення від них називав так: від царської влади — тиранія, від аристократії — олігархія, від політії — демократія (влада більшості). Ним по суті глибоко підмічено, що досягти успіхів у будь-якій доброчесності для більшості — справа складна, що за умов недостатнього рівня культури громадян може відбуватися сплеск егоїстичних інтересів, демократія може перетворюватися на охлократію — владу натовпу, що логічно може вести до тиранії, як засобу відновлення порядку. Під впливом такої оцінки демократія сприймалася негативно протягом багатьох віків і була по суті витісненою з політичного вжитку. З Великою французькою революцією розпочався у XVIII ст. новий етап у розвитку концепції демократії, адже виникла потреба обґрунтовувати новий характер стосунків між правителями і підданими в зв'язку з появою інститутів громадянського суспільства. Сьогодні у країнах Європейського Союзу для нас має бути привабливим і повчальним не лише цілісна концепція демократії (див. [2]), яка включає і процедуру, і верховенство закону, і конституціоналізм, і захист основних прав і прав меншин, але й розуміння того, що демократію належить дбайливо і вміло вирощувати на ґрунті належної загальної, правової, політичної, професійної культури. Можемо стверджувати, що демократія — це дії культурних людей.

Візьмемо до уваги, що поняття культура (від латинського cultura — обробка, виховання, освіта та облагородження) в сучасній науці одержало декілька домінуючих визначень. Предметне визначення, як відомо, розглядає культуру як сукупність матеріальних і духовних цінностей, творінь людини, підкреслює її зв'язок з результатами праці. При цьому якісні характеристики залишаються на другому плані, на перший план виходить вивчення кількісних параметрів культурної діяльності.

Процесуальний підхід до дослідження культури визначає її як процес виробництва, розподілу і освоєння культурних цінностей, що є дуже важливим, але при цьому увага фокусується в основному на духовних цінностях. Семіотичний підхід до розгляду культури пов'язаний з уявленням про неї як про знакову систему, завдяки якій здійснюється соціалізація індивідів, їх долучення до досягнень минулого і сучасності. Тобто йдеться про систему соціального наслідування, про передавання накопиченого досвіду від покоління до покоління і насамперед через писемність.

Структурно-функціональний підхід розуміє культуру як «технологію» діяльності, без урахування відносин між індивідуумами і групами, що їх об'єднують. Найбільш продуктивним підходом у контексті зв'язку із становленням, розвитком, зміцненням демократії нам видається такий, при якому культура розглядається у тісному зв'язку із діяльністю людей, формуванням їх як особистостей, виступає як тріада: «система вірувань, система цінностей, система норм» [3, с. 28].

Таке діяльнісно-творче розуміння культури привертало увагу геніального українського філософа Г. Сковороди. В цьому контексті слід, на наш погляд, більш глибоко осмислити наслідки недооцінки в сучасному житті України виховання, особливо дітей, молоді, тих негативних проявів цього упущення, що виявляється в атмосфері взаємної неповаги людей, роздратування, жорстокості і в цілому в легковажному ставленні влади до продуктів всезагального духовного виробництва — науки, культури, освіти, які в Україні є унікальними за всі часи. Всі вони протягом століть були могутніми соціокультурними передумовами національної цілісності українців. Справедливо зазначав М. Попович, що варіантів катастрофи і втрати цінностей багато, варіант відродження — лише один — «це дбайливе збереження всього, що служило в нашій історії істині, добру і красі» [4, с. 724]. На наших очах всупереч думки освіченої громадськості нерідко зникають вагомі твори мистецтва, розпалюються непродуктивні пристрасті щодо термінових перейменувань міст, селищ, вулиць в тих випадках, коли самі жителі цих міст, селищ, вулиць не вважають це пріоритетним завданням громади з огляду на економічні негаразди для більшості людей, психологічні труднощі для громадян, пов'язані і в т.ч. з проблемами невдалих «демократичних» реформ, подій на Сході України. А якщо додати нерідко неграмотне проведення декомунізації, коли від важливої роботи відсторонюються сумнінні професіонали під формальними приводами одночасного існування у просторі з тими, хто дійсно завинив перед своїм народом, своєю країною.

А все це веде до того, що шекспірівський Гамлет характеризував словами «урвався зв'язок часів». Ми таким шляхом збіднюємо свій позитивний творчий потенціал замість серйозної уваги до рівня управлінських кадрів, до розвитку культури в країні, враховуючи, що саме культура сприяє стратегічному мисленню політиків, в той час як сьогодні ми спостерігаємо активні тактичні зусилля владних структур заради збереження свого владного становища. До речі, культура — це, зокрема, відчуття міри в усьому, якого бракує багатьом політикам, судячи по їхніх е-деклараціях. Культура потребує певної рівноваги духовних і матеріальних цінностей, спрямованості не на жорсткий, а на демократичний ідеал, яким логічно вважати вміння людей співіснувати, вміння досягати компромісу, домовленостей, консенсусу,

миру замість війни. Культура, по суті, людська форма життя, яка опосередковує природне існування людини мисленням, почуттями, діяльністю. Наші політики нехтують той принцип, що монополії на істину не має жодна політична сила, що важливо слухати опонентів, вести діалог, переконувати, досягати домовленостей.

Культурна людина внутрішньо ніби налаштована на діалог, а саме діалог є суттю демократії — діалог виборців з парламентаріями, конструктивний діалог опонентів, діалог парламенту з громадянським суспільством. Від його успішності чи неуспішності залежить значною мірою довіра громадян до влади. На часі проведення парламентської дискусії стосовно електронної демократії із використання відповідного досвіду накопиченого, зокрема, в європейських країнах.

Європейська місія під керівництвом П. Кокса з метою надання допомоги Україні свого часу напрацювала ряд рекомендацій для українського парламенту щодо удосконалення організації роботи Верховної Ради України, які позитивно сприймаються українськими законотворцями. На наш погляд, вирішення проблеми довіри громадян до влади, відкритості роботи, зокрема, українського парламенту значною мірою залежить від активізації роботи саме комітетів, підвищення їхнього статусу, зменшення їхньої кількості. В пропозиціях П. Кокса йдеться, зокрема, про доцільність скорочення кількості парламентських комітетів з 27 до 20 відповідно до кількості міністерств і відомств в разі здійснення зменшення їхньої кількості. Можна посперитися на досвід Франції, де кількість постійних комісій парламенту обмежена, як визначено в Конституції держави, шістьма у кожній палаті, що дає змогу розглядати наявні проблеми більш комплексно, всебічно, залучаючи більшу кількість депутатів.

Відомо, що серед науковців та практиків існують різні думки щодо впливу електронних консультацій та голосування на політичний процес. У парламенті Великобританії електронні консультації з громадськістю виконують подвійну функцію: отримати думки в процесі діалогу та зробити оцінку методу консультацій в онлайн-режимі як джерела інформації для парламенту. Хоча до таких дискусій можуть долучатися визнані фахівці сфери, що є предметом обговорення, така дискусія також створює нагоду висловитися для традиційно недостатньо представлених зацікавлених сторін і навіть сприяти обговоренню актуальних проблем у міжнародному, міжпарламентському форматі.

Для нашої держави залишаються актуальними завдання: гнучко створювати нове законодавство, розробляти розумні закони, розумну політику, вирішувати, зокрема, питання юрисдикції у кіберпросторі, оподаткування електронної комерції, забезпечувати рівновагу між необхідністю економічного розвитку і конфіденційності інформації. Їхнє вирішення пов'язане із налагодженням саме продуктивного діалогу, продуктивної співпраці, а точніше — співтворчості і

парламенту, і всіх органів влади з фахівцями, небайдужими громадянами задля створення зручного для життя громадян законотворчого поля. Доречно згадати, що свого часу Юрген Габермас, відповідаючи на запитання Ганса-Петера Крюгера «Що означає для Вас бути сьогодні інтелегентом, інтелектуалом?», визначив інтелектуалів як людей, котрі відчувають свою відповідальність за речі, що стосуються їх не лише особисто, не в силу якихось повноважень «Сьогодні інтелегенти-інтелектуали — це вже не тільки, як раніше, письменники або філософи типу Жана-Поля Сартра і Теодора Адорно, але й експерти, які знаються на економіці, питаннях здоров'я або атомної енергії. Вони розуміють, що не мають привілейованого доступу до істини, що вони із своїми контрекспертизами або морально-політичними контрдумками теж можуть помилятися. Однак ці люди сьогодні необхідні більш, ніж будь-коли, аби розширити спектр тем і доводів, що дискутуються, щоби тримати відкритою політичну комунікацію» [5, с. 99].

Без зазначеного розширення спектру тем і доводів, що дискутуються, не може відбутися помітне удосконалення законотворчого процесу, — саме це слід мати на увазі, коли розглядається питання про активне введення в організацію роботи Верховної Ради України парламентських дебатів. Для нас є очевидним, що явище парламентаризму як атрибуту демократії виходить за межі парламенту, і означає співтворчість держави і суспільства на шляху демократичного врядування за провідної ролі парламенту. А запропонований нами в попередніх роботах концепт «культура парламентаризму» як відчуття державою і суспільством одне одного виводить розгляд проблем розвитку самого парламенту, якісного здійснення ним усіх парламентських функцій і проблем розвитку суспільства за межі їхньої нібито окремості. Адже лише на шляху розгляду їхньої взаємодії і взамовпливу можна знаходити резерви зміни на краще якісних характеристик як влади, так і суспільства. Поняття «культура парламентаризму» ніби віддзеркалює сполучення в діях держави і суспільства, окреслюючи напрями організації цього процесу як тривалого в часі, розрахованого на копійку працю по вирощуванню демократії.

Таким чином, найскладніше і найактуальніше для долі демократії в Україні — це навчитися обирати до влади кращих, а цього неможливо досягти без глибокого усвідомлення значення культури в нашому житті, без усвідомлення розуміння політики як науки і мистецтва жити разом.

1. Аристотель. Политика / Аристотель / Соч. : в 4 т. . — М., 1983. — Т. 4. — 832 с.

2. Веймер Дж. Чем строже обязательства, тем реже они исполняются: [интервью] / Джозеф Веймер // Свободная мысль. — 2009. — № 7. — С. 5 - 18.

3. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование / А. С. Панарин. — М.: Алгоритм, 2002. — 352 с.
4. Попович М. Нариси історії культури України / Мирослав Попович. — К.: АРТЕК, 1998. — 727 с.
5. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Юрген Хабермас. — М.: АО «КАМИ»; Изд. Центр ACADEMIA, 1995. — 244 с.

ПОНЯТТЯ «ЦАР» ТА СУТНІСТЬ ЦАРИЗМУ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Валентин Северинюк

Класичний приватний університет (м. Запоріжжя)

У сучасних монархіях світу збереглися різні назви титулів для позначення глави держави: «король» (напр., Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Саудівська Аравія); «султан» (Бруней, Малайзія, Оман); «емір» (Кувейт, Катар, ОАЕ); «великий герцог» (Люксембург); «князь» (Андорра, Ліхтенштейн, Монако); «імператор» (Японія); «папа» (Ватикан). В історії відомі також монархи з титулами «фараон», «шах», «хан», «каган», «кайзер», «цар».

Російська назва «цар» утворена від переінакшених назв титулу римських та візантійських імператорів – «цезар», «кесар», що походять від імені давньоримського політичного та військового діяча, імператора Гая Юлія Цезаря (лат. Caesar) (102/100–44 до н. е.). Титулування «цар» стосовно московських правителів започаткував Іван IV (Грозний): у 1547 році він «вінчався на царство» за особливим церковним обрядом. Слово «цар» зберігалося як частина повного титулу російських монархів і після того, як у 1721 році від Сенату та Святейшого Синоду цареві Петру I було «піднесено» титул «Пётр Великий, отец Отечества и Император Всероссийский».

Випадки вживання Тарасом Шевченком у його поезіях слова «імператор» поодинокі, наприклад, бачимо це в поемі «Кавказ» (1845). Правда, у інших своїх творах поет згадує багато імператорських імен, починаючи від давньоримських: Октавіан Август (53 до н. е. – 14 н. е.), Нерон Клавдій (37–68), Декій (Децій) Траян (201–251), і до сучасного йому російського – Микола I (1796–1855).

А от слово «цар» у Шевченковій поезії зустрічається доволі часто, причому, у кількох значеннях: релігійному, морально-етичному та політичному. Для кожного з цих варіантів Шевченко знаходить відповідні історичні, образно-мистецькі та світоглядні форми й засоби їх розкриття. Водночас загальний зміст його творів виразно засвідчує, що «коренева» суть поняття «цар» – як «верховного владика» – поєднує усі ці три значення, часто вони доповнюють одне одного.

Спеціальне дослідження перших двох значень поняття «цар» – релігійного та морально-етичного – не входить до замислу цієї статті, але, керуючись вищесказаним, побіжно мусимо торкнутися й даних аспектів.

Дотримуючись релігійно-філософської традиції, Шевченко «царем» називає бога. У 1843 р. він написав російською мовою поему «Тризна». Це був перший твір поета, епіграфом до якого він узяв біблійний текст – уривок із Соборного послання апостола Петра. У поемі вжито вислови: «трон божий» та «вечный царь царей» [1, с. 207]. У поемі «Єретик» (1845) Шевченко вкладає в уста ідеолога чеської Реформації

Яна Гуса, незадовго до його спалення за вироком собору Римокатолицької церкви (1415 р.), такі слова: «Небесний царю! суд твій всує, / І всує царствіє твоє» [1, с. 259].

У Шевченка поняття «цар» асоціюється також із найвищим станом людського духу, коли людина постає провідником і провісником духовних цінностей — таких як правдолюбство, шляхетність, просвітництво, самопожертва. Носії подібних чеснот можуть духовно вивисуватися, «царювати» у суспільстві навіть за найскрутніших обставин. Вони стають моральними взірцями для інших — і не тільки за свого життя, а й після смерті. Їм призначена роль земних месій. Незважаючи на власні поневіряння, вони здатні порятувати від зневіри та занепадництва і сучасників, і нащадків. Властиво кажучи, життя самого Шевченка стало прикладом духовного подвижництва національного масштабу.

Знаменита поема-комедія «Сон» (1844), на противагу саркастично змальованим постатям «царського двору» Миколи I, містить безіменні образи «мерців», які «...за правдою встають». Це — дворянські революціонери-декабристи. Багато з них за повстання проти самодержавної царської влади (1825 р.) були приречені відбувати покарання у Сибіру, на каторзі, «в кайдани залігі». Але поет стверджує, що «Раз добром нагріте серце / Вік не прохолоне!» — воно й надалі спонукає до справи визволення суспільства від тиранії, перетворює каторжника на «царя всесвітнього!», «царя волі» [1, с. 239].

Важливо, щоб виступи проти суспільного зла були усвідомленими, із розумінням їхніх сутнісних причин, а результати таких рухів ставали запорукою перетворень на краще. Натхненником поступу покликана бути культурна верхівка суспільства, передова інтелігенція. Та, на жаль, вона далеко не завжди спроможна діяти послідовно, позаяк часто опиняється в обставинах нелегкого вибору між внутрішніми бажаннями, продиктованими совістю, та зовнішніми обставинами, які вона сприймає як непереборні. У «Тризни» поет майстерно описав психологічний підтекст цієї суперечності. З одного боку, інтелігенція, дійсно, — це «царь ума», який розуміє «...на деле жизнь людей», прочитав «все черные страницы, / Все беззаконные дела». Освічена культурна верхівка суспільства, керуючись почуттями громадянського обов'язку, прагне «...сохранить полет орлицы / И сердце чистой голубицы!» Але інші чинники: нестача матеріальних засобів, побутова скрута тощо унеможливають для інтелігенції повноцінне незалежне існування, а отже у своїх відносинах із владою вона нерідко змушена «Из-за куска насущной пищи / Глушцу могучему годить, / И мыслить, чувствовать и жить!.. / Вот драма страшная, святая!..» [1, с. 211].

Поняття «цар» і тема «царювання» найглибше розкриті Т. Шевченком у їх політичному змісті. Це природно, як і те, що при цьому митець керувався насамперед образно-поетичними,

метафоричними, засобами, хоча його суспільно-політичні погляди, як відомо, також були доволі виразними. Тарас Шевченко не був політичним мислителем у прямому значенні цього слова, але добре знався на подіях української, російської та загальноєвропейської, зокрема античної та середньовічної, історії. А його ідейна і практична участь у діяльності української таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства (кінець 1845 – початок 1847) – свідчила про певну системність його політичних переконань: їх центральною віссю було заперечення монархізму (царизму) як форми державного правління. Дотримуючись тематичних меж нашого дослідження, проаналізуємо, у яких конкретних ідеях відбивалися ці переконання.

Антимонархічну тему творів Т. Шевченка започаткувала поема «Сон» (1844). Надалі вона прозвучала в поемі «Кавказ», у містерії «Великий льох» (1845), у поезії «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» (1845) та ін. У них об'єктом шевченкової критики був російський царат ХVІІ – ХІХ століть. Але незабаром поет виступив проти абсолютизму влади в цілому, використовуючи для цього приклади зі світової історії. У 1848 р. з'явився цикл віршів (поема), який спочатку не мав назви, а згодом (від часу першої повної публікації текету у празькому виданні «Кобзаря» 1876 р.) став подаватися під назвою «Царі».

Десятирічне заслання не похитнуло антицарських переконань Шевченка (до речі, не лише у цьому відношенні цікавим є запис поета у «Щоденнику» від 28 липня 1857 року, де він дякує Богові, який дарував йому «силу души и тела пройти этот мрачный, тернистый путь, не уязвив себя и не унизив в себе человеческого достоинства» [2, с. 122].) Здобувши довгождану свободу, Шевченко створив цілу серію творів – поем і віршів, де викривав одноосібне правління, нібито освячене вищою, божою, волею: «Неофіти» (1857), «Я не нездужаю, нівроку...» (1858) «Мій боже милий, знову лихо!..» (1853–1859), «Во Іудеї во дні они...» (1859), «Осії. Глава ХІV» (Подражаніє) (1859), «Молитва» (1860), «Саул» (1860), «О люди! люди небораки!» (1860) та ін.

Слід наголосити, що певною особистою настановою для Шевченка у розкритті антигуманної природи самовладдя стала поема «Царі». Характерно, що у 1857 р., перебуваючи в Нижньому Новгороді, автор суттєво відредагував її текет, особливо вступну та заключну частини, – у результаті твір набув ще гострішого антимонархічного спрямування. Остаточну редакцію поеми Шевченко створив у 1858 р., переїхавши з Нижнього Новгорода до Москви.

Можливо, саме про факт початку редагування «Царів» свідчить щоденниковий запис від 18 вересня 1857 року: поет зазначає, що закінчив «превосходное прелюдие к превосходнейшему стихотворению...» [2, с. 176]. Непрямим доказом на користь

припущення, що йдеться саме про цикл «Царі» є те, що у «Щоденнику» вищенаведеної фрази передуює переписаний Шевченком вірш Петра Лаврова¹ «Руському народу» (1854) — нищівна сатира на царське самовладдя Миколи I. Першими рядками поезії Лаврова були такі: « — Меня поставил Бог над русскою землею, — / Сказал нам русский царь. / — Во имя Божие склонитесь предо мною, / Мой трон — Его алтарь! / Для русских не нужны заботы гражданина, / Я думаю за вас!» [2, с. 174]. Переписувати просто так до власного щоденника чималий за обсягом вірш іншого автора Шевченко не став би. Звідси запитання: Чи ж не саме у вересні 1857 року в «прелюдії» до «превосходнейшего стихотворения» з'явилися такі рядки: «...дуже вже й мені самому / Обридли тії мужики, / Та паничі, та покритки. / Хотілося б зогнать оскому / На коронованих главах, / На тих помазаниках божих... <...> / Хоч на годиночку у нас / Ту вінценосную громаду / Покажем спереду і ззаду / Незрячим людям» [1, «Царі», с. 428–429]? І це була не лише самоіронія поета щодо однієї з провідних для нього тем — зображення життя українського селянства, але й чіткий намір розвинути політично спрямовану тематику своїх творів.

Царизм — це самовладдя, а самовладдя — це і політичне, і моральне свавілля, узурпація влади, яка призводить до наплювання моральних заповідей, бо ж царі мислять себе нарівні з богами, підмінюють божественні настанови власною волею. Ізраїльський цар Давид «Сам собі говорить: “Я... Ми повелим! / Я цар над божієм народом! / І сам я бог в моїй землі! / Я все!...”» [1, «Царі», с. 430]. Царизм — це духовне розтління. Царі намагаються видати себе за «святих», але насправді історія рябить прикладами фізичної розпусти державців — у цьому ряду Шевченко згадає й давньоруського київського князя Володимира. Для поета немає значення, чи «царі» були язичниками, чи вже прийняли християнство — у будь-якому випадку головним рушієм їхніх ганебних учинків є необмеженість влади. Але й велич монархії примарна: «земні боги-царі» в дійсності є «дрібненькими богами», морально «убогими» [1, «І Архімед, і Галілей...» (1860), с. 684], — їхнє самовладдя не вічне і не варте поклоніння, бо головне в суспільстві — «...любов меж людьми» [1, «Тим неситим очам...» (1860), с. 676].

Шевченко говорить про царизм як всесвітнє явище: чи «В непробудимому Китаї, / В Єгипті темному, у нас, / І понад Індом і Євфратом...» [1, «Саул», с. 686] — скрізь його сутність однакова, побудована на придушенні свободи, економічному та духовному поневоленні людей. Однаковими є й атрибутивні ознаки повновладних монархій: «З законами, з мечем, з катями, / З князями, темними

¹ Лавров Петро Лаврович (1823–1900) — російський соціолог, філософ, історик, публіцист, ідеолог т. зв. «пропагандистського напрямку» в теорії «народництва» 70-х рр. XIX ст. Ідеалом вважав лад, оснований на «добровільному союзі вільних і моральних людей».

рабами» [1, «Саул», с. 686]. Яка лаконічна, ємна й точна характеристика авторитарної держави, гідна найповажніших енциклопедичних словників з політології!

«Законом» в системі царату є сам правитель: «Я думаю за вас!» (у П. Лаврова), «Я все!..» (у Т. Шевченка). Самодержець — незаперечний канон, йому належить «право» думати, говорити, діяти. Піддані мають «право» чути, сприймати, виконувати царські укази, загалом — покійно й безмовно служити царям: «Мов дурень, ходиш кругом їх / Не знаєш, на яку ступити» [1, «Царі», с. 434].

«Меч», «кати» — це насилля, без якого не може існувати політична диктатура. У структурі такої влади однією з головних є військова складова. Недарма російського царя Миколу І в народі та в прогресивних громадських колах прозвали «Палкін», а Шевченко в поезії «Юродивий» (1857) «наділив» його нижчим офіцерським званням — «фельдфебель» [1, с. 594]. Шевченко також використовував вислів О. Герцена², який у своїй книзі «Былое и думы» назвав Миколу І «тормозом» («гальмом») [2, с. 151, 169, 205].

Самодержавний терор може бути спрямований проти будь-кого й будь-чого, що хоча б якось, на думку владної верхівки, загрожує її існуванню. Шевченко звертається до відомої біблійної оповіді про вбивство у Віфлезмі за наказом царя Ірода кільканадцятьох (за деякими джерелами — кількох десятків) тисяч немовлят, бо їм ці, уявні, «вороги» могли становити в майбутньому небезпеку для влади: «“Та що ж, — промовив Ірод п’яний, — / По всьому царству постинать / Малих дітей; а то, погані, / Нам не дадут доцарювать”» [1, «Во Іудеї во дні они...», с. 644]. Воля царя — закон: «Ножі солдати сполоскали / В дитячий праведній крові!» [1, «Марія» (1859), с. 656]. «Побиття немовлят у Віфлезмі» — це окремий історичний випадок? Якби ж то... Одразу надходить згадка про долю репресованих «сімей ворогів народу» в період сталінського режиму та про криваві розправи над камбоджійським народом диктатора Пол Пота в 1970-х роках...

«Князі» — це соціальна опора монархічного режиму, царський почет, найближче оточення владаря. Його утворює придворна бюрократія, що має багатоступеневу ієрархію. Хрестоматійне змалювання волюнтаристсько-адміністративного механізму Шевченко навів у поемі «Сон». Піраміда влади («царські палати») на прикладі російського монархічного двору зображена так: «медвідь» — «старшина пазата» — «менші» — «дрібніші» — «челядь»; окрему верству становлять військові («москалі/москалики»). У якийсь момент ця жорстка конструкція починає руйнуватися (можливо, поет мав на увазі палацові перевороти?), самодержець опиняється сам на сам зі суспільством — і грізний «медвідь» (цар) перетворюється на «медведика», стас, «мов кошени, такий чудний» [1, «Сон», с. 247—

² Герцен Олександр Іванович (1812—1870) — російський філософ, письменник, публіцист, революційний ідеолог, визначний критик самодержавного ладу в Росії.

248]. Ненавистю суспільства, глибокими політичними кризами й особистими трагедіями супроводжувалися останні миттєвості життя відомих диктаторів новітнього часу: Б. Муссоліні, Н. Чаушеску, С. Хусейна, М. Каддафі... «Лякливим кошеним» виставив себе і колишній український президент-утікач В. Янукович...

При авторитарних політичних режимах існує тісна змичка між правлячою верхівкою та економічно панівними класами. Тут класова сутність політики стає найочевиднішою й виглядає цілком природно. Зрошення інтересів політичних та фінансово-підприємницьких структур є умовою існування таких систем. Зрозуміло, що подібна термінологія й поетична мова практично не сумісні. Однак Шевченко знаходить можливість віртуозно охарактеризувати явище, яке сьогодні ми називаємо олігархізацією політики, коли влада стає знаряддям у руках бізнесових кіл, повністю залежною від їхнього матеріального ресурсу. Ось ці алегоричні рядки з поезії «Во Іудеї во дні они...»: «...а цар... / Самодержавний государ! / Лизав у ліктора³ халяву, / Щоб той йому на те, на се... / Хоч півдинарія позичив; / А той кишенею трясє, / Виймає гроші і не лічить, / Неначе старцеві дає» [1, с. 644].

«Темними рабами», або «німими, подлими рабами» [1, «Юродивий», с. 594] Шевченко називає людей, готових служити монархічній владі. Це збірне поняття. До нього належать «міністри-раби» [1, «Хоча лежачого й не б'ють...» (1860), с. 692], покірний безправний народ, а також (і передовсім!) ті вищі верстви населення, котрі могли би підняти голос протесту на захист громадянських свобод, але не роблять цього, переймаючись особистими, егоїстичними інтересами. Їм краще «Храми, палати муровать, / Любить царя свого п'яного, / Та візантійство прославлять, / Та й більше, бачиться, нічого» [1, «Я не нездужаю, нівроку...», с. 616]. Поет таких людей («панство») часто називає «лакеями», він їх засуджує та саркастично висміює за їхню духовну «темноту» та самоприниження — і перед багатством, і перед самодержцем: «Пострижемось ж у лакеї / Та ревностно в новій лівреї / Заходимось царів любити» [1, «Царі», с. 434], «Підніжки царськії, лакеї / Капрала п'яного!» [1, «Юродивий», с. 594], «Раби з кокардою на лобі! / Лакеї в золотій оздобі... / Онуча, сміття з помела / Єго величества. Та й годі» [1, «Во Іудеї во дні они...», с. 645].

Висновок поета, як завжди, категорично точний: «Дрібніють люде на землі, / Ростуть і висять ся царі!» [1, «Саул», с. 690]. Це те саме, якби сьогодні ми сказали: обличчя влади залежить від рівня політичної зрілості та відповідальності народу. Свобода неможлива в суспільстві, яке не прагне розвивати свої громадянські та культурно-духовні начала.

³ Ліктор (лат. lictor) — у Стародавньому Римі — почесний вартівний вищих посадових осіб. Супроводжував консулів, преторів і ніс у руках атрибут царської влади — фасцію (лат. fascia — зв'язка, пучок) — пучки пруття, перев'язані ремнем із запхнутими у них сокирами.

Одним з потужних ресурсів царистських систем є контрольований і насаджуваний ними арсенал засобів офіційної ідеології. Формуючи його, влада неодмінно стикається з проблемою визначення «міри впливу» на масову свідомість політичної та релігійної ідеології. Ця проблема заглиблена в епоху виникнення перших держав, і в різні часи, і в різних суспільствах її вирішували по-різному.

Але загалом варіантів взаємодії держави та церкви при абсолютному монархізмові не багато. Якщо не брати до уваги відомі з історії факти аж надто гострої боротьби між ними за статус політичного пріора, то виникають ситуації, коли або держава фактично бере на себе управління церквою (монарх чи спеціальний державний орган стають її главою), або церква перетворюється на одну з інституцій у системі державного правління, на сакрально-ідеологічну підмогу правлячого режиму. Суспільству ж відводиться лише роль об'єкта реалізації цієї здвоєної, ідейно зрощеної правлячої волі.

Чудову поетичну ілюстрацію до цих процесів пропонує Шевченко, описуючи появу перших держав: «Раби мовчали. / Царі лупилися, росли / І Вавілоні муровали. / А маги, бонзи і жерці / (Неначе наші панотці) / В храмбх, в пагодах годувались, / Мов кабани царям на сало / Та на ковбаси...» [1, «Саул», с. 688].

Не випадково реакційний режим російського імператора Миколи I в 30-х рр. XIX ст. взяв на озброєння т. зв. «теорію офіційної народності» за формулою: «православ'я, самодержавство, народність», її підтримку були ідеї «природної набожності» російського народу, його «відданості цареві», «єднання царя з народом». Крім образу Миколи I, Шевченко створив політичні портрети інших самодержців Росії — Петра I: «Аспиде неситий! / Що ти зробив з козаками? / Болота засипав / Благородними костями; / Поставив столицю / На їх трупах катованих!» [1, «Сон», с. 245]; Катерини II: «...в т о р а я доконала Вдову сиротину» [1, «Сон», с. 244], «...тая цариця — / Лютий ворог України, / Голодна вовчиця!..» [1, «Великий льох», с. 292]; Олександра II: «...не спасе їх добрий цар, / Їх кроткий, п'яний господар, / Не дасть їм пити, не дасть їм їсти, / Не дасть коня вам охляп сісти / Та утікати...» [1, «Осії. Глава XIV (Підражаніє)», с. 671].

Наведені цитати — це лише деякі шевченкові характеристики самодержавної влади, сутність якої становили шовіністичні зазіханнями щодо України та інших поневолених царизмом народів імперії — для них російський монархізм середини XIX ст. не передбачав жодних політичних чи національних свобод. «Кайдани», за висловом Шевченка, були сковані дуже міцно. Перебуваючи в Орській фортеці, у другій половині 1847 року, поет писав: «Якби кайдани перегризти, / То гриз потроху б. Та не ті, / Не ті їх ковалі кували, / Не так залізо гартували, / Щоб перегризти...» [1, «Самому чудно. А де

ж дітись?», с. 402]. Величезні обшири Російського царства лише підкреслювали міру насилля в ньому: «А сльоз, а крові? напоїть / Всіх імператорів би стало / З дітьми і внуками...»; «...Одна Сибір неісходима, / А тюрм! а люду!.. Що й лічить! / Од молдаванина до фінна / На всіх языках все мовчить...» [1, «Кавказ», с. 322, 324].

Та й цього мало! Закономірністю існування імперій є їхнє прагнення захопити якомога більші території. Імперське «несите око» постійно «...За край світа зазирає, / Чи нема країни, / Щоб загарбать і з собою / Взять у домовину» [1, «Сон», с. 233]. А ці викривальні рядки — з приводу Кримської війни 1853–1856 рр. між Росією та коаліцією європейських монархій (Туреччина, Велика Британія, Франція, Сардинія): «Кати вінчання, / Мов пси голодні за м'ясак, / Гризуться знову» [1, «Мій боже милій, знову лихо!..», с. 565].

Агресивність російського шовінізму, у баченні Шевченка, символізує фігура Петра I з відомої скульптури в Петербурзі: «...він руку простягає, / Мов світ увесь хоче / Загарбати...» — «...Це той п е р в и й, що розпинав / Нашу Україну...» [1, «Сон», с. 244].

Тарас Шевченко заперечував ідею про «родичання великоросів та малоросів». 31 січня 1734 року імператриця Анна Іоанівна видала указ генералу О. Шаховському, який очолював в Україні т. зв. «Правління гетьманського уряду» (1734–1750). Указ містив секретні приписи, зокрема про те, аби «побуждать искусным образом» «малороссийский народ... своитца и в свойство вступать с нашим великороссийским народом... и сие содержать секретно» [3, с. 86]. Такі настанови означали, м'яко кажучи, «заохочення» українців до шлюбів з росіянами замість шлюбів з поляками та литовцями. Звісно, українське населення не було офіційно посвячене в плани Петербурга «секретно уподібнити» його до московитів. Але, безумовно, відчувало асиміляційний тиск. Відповідний коментар Шевченка знаходимо в містерії «Великий лях»: «Нехай бог боронить! / Може, ще нестись заставлять, / Москаля плодити. / Бо чутка є, що цар хоче / Весь світ полонити» [1, с. 299].

Поет також викривав зазіхання царської влади на давньоруську княжу історію України з метою її «привласнити» для обґрунтування свого «права» володіти українськими землями, бо вони, начебто, їй «завжди належали» і лише тимчасово потрапляли то в залежність від татар, то під владу Польщі й Литви: «Кажуть, бачиш, що все то те / Таки й було наше, / Що вони тільки наймали / Татарам на пашу / Та полякам...» [1, «Стоїть в селі Суботові...» (1845), с. 304]. На жаль, як бачимо сьогодні, за півтора століття після написання цих рядків, у риторичній офіційній Росії стосовно визнання українців автохтонним народом нічого не змінилося...

Читаєш Шевченка — і не пересташ дивуватися свіжості його історичного погляду, прямого значення поетових оцінок для сьогодення! Він зумів побачити й теперішній час тяжких випробувань для українського народу, коли московська влада, скориставшись

політичною кризою в Україні 2013–2014 рр., розв'язала збройну агресію проти нашої суверенної держави, та описав справжнє обличчя «брата»-загарбника: «А той нишком у куточку / Гострить ніж на брата. / <...> Як кішечка, підкрадеться, / Вижде нещасливий / У тебе час та й запустить / Пазорі в печінки, – / І не благай: не вимольть / Ні діти, ні жінка» [1, «Сон», с. 233].

Завершуючи короткий огляд поезій Шевченка в плані досліджуваної теми, слід наголосити на найголовнішому. Це – несахитна віра митця в історичну приреченість царизму, у загибель монархій, яким немає місця у прийдешньому часі. Численні рядки творів Кобзаря містять передбачення «божого і народного суду над царями»: «Став земних владик судити / Небесний Владика...», «Окують царей неситих / В залізнії пута... / <...> І осудять грабігителей / Судом своїм правим...» [1, «Псалми Давидові» (1845), с. 341, 345)], «Щоб не чуть / Було на світі того рiku / Самодержавного владики, / Царя неситого...» [1, «Подражаніє Ісзекіїлю. Глава 19» (1859), с. 669], «Царів, кровавих шинкарів, / У пута кутії окуй, / В склепу глибокім замуруй» [1, «Молитва», с. 674], «...люде... царя до ката поведуть» [1, «Хоча лежачого й не б'ють...», с. 692]. Для Шевченка, «люде» – це і бунтівна народна маса, і символ суспільної гармонії («...буде син, і буде мати...»), і образ майбутнього демократичного устрою, який ґрунтується на громадській волі та правовому законі: «Буде бите / Царями сіянеє жито! А люде виростуть» [1, «І Архімед, і Галілей...», с. 684, 685], «...Коли / Ми діждемось Вашінгтона / З новим і праведним законом? / А діждемось-таки колись!» [1, «Юродивий», с. 594].

Творчість Тараса Шевченка – це не просто літературні твори з певними сюжетами, образами, настроями автора. Це – глибокі інтелектуальні пласти, підвладні по-справжньому геніальній людині. Будучи передовсім поетом і носієм українського патріотичного духу, Шевченко виявляє вражаюче інтуїтивне уміння мислити як філософ, історик, соціолог, політичний аналітик, на рівні важливих теоретичних узагальнень. Варто лише уважно вчитатися в його поетичні одкровення – і такі характеристики не здаватимуться перебільшеними.

1. Шевченко Т.Г. Кобзар. Повна збірка / Вступ. ст. та примітки Р. Полонського. – Харків : Фоліо, 2009. – 736 с.

2. Шевченко Тарас. Щоденник / Тарас Шевченко ; упорядн., автор передмови та приміток проф. Л. Ушкалов. – Харків : Видавець Савчук О. О., 2014. – 448 с. : 52 іл.

3. Мельник Л. Г. Правління гетьманського уряду (1733–1735 рр.) / Л.Г. Мельник // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 81 - 91.

«ЛІДЕРСТВО У НАВЧАННІ» (НАВЧАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ВИШУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ)

Вікторія Біленко

Вищий навчальний заклад «Університет сучасних знань»

На початку XXI століття виникає необхідність усвідомлення факту, що вищий навчальний заклад не працює в ізоляції від суспільства. Навпаки, він є одним з головних чинників його соціального та економічного розвитку. Власне тому освітні послуги, як і будь-які інші послуги, які держава чи приватний сектор економіки надає суспільству, повинні бути гнучкими та чутливими до найменших змін, що забезпечує можливість синхронного розвитку із суспільством, їх модернізації та реформування [1].

Особливої актуальності набуває проблема лідерства викладачів вищих навчальних закладів. У міжнародному освітньому просторі ведеться пошук інструментарію підвищення якості освіти та покращення академічної успішності студентів, що слід застосувати і на практиці в Україні.

«Лідерство у навчанні» означає надання особливої уваги якості навчання студентів та процесу учіння, а також формуванню вузу як навчальної спільноти. Одним із методів прямого впливу на навчання студентів є практика викладання дисципліни та учіння, якими послуговуються педагоги. На думку Харріса А., і Хопкінса Д., «така практика відображає функцію внутрішнього стану вчителя (історія, сподівання, переконання, характерні особливості, знання, навички та вміння), яка формується під впливом зовнішніх чинників, а саме дій та характеристик студентів, групи, вузу, місцевих органів управління освітою, уряду та суспільства загалом» [2, р. 86].

Лідерство ВНЗ повинно бути спрямоване на досягнення короткотермінових цілей та виконання довготермінових напрямів діяльності, визначених як пріоритет діяльності ВНЗ. Якщо вплив, який здійснює лідерство викладачів ВНЗ на навчання студентів, є непрямим, то стосовно діяльності інших членів організації він може бути як прямим, так і непрямим. Його головною метою є забезпечення широких можливостей, які сприяють освоєнню кваліфікацій, набуттю досвіду, що можуть бути використані у подальшому житті, сприяти розвитку впевненості, талантів та здібностей особистості. Такий підхід визначає перенесення головних акцентів на навчання та викладання.

Головна роль відводиться ефективності викладачів-лідерів, які допомагають усім членам колективу виявити власні здібності та впливати на якість навчання, викладання, рівень навчальних досягнень шляхом створення можливостей для педагогічного колективу та студентів залучатися до діалогу, дискусії щодо навчання та викладання, успішності у навчанні, методики оцінювання тощо. Вони створюють культуру колегіальної підтримки, заохочують

ініціативність, творче мислення педагогів, є моделлю для наслідування. «У ході теоретичного аналізу Королук С. уточнено, що педагогічна культура — це система професійних знань і вмінь, особистісних якостей, мотивів та цінностей, які реалізуються у різноманітних видах професійної діяльності та спілкування педагога...» [3, с. 8].

Визначення високих очікувань від студентів у їхньому академічному, особистісному та соціальному житті, застосування ефективної системи управління, яка забезпечує безупинну щоденну роботу організації; продуктивне використання доступних ресурсів з метою забезпечення можливості переймання досвіду колег повинно характеризувати ефективного лідера вищого навчального закладу. А на досягнення таких цілей покладена передусім величезна відповідальність керівника організації. Для підтримання своєї позиції він повинен надавати можливість викладачам, та іншим педагогічним співробітникам задовольняти їхні потреби. У відповідь послідовники задовольняють лідерську потребу у владі і надають йому необхідну підтримку у досягненні організаційних цілей.

Ефективне лідерство орієнтоване на завдання і на людей. Це означає, що керівник враховує відмінності між людьми (компетентність, мотивація тощо), тому що у навчальному закладі працюють педагоги, які потребують допомоги у певних сферах та досвідчені педагоги.

У сучасному світі керівник уже не може використовувати лише один стиль лідерства. Вибираючи той чи інший стиль лідерства, керівник враховує різні ситуації, різні потреби, які можуть існувати в організації, і це називається «ситуативним лідерством».

Професіоналізм керівника реалізується зусиллями всього педагогічного колективу, процесами їхнього спілкування і виступає одним з найважливіших факторів ефективності освітнього процесу. Тому кожному з керівників варто задуматись: «Чи є я лідером в своєму колективі?», «Які компетенції мені необхідно покращити, щоб стати трансформаційним лідером», «Чи ефективна моя робота, як керівника» та ін. Слід також пам'ятати, що реалізація місії навчального закладу буде залежати від спільної діяльності колективу, тону, який задає керівник.

Компетентність — це результат «ноу-хау» і навичок, яку можна набути; відданість — поєднання впевненості у своїх силах і мотивації.

Лідер — це особистість з стійкими поглядами, здібностями, потребами, інтересами. «Це особистість, яка постійно розвивається, якій притаманні почуття людської гідності, прагнення служити людям, миролюбство, чесність, справедливість» [4, 54-55].

Іншими словами, керівник повинен вміти ставити задачі, визначати засоби досягнення мети і методи контролю, управляти думкою колективу. Керівник повинен бути лідером і вміти мотивувати працівників на повноцінну роботу та досягнення високих результатів.

Керівник який уміло настроїть педагогічний колектив, задасть певний темп роботи, створить відповідну атмосферу зможе не лише підняти якість роботи викладачів, а й вплинути на якісніше навчання студентів.

Перед викладачами всього педагогічного колективу стоїть завдання формування позитивного ставлення до навчання, розвитку цікавості, мислення, навичок і вмінь, необхідних для вирішення проблем в об'єктивній реальності. Прямий вплив вчителя-лідера на своїх послідовників теж вивчають крізь призму тактики впливу лідера. Науковці Дж.Юкл та К.Чавез стверджують, що найбільш дієвими є тактика раціонального переконання, консультування, натхненного апелювання, що відповідає концепціям трансформаційного лідерства, хоча на практиці часто використовують їх комплексне поєднання [5, р. 56].

Також вчителі-лідери повинні залучати до навчального процесу громадськість, батьків, представників органів місцевого самоврядування. Лідери педагогічного колективу шукають можливість налагодження стосунків із представниками бізнесу, які на добровільних засадах можуть збагатити навчальний процес прикладами з реального життя. Співпраця з батьками, залучення їх до навчального процесу та здійснення управлінських функцій у вузі є одним із важливих завдань лідерства у ВНЗ. На вчителів-лідерів покладається завдання забезпечувати порозуміння між представниками різних інтересів, будувати конструктивне навчальне середовище. Оскільки лідерство у викладанні спрямоване на удосконалення викладання та педагогічної діяльності, то необхідно брати до уваги знання, навички та вміння педагогів, які впливають на формування ефективного навчального середовища, чітко визначення високих очікувань від усіх учасників навчального процесу [6, с.329].

Потрібно усвідомити, що лідерство у навчанні та викладанні спрямоване, передусім, на розвиток студентів як ефективних та відповідальних членів суспільства, які власною діяльністю сприятимуть розвитку його потенціалу. Це вимагає чіткого усвідомлення ними бачення цілей та завдань, цінностей, які сповідує ВНЗ, що забезпечується шляхом розвитку техніки та діяльності, що підтримує бачення студентів як активних громадян у межах власного вузу та місцевої спільноти (пільговий проїзд у транспорті, добродійність, надання можливості набуття досвіду роботи, можливості тимчасового працевлаштування, участь у громадських форумах); моделювання діяльності навчальної організації за допомогою різних можливостей (відраджень, обміні, проекти співпраці, невеликі гранти); організації презентацій, майстерень та зустрічей цільових груп, які ведуть студенти, з метою формування основних цінностей студентів та педагогічних працівників, громадськості тощо; використання систем і процесів, що демонструють цінності, цілі та завдання (делегування

повноважень щодо представництва вузу на форумах, програми менторства та коучингу, з'їзди, зустрічі з урядовими та громадськими організаціями, які займаються питаннями молоді); спільного, регулярного перегляду впливу, який здійснюють на навчальну діяльність студентів [7, с.126].

Отже, лідерство у навчанні та викладанні зумовлює обмін думками між учнями та їхніми педагогами, які сприяють формуванню в студентах лідерських рис та навичок і вмінь самостійного управління власним навчальним процесом, а також усвідомленню відповідальності, яку вони несуть за власну успішність, процеси, які підтримують особистісний розвиток студентів, сприяють розвитку впевненості у висловлюванні власних думок.

1. Leadership for learning: The challenges of leading in a time of change (June 2007). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hmie.gov.uk/documents/publication/lflfcltc.pdf>

2. Leithwood, K., Day, C., Sammons, P., Harris, A. and Hopkins, D. Successful School Leadership: what it is and how it influences pupil learning // DfES Research Report. - London, 2006. – 800 p.

3. Королюк С. Розвиток управлінської культури керівника загальноосвітнього навчального закладу в процесі підвищення кваліфікації: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Центральний ін-т післядипломної педагогічної освіти АПН України. К., 2006. – 20 с.

4. Калкіна Л. Навчасмо та виховуємо студента як особистість // Освіта. Технікуми. Коледжі. – 2005. – № 1. – С. 54-55.

5. Robertson, J.M. and Webber, C.F. (2002), «Boundary breaking leadership: a must for tomorrow's learning communities» (Робертсон, Дж.М. та Веббер, Ч.Ф. Лідерство, яке долає кордони: обов'язкова річ для завтрашніх спільнот, що навчаються), in Leithwood, K. and Hallinger, P. (Eds), *Second International Handbook of Educational Leadership and Administration*, Kluwer, Dordrecht. – 519 p.

6. Миськів І. Лідерство у навчанні та викладанні як засіб підвищення якості навчального процесу та успішності учнів загальноосвітніх шкіл Великобританії // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка / Серія педагогіка – 2009. Вип. 25. – Ч. 3. – С. 326–333.

7. Єфімова С.М., Королюк С.В. Лідерство та інклюзивна освіта: навчальний курс та методичний посібник / За заг. ред. Колупасової А.А. – К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. – 164 с.

ПОЛІТИЧНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ ДОБИ ПОСТМОДЕРНУ: ДОСЛІДНІ ПРІОРИТЕТИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

*Олександр Токовенко
Олексій Третяк*

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Теоретичне обґрунтування сучасних політичних наук йде шляхом реценсії природничо-наукових методологічних настанов та політико-філософських положень, які системно розробляють проблеми держави, влади та суспільного розвитку. Разом з тим політичне знання потребує більш глибокої рефлексії з точки зору передумов його виникнення та подальшої трансформації.

Політична епістемологія як субдисципліна теоретичного ареалу політичних наук на сучасному етапі відіграє роль інституційного чинника орієнтації концепцій і підходів у політологічних дослідженнях, визначення евристичності політологічної методології, перспективності проблемного поля та набуття вірогідних наукових результатів. Політична епістемологія намагається відповісти на питання демаркації буденного та наукового політичного знання, а також академічного та дослідно-прикладного. Отже, на цю дисципліну покладається функція системної експертизи політологічного дослідного процесу як у темпоральному вимірі концепцій знання, так і у перспективності застосування дослідних методологій.

Питання епістемічного оцінювання цінності модерністських концепцій для політичної науки привернуло увагу багатьох сучасних дослідників. Зокрема, значний внесок до цієї проблематики зробив Володимир Павлович Горбатенко [1, 2, 3], знаний фахівець та один з фундаторів політичної теорії в Україні. Також до цієї проблематики долучилися А. Гарбадин [4], О. Кравченко [5]. Попри це, проблема потребує подальшого дослідження. Постмодерн як явище політичної дійсності, як відомо, представляє собою руйнування принципів прогресизму лінійності та ієрархії у владних структурах та в причинно-наслідкових зв'язках в межах політичного процесу. Політика стає слабо передбачуваною, саме у контексті глобальних філософських систем і процесів. При цьому постмодерні філософські концепції знання, викладені у творах М. Фуко, Ж. Бодріяра, Ж.-Ф. Ліотара акцентують увагу на неможливості досягнення й прогнозування майбутнього через рівну імовірність розвитку подій. Ці сценарії запропоновані авторами, чий авторитет також є рівнозначним в силу рівнозначності наративної літературної традиції.

Аналіз імовірності політико-теоретичних прогнозів, побудованих на принципах світу постмодерну потребує епістемологічної експертизи з точки зору адекватності розуміння положень постмодерністів і природничо-наукових принципів досягнення політичного світу.

Можливим є питання збереження авторитету постмодерної традиції як системи інтерпретації знання і пізнання у світі політики у контексті її порівняння з іншими системами, такими як гегельянство, неокантіанство, постпозитивізм, філософія мови тощо.

Метою статі є встановлення особливостей політико-епістемологічної експертизи в умовах постмодерну на предметному полі методології сучасної політичної науки.

Інтерпретація теоретичного і прикладного політичного знання в сучасних політико-теоретичних розробках розкривається на тлі перетворень, пов'язаних з оновленням політичної системи та набуттям сталості процесів демократизації. При цьому мультипарадигмальність сучасної політичної науки дозволяє осмислювати історичні положення на основі нового актуалізованого матеріалу. Це означає, що епістемічна цінність політичних положень може проявлятися не лише у період, в якому безпосередньо працює той чи інший дослідник, або експерт, але і набагато пізніше. На думку знаного вітчизняного фахівця з теорії політичної модернізації, професора В. Горбатенка, прогрес не може прийти автоматично. Кожне досягнення людства, окремої країни потребує великих фізичних й інтелектуальних зусиль. Будь-які досягнення треба постійно відстоювати і закріплювати, бо можливий крок назад. У сучасних умовах цю тезу мислителя яскраво ілюструють пастки і провали модернізації, в тому числі й на вітчизняному ґрунті» [6, с. 75]. Таким чином, концепт модернізації позбавляється свого лінійного характеру і набуває різних темпоральних реалій свого поширення.

Умови постмодерну формують особливе середовище, в якому здійснюється оцінка істинності політичних положень. Це стосується як політико-владних рішень, так і фундаментальних принципів, вбудованих у чинні наукові дослідження. Французькі постмодерністи обґрунтували плинність істинності у матрицях суспільної свідомості різних періодів. Зміна природи людських уявлень впливає на впорядкування політичних знань, відповідно з існуючими структурами сприйняття істини – «епістемами», а це означає, що дійсно в наш час сприйняття науковості політичної істини може мати плинний і мінливий характер через зміну чергової епістемі. Згідно з М. Фуко, у класичній епістемі функції «природи» і «людської природи» прямо протилежні: природа за допомогою безладної співположеності дійсності породжує відмінності у впорядкованій безперервності живих істот; навпаки, людська природа за допомогою розстановки образів виявляє тотожність і невпорядкованою ланцюга представлень» [7, с. 329-330].

У визначенні модерністського окреслення впливу постмодерну на політико-епістемологічні засади сучасної політичної теорії відіграє роль самоідентифікація і самоусвідомлення суб'єкта пізнання, який відповідно до своїх потреб визначає своєрідний рейтинг значущості для

навколишніх предметів і явищ. Завдяки цьому еволюційно-епістемологічна схема розвитку суспільного й політичного пізнання йде по висхідній від простого до більш складного шляхом спроб і помилок (К. Поппер) корегується у бік рівня усвідомленості цих процесів самою людиною як суб'єктом здобуття нових знань. М. Фуко стверджує, що у великій системі класичної епістемі природа взагалі, людська природа і їх взаємини є моментами функціональними, визначними і передбачуваними. А людина як щільна первинна реальність, як складний об'єкт і верховний суб'єкт всякого можливого знання не має ніякого власного місця [7, с. 331].

Специфіка постмодерної політико-епістемологічної оцінки політичних знань утверджується також за рахунок визначення кінцевого періоду формування політичного як особливой сфери структурування смислів. Політичне представляє собою реальність, яка виникла порівняно нещодавно у часи модерну — у другій половині XIX та у XX столітті. У зв'язку з цим, автономне політичне пізнання і влада функціонують у споріднених площинах контролю за діяльністю суспільства. Цим визначаються предметні сфери відання урядів і фокус дослідного інтересу політологічної наукової спільноти. На думку М. Фуко, уряд має не лише управляти певною територією і своїми підлеглими, але ще й мати справу із складною й самостійною реальністю, яка має власні закони і механізми реакції, власну регламентацію і власні можливості безладу [8, с. 219].

Перебування у контексті підпорядкування й контролю, в тому числі контролю над смислом і дискурсом, обмежує політичних дослідників рамками світосприйняття, які є коректними для владної системи та логіки технократичного управління модерним суспільством. Відтак, провідні постмодерністи закликають до інтелектуальної свободи, що спричиняє релятивістське сприйняття істини та усунення авторитетів, які утверджують напрям міркувань, суджень і висновків. Подолання модерної обмеженості для політико-епістемологічної експертизи актуального політичного знання означає введення до кола своїх оцінок нового інструментарію та підходів до пізнання політичного. «Моя роль (хоча це надмірно помпезний термін) полягає в тому, щоб показати людям, що вони набагато вільніші, ніж самі про це думають; що вони вважають істинними і очевидними певні теми, які самі придумали в якийсь конкретний момент історії, і що таку уявну очевидність можна критикувати й скасовувати. Щось змінити у свідомості людей — ось у чому роль Інтелектуала», зауважував М. Фуко [8, с. 288].

Розвиток політичної епістемології в умовах постмодернізації політичного знання, пов'язаний із авторським і суб'єктивним знанням мисленнєвого процесу і завданнями кожного автора у його дослідній роботі. У цих умовах поняття предметної сфери та актуальності можуть тлумачитися досить довільно, поза зв'язком із домінантною науковою традицією, існуючими досягненнями (результатами),

конвенційними угодами всередині наукової спільноти. Політична практика постмодерну передбачає відмову від ідеологічних детермінант політичної участі і поведінки, усунення авторитетних та ціннісних обмежень політичної дії тощо. За таких умов політична істина стає варіативною та такою, що залежить не лише від суб'єктивної волі автора але й від примхливої лінії розвитку наративної розповіді. Наративізація політичного знання ставить під сумнів значення таких мегаметафор політичного світу, як «політична система», «політична доцільність», «політична ефективність» та «політичний результат».

Зазначене спонукає до побудови альтернативних смислових контекстів у рамках індивідуальних досліджень. Як відомо, М. Фуко вивчив три традиційні проблеми. 1) Які стосунки ми підтримуємо з істиною через наукове знання, якими є стосунки з «іграми істини», які дуже важливі для цивілізації і в яких ми є відразу суб'єктами і об'єктами? 2) Які відносини ми підтримуємо з іншими через ці дивні стратегії та відносини влади? Нарешті, 3) які відносини між істиною, владою і самоідентичністю? [8, с. 295]

Політико-епістемологічна оцінка постмодерних політичних концепцій також має враховувати специфічне тлумачення політичної реальності як такої, що виходить за межі класичного зразка. Природничо-наукова парадигма політичного знання пов'язана з однозначним тлумаченням політичної реальності. Воно здійснюється у рамках суб'єктно-об'єктних відносин, в яких розум реагує на дані органів чуття і фіксує реальність як певний зовнішній світ. У світі «після модерну» втрачаються основні риси реальності як сукупності предметів, які впливають на чуттєвість. За цих умов кожна управлінська дія держави постає у вигляді симуляційного акту. Ж. Бодрійяр вважає, що навіть репресія впроваджується в якості знака в цей універсум симуляції. Репресія, що стала залякуванням, це лише ще один знак в універсумі переконання. Саме відеоспостереження є частиною декору симулякрів [9, с. 106].

Наявність симульованої гіперреальності виступає унікальним середовищем для пошуку взаємозв'язків, причин і наслідків та взаємодій у постмодерному політичному світі. Політична епістемність осмислення цього світу може набувати смислу лише в умовах визнання певної політичної традиції і концепції. Розуміння концептуалізму та підходів кожного дослідника є можливим за умови схвалення внутрішньої логіки постмодерністської концепції та її пріоритетів. «Досконалий нагляд на всіх точках міг би зажадати більш важкого пристрою контролю і більш піднесеного, ніж сам магазин. Це не було б рентабельно. Таким чином, це натяк на репресію, «творець знака» цього порядку, поміщений там на своє місце; тоді цей знак може співіснувати з усіма іншими, і навіть з інвертованим імперативом, наприклад, з тим, який виражають величезні щити, що запрошують вас розслабитися і зробити вибір з повною неупередженістю. Ці щити,

в дійсності, вистежують і спостерігають за вами, так само добре, так само непомітно, як і «поліцейське» телебачення», стверджує Ж. Бодрійар [9, с. 106].

Ситуації неістинності та непевності політичного світу породжує недоцільність постановки питання про можливість вірогідного політичного знання. Однак навіть в таких специфічних умовах вітчизняні та зарубіжні вчені формують нову концептуальність, яка не вписується в рамки еволюціонізму, прогресизму і лінійності. Політичний розвиток постмодерну, який фіксується класиками постмодернізму надає унікальну можливість нових прогностичних ліній щодо політичного світу майбутнього [див. 10], який відзначається надзвичайною евристичністю. Ці лінії, пов'язані із відокремленням симуляційної реальності від впливу на суб'єктивне сприйняття. Ж. Бодрійар говорить про три порядки симулякрів:

- натуральні симулякри, натуралістичні, засновані на образі, імітації і підробки, гармонійні, оптимістичні, й спрямовані на відновлення або ідеальне заміну природи за Божественною подобою,
- продуктивні симулякри, спрямовані на підвищення продуктивності, засновані на енергії, силі, матеріалізації за допомогою машини і у всій системі виробництва — прометесва мета глобалізації й безперервної експансії, вивільнення нескінченної енергії (бажання є частиною утопій, що належать до цього порядку симулякрів),
- симулякри симуляції, засновані на інформації, моделі, кібернетичній грі — тотальної операціональності, гіперреальності, націленої на тотальний контроль» [9, с. 158].

Отже, постмодерне тлумачення політичного світу є певним викликом для класичних уявлень політичного пізнання, які ґрунтуються на ґносеологічних підходах. У той же час, вони не суперечать еволюційно-епістемологічній традиції у випадку, якщо вони будуть мати належне обґрунтування в рамках процедур верифікації і фальсифікації. Вказане передбачає нове тлумачення раціональності, об'єктивності й фактологічності у фундаментальних теоріях. Можливість суджень про відповідність стандартам постмодерних політичних знань стандартам модерної науковості виступає важливою проблемою, яка потребує додаткового дослідження, однак самі постмодерністи відслідковують певну неврівноваженість понять, які вони застосовують для діяльності пізнання. Ж-Ф. Ліотар висуває проблему легітимності знання, а не його демаркацію між науковим і буденним. Французький мислитель стверджує, що знання — це не наука, особливо в її сучасній формі. Ця остання, хоча і не може затемнити проблему легітимності знання, змушує нас ставити вказану проблему в усій її не тільки соціо-політичній, а й епістемологічній повноті. Уточнимо для початку природу «наративного» знання: такий аналіз допоможе шляхом порівняння краще позначити щонайменше деякі з характеристик форми, яку приймає наукове знання в

сучасному суспільстві; він також дає можливість зрозуміти, як сьогодні можна, а як не можна ставити питання про легітимність» [11, с. 52].

Зведення потмодерністських методологічних настанов до загальнонаукових уявлень індустріального суспільства на сучасному етапі вступає у певне протиріччя із формулюванням знання як явища та результат діяльності у суспільстві. Питання вірогідності та обґрунтованості, а отже й науковості політичного знання набуває більш широкого тлумачення. У стані постмодерну як ніколи актуалізується дискурсивний вимір політичного знання на противагу системності та конвенційності наукових розробок, які мають певну мету, циклічність, взаємозв'язок, тощо [див. 12]. «Знання не зводиться до науки і навіть взагалі до пізнання. Пізнання можна трактувати як сукупність висловлювань, що вказують предмети або описують їх (за винятком всіх інших висловлювань), і по відношенню до яких можна сказати правильні вони чи хибні. Наука в цьому сенсі є областю пізнання», стверджує Ж.-Ф. Ліотар [11, с. 52].

Поряд із порушенням стандартного вигляду системи наукових знань про політику, відходу від класичної традиції та визначення нових суб'єктів пізнання до кола наукових знань зараховуються відомості, які раніше до них не належали. З одного боку це визначає необхідність переорієнтації всього оцінкового апарату політичної епістемології, з іншого боку надає можливість відображення політичної картини світу на основі раніше не врахованої інформації. Саме ці новітні нетривіальні ідеї та підходи можуть стати основою для нових проривів у модернізації, яка залишається однією з найважливіших тем сучасної політичної теорії. Згідно з Ліотаром, під терміном «знання» розуміється не тільки сукупність денотативних висловлювань (хоча звичайно і вони сюди входять); сюди домішуються і уявлення про різні інші уміння — робити, жити, слухати та ін. Мова, отже, йде про компетенцію, яка виходить за рамки визначення і застосування істини як єдиного критерію, але крім цього оцінюється за критеріями діловим (технічна кваліфікація), справедливості і / або добра (моральна мудрість), краси звучання, забарвлення (аудіо та візуальна чутливість) і т. ін.» [11, с. 53].

Можливість включення нових типів міркувань і висловлювань до числа наукових не просто збагачує політичне пізнання у плані зростання кількості нових відомостей. Воно веде до формування ситуації конкурентних істин, в яких провідне становище можуть набувати не логічні й «справжні» твердження, (або ті, які мають бути відповідними до реальності), але й ті, що мають більшу експлікативну привабливість у тому, чи іншому політико-дискурсивному контексті [див. 13]. «Знання, що розуміється таким чином, є тим, що робить будь-кого здатним вимовляти «гарні» денотативні висловлювання, а також «гарні» прескриптивні або оцінкові висловлювання ... Воно не зводиться до компетентності, спрямованої на якийсь один вид

висловлювань, скажімо, когнітивних, і на виключення інших» [11, с. 53].

Таким чином, політико-епістемологічні дослідження доби постмодерну перебувають у ситуації перевизначення підходів та парадигм, переосмислення результатів. Політична наука, сприймаючи постмодерну парадигму, включається у безкінечну гру надання нових смислів та переосмислення старих понять [див. 14]. У цій ситуації апеляція до істинності та вірогідності наукових тверджень втрачає своє значення та авторитет. Але слід зауважити, що концепт постмодерну також може бути змінений іншими концепціями та новітніми підходами на кшталт неомодерністського або навіть неісторичистського спрямування.

Як свідчить викладений матеріал, епістемне значення постмодерністських концепцій для аналізу політики пов'язане із предметною площиною походження (генеалогії знання) та його інтерпретації. У цих двох зонах перебувають основні принципи, які спонукають сучасних експертів та аналітиків політики судити про постмодернізацію політичного світу та включати функціонування політичних систем у контекст постмодерного стану. Генеалогія знання, запропонована М. Фуко, передбачає різні рівні осмислення епістемності та апеляції до істини у розвитку людського суспільства. Наявність не однієї, а кількох епістем, або істин, спонукає до множинності сприйняття політичного на різних рівнях свідомості і різних рівнях розвитку суспільства.

Постмодерний стан як імператив політичного знання виступає всеосяжною парадигмою осмислення політичної дійсності. В цьому плані стан постмодерну можна порівняти з настановами кантіанства, гегельянства, марксизму, тощо. Також постмодерна теорія інтерпретації знання виступає своєрідною протигаю природничо-науковим та вульгарно-раціоналістичним поглядам на наукову істину й результати наукових досліджень у сфері політики. В своєму тлумаченні політичної істини постмодерн певною мірою збігається з релятивізмом Р. Рорті, що визначає відносність політичного знання. Множинність політичних істин в умовах постмодерну, а також релятивістське ставлення до авторитетів і низьке значення аксіоматики визначають значний потенціал даної парадигми для вивчення таких явищ як політичне мистецтво, політична естетика, політичне мислення тощо. Політичне знання набуває гнучкості, проте втрачається можливість демаркації між буденним і науковим знанням, визначення експертних та академічних стандартів тощо. Для політичного аналізу стану сучасної України постмодерна парадигма потребує пошуку неординарних прогностичних сценаріїв, які не вкладаються у лінійну та прогресистську логіку. Перспективами подальшого вивчення проблеми, порушеної у даній статті, є політико-епістемологічна експертиза сучасних концепцій соціального конфлікту.

1. Горбатенко В. АВ ОVO: друге народження ідеї модернізації, або синтагма постмодернізації [Текст]/ В. Горбатенко // Людина і політика. — 1999. — № 1. — С. 29–33.
2. Горбатенко В. П. Політико-правові цінності: теоретичне підґрунтя і державотворчий процес [Текст]/ В. П. Горбатенко // Правова держава: Щорічник наук. пр. — 2008. — Вип. 19. — С. 54–62.
3. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть [Текст]/ В. П. Горбатенко. — К. : Академія, 1999. — 239 с.
4. Гарбадин А. С. Феномен чужинця у структурах постмодерного розуміння політичного дискурсу Жака Дерріди [Текст]/ А. С. Гарбадин // Панорама політологічних студій. — 2013. — Вип. 11. — С. 14–22.
5. Кравченко О. В. Постмодерністський контекст теоретичного моделювання сучасної культурної політики [Текст]/ О. В. Кравченко // Культура України. — 2013. — Вип. 44. — С. 25–33.
6. Горбатенко В. В'ячеслав Липинський і сучасні проблеми співвідношення традиції і модернізації [Текст]/ В. Горбатенко // *Studia politologica Ucraino-Polona*. — 2011. — Вип. 1. — С. 72–77.
7. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук/ Пер. с франц. — В. П. Визгин, Н. С. Автономова. — Санкт-Петербург: «А-сэд», 1994. — 407 с.
8. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью [Текст]/Пер.с франц. Б.М. Скуратова под общей ред. В. П. Большакова. — М.: Практик, 2006. — Ч.3. — 320 с.
9. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция [Текст] / — Перевод О.А. Печенина. — Тула, 2013. — 204 с.
10. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика : Моногр. [Текст]/ В. П. Горбатенко; Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. — К. : Генеза, 2006. — 395 с.
11. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна [Текст]/Пер. с фр. Н.А. Шматко. — М.: Институт экспериментальной социологии, Спб.: Алетейя, 1998. — 160 с.
12. Горбатенко І. Постмодерністський дискурс та його вплив на розвиток політичної науки в Україні [Текст]/ І. Горбатенко // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. — 2006. — Вип. 30, кн. 2. — С. 72–81.
13. Горбатенко В. Про відторгнуті від музики слова: до осягнення державно-правових поглядів Фрідріха Ніцше [Текст]/ В. Горбатенко // Людина і політика. — 2002. — № 3. — С. 88–93.
14. Горбатенко В. П. Філософсько-правові детермінанти сучасного розуміння справедливості [Текст]/ В. П. Горбатенко // Правова держава: Щорічник наук. пр. — 2003. — Вип. 14. — С. 13–19.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ДИСКУРСУ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Світлана Бульбенюк

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Які характеристики вітчизняного політичного життя є визначальними для розуміння його сутності нині, а які є такими, що вказують на найбільш перспективні вектори його розвитку у найближчому майбутньому? Чи варто вести мову про системний процес посткомуністичної трансформації України або слухно наголошувати на окремих модернізаційних змінах, які не завжди й не обов'язково є взаємопов'язаними? Які форми демократії у сучасній Україні є імітаційними, своєрідними політичними симулякрами? Що вказує на незворотність демократичних процесів у вітчизняному політичному полі та взагалі чи уявляються доцільними подібні твердження саме в академічному політологічному, а не в соціально-публіцистичному обговоренні? Це далеко неповний перелік питань, які не втрачають своєї актуальності впродовж новітнього періоду національного державотворення України.

Відповіді на них намагалися сформулювати й аргументувати авторитетні вітчизняні і зарубіжні науковці. Одним з перших — у 1990-х рр. — системний аналіз процесів політичної модернізації, що тільки розгорталися в Україні, здійснив професор В. Горбатенко у своїй праці «Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть» (1999 р. в.), яка стала фактично відправною точкою для подальших досліджень вітчизняних науковців на тривалий час. На нашу думку, можна вести мову про започаткування наукової школи української політичної науки. Вагоме значення для розвитку означеного напрямку мала монографічна робота професора М. Михальченка «Українське суспільство: трансформація, модернізація або лімітроф Європи?» (2001 р. в.). Обидва авторитетні науковці і нині продовжують опрацьовувати найбільш актуальні питання окресленої проблематики, виділяючи нові, найменш висвітлені до цього її аспекти (наприклад, питання політичних ризиків, необхідність оновлення методології досліджень політичної модернізації і трансформації тощо). Цікавою з наукової та прикладної точки зору стала аналітична доповідь харківських науковців «Динаміка політичного режиму в Україні (прогнозний аспект)» (2011 р. в.), в якій не лише сформульовані актуальні і досі питання проблематики розгортання системних перетворень в країні, але й запропоновані авторські підходи до їх розв'язання. Однією з фундаментальних праць останніх років стала монографія Ю. Мацієвського «У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні (1991-2014)» (2016 р. в.), що досліджує неоднозначність процесів політичних трансформацій в Україні, їх нерівномірний і непослідовний характер та складну

динаміку розгортання впродовж усього періоду становлення новітньої національної державності.

Власне, на переконання авторки, однозначної і стовідсотково «істинної» («науково вивіреної», «об'єктивної» і таке інше) відповіді на жодне з наведених питань дати неможливо, адже соціально-гуманітарний дискурс загалом та політологічна його складова зокрема а priori не передбачають якоїсь однієї точки зору, але завжди ґрунтуються на визнанні цінності розмаїття думок, ідей, переконань, позицій, підходів. Тому зрозуміло, що подібні питання радше охарактеризувати в якості риторичних. Втім, це не означає, що пошуки відповідей на них не потрібні і не важливі ані в теоретичній, ані у прикладній площинах дослідницьких розвідок. Навпаки, чим більше буде відповідей й оригінальних авторських позицій, тим ціліснішою постане плюралістична картина вітчизняного політичного життя, що допоможе і професійним науковцям, й аматорам — небайдужим громадянам наблизитися до розуміння природи тих складних процесів системних трансформацій, які відбуваються і в світі, і в Україні нині.

Метою представленої розвідки, таким чином, є переосмислення й спроба дати авторські відповіді на окреслені вище питання шляхом розгортання комплексного аналізу основних проблем модернізаційних перетворень, що відбуваються в Українській державі, та тих викликів, які постають перед вітчизняним громадянським суспільством, невід'ємною частиною котрого є науково-експертне середовище.

Які характеристики вітчизняного політичного життя є визначальними для розуміння його сутності нині, а які є такими, що вказують на найбільш перспективні вектори його розвитку у найближчому майбутньому? Чи варто вести мову про системний процес посткомуністичної трансформації України або слушно наголошувати на окремих модернізаційних змінах, які не завжди й не обов'язково є взаємопов'язаними?

Для того, аби дати максимально розгорнуту відповідь на наведені питання, сконструювати комплексну модель політологічного осмислення феномену трансформації, потрібно спочатку визначитися з дефініціями.

В. Горбатенко пропонує вживати термін «модернізація» в якості комплексного поняття, що має подвійне значення. По-перше, це система заходів, спрямованих на осучаснення суспільства і держави, постійне їх вдосконалення. По-друге, модернізація означає наближення соціальних і політичних систем та їх фрагментів до максимально розвинутого рівня розвиненості [1, с. 11]. Як бачимо, термін «модернізація» вказує передусім на якісний бік перетворень, що відбуваються у країнах перехідного типу, до групи яких належить й Україна.

Завданнями політичної модернізації зазвичай є: кардинальне оновлення механізмів влади; формування всередині політичної еліти модернізаційно орієнтованої групи однодумців, об'єднаних спільною метою та ідеологічними засадами які вони відстоюють; зростання питомої ваги «технократів» у структурі влади; становлення системи жорсткої кадрової відповідальності на основі публічних і транспарентних критеріїв результативності роботи; налагодження механізмів ротації кадрів і вертикальних соціальних ліфтів [2, с. 106].

До слова, авторка у своєму дисертаційному дослідженні під впливом та за керівництва професора В. Горбатенка також здійснила спробу привернути увагу до якісних змін як мети модернізаційних перетворень в Україні, пов'язавши їх з можливістю запозичення неоліберальних моделей реалізації соціально-економічних і політичних реформ в нашій державі як типовій країні перехідного типу [3]. Відтак, поняття «модернізація» слушно розглядати і в світоглядно-ціннісній конотації, що вказує на вектор перетворень та їх кінцеву мету. Адже результат будь-якої діяльності, а тим більше діяльності, що має на меті кардинальне реформування державного організму та суспільного простору, залежить багато в чому від того, наскільки чітко була сформульована кінцева ціль та наскільки послідовною була програма дій щодо її втілення в життя.

Якщо вести мову про мету модернізаційних перетворень в Україні, то її в чіткому окресленні фактично за чверть століття так і не було сформульовано. Вона радше поставала у вигляді доволі умовляного ідеалу «Жити як в Європі й Америці» або й взагалі у форматі суто популістських гасел на кшталт універсального «За все хороше та проти усього поганого». Спроби підвести навіть під таку надто розмиту мету перетворень ідеологічний або квазіідеологічний базис були поодинокими та невдалими. Власне період деідеологізації українського суспільства і держави, наслідком якої стало формування «ідеологічного вакууму», триває і досі. Хоча очевидними є вкрай негативні наслідки означеного явища, одним з найбільших з них є, на наш погляд, подальша примітивізація суспільно-політичного дискурсу, перенесення його з царини цінностей і переконань у площину персоналій та особистісних симпатій-антипатій, чим грішати подекуди й представники експертно-наукового середовища.

Не менш вживаним щодо здійснення аналізу системних перетворень у країнах перехідного типу є поняття «трансформація». Це є збірне поняття, що вказує на комплекс можливих змін і революційного, і реформаторського спрямування та змісту. Дуже часто термін «трансформація» вживається в якості продовження поняття «зміни», його розширеного тлумачення, зокрема у контексті розгляду змін у системі управління суспільним розвитком і системі державного управління [4, с. 198].

Поняття «трансформація» для означення тих змін, які відбуваються в посткомуністичній Україні, ще на початку 2000-х років запропонував використовувати М. Михальченко, наголошуючи на динамічній його складовій [5]. Сьогодні науковець пропонує розглядати процеси політичної трансформації в Україні, спираючись на конкретно-історичний підхід, доповнений принципом «кадри вирішують все» [6, с. 10]. Іншими словами, трансформація не має розумітися як щось стаłe і незмінне, як певний шаблон, що підходить будь-якій країні, незважаючи на локальні умови й особливості. До того ж, величезну, а подекуди й кардинальну роль в успішних проектах системних трансформацій відігравали і відіграють провідні соціальні та політичні актори — представники громадянського суспільства, істеблішменту, інтелектуальні і духовні лідери нації (принцип «кадри вирішують все», окреслений М. Михальченко). І справді, досвід здійснення суспільно-політичних перетворень та їх імітаційних моделей в новітній історії України засвідчує, що, з одного боку, представники правлячого класу були їх головним ініціатором та генератором розгортання змін, а, з іншого боку, самоконсервація вітчизняного істеблішменту, його небажання допустити до свого і без того дуже обмеженого кола людей з середовища громадянського суспільства зумовлює й уповільнення темпів перетворень, а в певних царинах — їх згортання.

Таким чином, половинчастість модернізаційних і трансформаційних перетворень, нерегулярність і необов'язковість їх реалізації, внутрішнє небажання з боку вітчизняного правлячого класу за умов досить жорсткого зовнішнього контролю і пресингу за їх здійсненням, некомпетентність розробників та виконавців таких реформаторських змін — це далеко не повний перелік негативних характеристик динаміки українського політичного життя останніх двадцяти п'яти років. Як наслідок, саме поняття «реформи», що на побутовому рівні суспільної комунікації та у публіцистичному дискурсі заміняє терміни «модернізація» та «трансформація», вже давно змінило в очах громадської думки своє емоційне забарвлення — нині реформи пересічним українцем розуміються як щось негативне, що несе чергове погіршення рівня життя та висуває нові виклики екзистенційній безпеці індивіда. У чому полягають причини цих негативних явищ та чи існують реальні шляхи їх подолання?

Ю. Мацієвський — автор однієї з найбільш цікавих, на нашу думку, монографічних розвідок, присвячених проблематиці політичної модернізації України — центральною причиною називає «інституційну пастку». Складовими останньої є: особливий операційний код вітчизняної політичної культури (клієнтелізм, непотизм, корупція); структурні обмеження політичної системи; фрагментована структура еліт та практика укладання між ними неформальних пактів; блокування варіанту «гри за правилами» (науковець не дає чіткої відповіді — навмисне або випадкове, на переконання авторки — цілком

свідоме з боку правлячого класу — С. Б.); інволюція конституціоналізму (причому, цей процес триває і сьогодні, незважаючи на події «Революції Гідності», яка багато в чому була відповіддю вітчизняного громадянського суспільства на відверту зневагу до Конституції чільними представниками істеблішменту — С. Б.) та формування й утвердження гібридного політичного режиму [7, с. 39]. Відтак, політичний режим в Україні нині цілком коректно охарактеризувати як гібридний — такий, що поєднує в собі ознаки і демократичного, й авторитарного режимів, та остаточний вектор розвитку якого є ще доволі дискусійним.

Отож переходимо до пошуку відповідей або принаймні до окреслення можливих методологічно-дослідницьких варіантів таких евристичних пошуків на наступні питання. Які форми демократії у сучасній Україні є імітаційними, свосерідними політичними симулякрами? Що вказує на незворотність демократичних процесів у вітчизняному політичному полі та взагалі чи уявляються доцільними подібні твердження саме в академічному політологічному, а не в соціально-публіцистичному обговоренні?

Як слушно зауважували українські науковці під орудою О. Фісуна у 2011 р., «загальною проблемою у перехідних суспільствах (невиятковий і вітчизняний випадок) є нестійкість і непослідовність конституційного процесу та вплив політичної кон'юнктури на ефективну роботу базових політичних інститутів». «Саме дані фактори частіше за інших призводять до систематичного виникнення інституційних дефектів в інфраструктурі політичного управління країною», — роблять висновок аналітики [8, с. 4]. До того ж, перехідний характер соціополітичного стану сучасної України обумовлює необхідність розрізнення двох рівнів функціонування інституціональних процесів: рівня намірів і декларацій та рівня безпосередніх якісних змін наявного стану. Ключовим за цих умов стає питання про визначення оптимального моменту переходу від стану декларацій до стану змін [9, с. 102]. Отже, зазначений момент переходу від декларацій до дій — це і є той базовий індикатор, що вказує на відмову від імітаційних форм демократії на користь реальних демократичних практик, на їх незворотність.

Власне та політична кон'юнктура, яка домінує не перший рік на вітчизняній політичній авансцені, зумовлює багато в чому поширення імітаційних, псевдodemократичних практик — від рівня ведення суспільно-політичних дискусій (останні радше спрямовані на створення максимально рейтингової, побудованої за законами шоу-бізнесу, меді-картинки, аніж на продукування якісно інших, модернових і постмодернових, сенсів, цінностей, дискурсів, мета-ідеологій) до інституційних, процедурних, нормативних і світоглядних проявів демократії. Причому, пошуки відповідей на питання, що є первинним — подібного гатунку політична кон'юнктура, до якої

український соціум звик і сприймає її як щось природне, або неготовність вітчизняного суспільства, у тому числі й громадянського, творити самому чи спонукати правлячий клас до творення іншого політичного дискурсу, притаманного зрілим демократіям — більше схожі на безглузді спроби вирішення класичної задачі «Що є первинним — курка або яйце?». Натомість це не означає, що доцільність розв'язання означеного завдання знівельована, навпаки, самі пошуки виходу з цієї пастки просуватимуть й українську державу, і вітчизняне громадянське суспільство на шляху до зміцнення засад справжньої демократії.

Методологія розв'язання окресленої вище проблематики суспільно-політичного дискурсу може бути найширшою. Однією з найбільш поширених технік соціальної інженерії, що застосовується як в розвинутих демократіях, так і в країнах перехідного типу, є політична маніпуляція. «Очевидним є факт, що сучасні форми суспільної маніпуляції мають мультимодальний характер. Це одна з дискурсивних соціальних практик домінуючих груп, направлених на поширення їх влади в суспільстві», — пише Т. Пода [10, с. 48]. Матрицею маніпулятивної політичної дії, як правило, є стратегема, що визначає набір методів і прийомів такої дії, указує на можливість і доцільність, особливості її застосування [11, с. 321].

І хоча зазвичай цей феномен розглядається переважно у негативних конотаціях, за словами вітчизняної дослідниці О. Кононенко, політична маніпуляція може виконувати й суспільно корисні функції. Адже «маніпулятивні способи впливу можуть бути використані для створення ідеології, яка може виступати в якості регулятивного механізму соціального і політичного життя» [12, с. 91]. Відтак, маніпулятивні способи впливу можуть використовуватися і вже використовуються в якості тієї технології, яка спрямована на актуалізацію на рівні масової суспільної свідомості цінностей та стандартів західної демократії. Таким прикладом є використання (причому, не завжди коректне і добросовісне) з боку українських політиків та деяких представників науково-експертного середовища аргументів на кшталт: «так робилося у Європі», «всі успішні країни пройшли цей шлях», «це європейські норми» як обґрунтування здійснення тих чи інших реформ, прийняття політико-управлінських рішень, що матимуть потенційно неоднозначні результати.

З іншого боку, зловживання подібними маніпулятивними способами впливу на громадську думку у суспільно-політичних реаліях України призводить і до протилежних результатів: зростання рівня політичного відчуження, розчарування у певних групах громадян в цінностях демократії (або принаймні у тому, що вони розуміють під такими цінностями), зростання політичних ризиків авторитарних відкатів тощо. Ключовою проблемою, яка поєднує перелічені вище наслідки домінування маніпулятивних способів політичного впливу й

імітаційних практик демократії, на думку авторки, є зростання політичних ризиків. Доцільно зауважити, що українська держава і вітчизняне громадянське суспільство останні декілька років і без того перебувають у зоні надзвичайно високої венчурної загрози, що викликано насамперед зовнішньополітичними факторами. Однак недобросовісність, а почасти й непрофесійність українських та зарубіжних експертів, незрілість вітчизняного правлячого класу, який не здатний стати національною елітою, призводять до того, що політичні ризики внутрішньополітичного характеру стають не менш загрозливим, ніж зовнішня агресія.

Саме людський фактор, за словами В. Горбатенка, є основною причиною зростання політичних ризиків. «До цього слід додати взаємопов'язані розриви в системі взаємодії влади й народу: з одного боку, неврахування урядом запитів і ключових проблем населення, а з другого — нерозуміння громадськістю задумів і цілей уряду. Як наслідок, постає ситуація недостатнього опрацювання державно-політичних і державно-управлінських рішень та неадекватність їх впровадження», — зазначає авторитетний вітчизняний вчений [13, с. 55, 56]. Таким чином, подолання політичних ризиків або хоча б їх мінімізація — те завдання, яке є одним з пріоритетних для представників як вітчизняного правлячого класу та контреліти, так і експертно-аналітичного середовища.

Саме від представників науково-експертного середовища залежать якісні зміни у суспільно-політичному дискурсі системних перетворень, яких так потребує Україна довгі роки, вони мають стати, на наше переконання, тією соціальною стратою, якою зможе бути ефективним комунікатором і модератором між державою загалом і правлячим класом зокрема та громадянським суспільством на шляху реформ.

1. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія / В. П. Горбатенко. — К. : Видавничий центр «Академія», 1999. — 240 с.

2. Мальцев А. Модернизационная парадигма : теоретические подходы и исторический опыт / А. Мальцев. // Мировая экономика и международные отношения. — 2012. — № 4. — С. 105–108.

3. Бульбенюк С. С. Неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пол. н. : 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / НАН України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького / С. С. Бульбенюк. — К., 2004. — 20 с.

4. Управління суспільним розвитком : словник-довідник / За заг. ред. А.М. Михненка, В. Д. Бакуменка. — К. : Вид-во НАДУ, 2006. — 248 с.

5. Михальченко Н. И. Украинское общество : трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко. — К. : Институт социологии НАНУ, 2001. — 440 с.

6. Михальченко М. І. Теоретико-методологічні засади дослідження процесів трансформації сучасних політичних інститутів України / Громадська організація «Міжнародний інститут гуманітарних технологій» /

М.І. Михальченко. // Політичні інститути та процеси. Наукове видання. — 2016. - Випуск 1. — С. 7–25.

7. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності : зигзаги трансформації політичного режиму в Україні (1991-2014). Монографія / Ю. В. Мацієвський. — Чернівці : Книги — ХХІ, 2016. — 552 с.

8. Динаміка політичного режиму в Україні (прогнозний аспект) : Аналітична доповідь / За заг. ред. О. А. Фісуна ; Регіональний філіал НІСД у м. Харкові. — Х. : Золоті сторінки, 2011. — 116 с.

9. Горбатенко В. П., Бульбенюк С. С. Політична трансформація в сучасному світі : Навчальний посібник / В. П. Горбатенко, С. С. Бульбенюк. — К. : ДП Видавничий дім «Персонал», 2010. — 160 с.

10. Пода Т. А. Маніпуляція як спосіб трансформації суспільної свідомості / Т. А. Пода // Вісник НАУ. Серія : Філософія. Культурологія. — 2014. — № 2 (20). — С. 47 — 50.

11. Прикладна політологія : Навчальний посібник / За ред. В.П. Горбатенка. — К. : ВЦ «Академія», 2008. — 472 с.

12. Кононенко О. В. Маніпуляція як регулятивний механізм і чинник соціальних ризиків / О. В. Кононенко // Вісник НАУ. Серія : Філософія. Культурологія. — 2015. — № 2 (22). — С. 88–94.

13. Горбатенко В. П. Політичні ризики : від теорії до практики / Академія політичних наук / В. П. Горбатенко // Суспільно-політичні процеси. Науково-популярне видання. — 2016. — Випуск 2. — С. 55–69.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА БЕЗПЕКОЗНАВСТВА

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. ЛИПИНСЬКОГО

Валерій Бортників

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Розбудова демократичної держави і нації в Україні проходить украй непослідовно, з великим труднощами. Цей процес відбувається на тлі іноземного втручання, мета якого — руйнування територіальної цілісності і національної єдності країни, відповідно і послаблення нас як суверенної держави. Однак головною проблемою на цьому шляху є брак професіоналізму, державницької мудрості сучасних провідників, а то й зрадництво політичного керівництва України. Зазначені чинники підсилені тотальною корупцією, відсутністю стратегії національно-державного будівництва, яка б знайшла підтримку і враховувала б інтереси усіх верств населення. Як наслідок, у квітні 2017 р. дії Президента України повністю підтримували 4,4 % опитаних, підтримували окремі дії — 39,1 %, не підтримували — 51,7 %. Дії Уряду — відповідно 2,4 %, 29 %, 61,9 %, дії Прем'єр-міністра — відповідно 3,9 %, 31,3 % і 57,9 %, Верховної Ради України — відповідно 1,9 %, 25,2 %, 67,5 %, Голови Верховної Ради України — відповідно 2,7 %, 25,1 %, 62 %, Національного банку України — 2,3 %, 17,3 %, 67,3 % [1].

Певною мірою повторюється ситуація часів української національної революції першої чверті XX ст. Фактично Україна, вже на іншому вітку спіралі історичного розвитку, переживає випробування, яке ставить під загрозу її майбутнє як незалежної держави. В'ячеслав Казимирович Липинський свого часу писав, що процес творення держав є найтяжчим і найбільш болочим процесом зі усіх звісних в історії процесів суспільного життя який вимагає «надзвичайно довгої, свідомої і планової підготовчої акції. І тут перед кожним, що стремить до державної незалежності свого народу, стає питання засобів, якими він має іти до своєї цілі, стає питання національної політики» [2, с. 477].

Тут доречним буде навести роздуми з цього питання сучасника В. Липинського відомого громадського діяча і публіциста Є. Чикаленко, який, до речі, вважав В. Липинського після М.Грушевського «одним із найталановитіших українців» [3, с. 38]. У своєму щоденнику у критичні для української незалежності дні 28 квітня 1919 р. Є. Чикаленко писав: «Я раз у раз твердив, що українці, принаймні наддніпрянські, не доросли до своєї держави, що не прийшов час на українську державність, але я благословляю долю, що я дожив побачити змагання української інтелігенції і одиниць з народу за свою державу; ця боротьба, ця кров, марно не пропаде, як не пропали і кров, і змагання польської інтелігенції; тепер вже сміливо

можна сказати, що ні поляки, ні росіяни не задують нас, і Україна рано чи пізно, а таки буде! А все-такі до сліз жалко, що тепер доводиться теряти те, що нам з неба впало і що, здавалось, можна було втримати» [4, с. 61].

Досвід України підтверджує застереження Р. Дарендорфа про те, що «чим країна більш однорідна, тим вищий шанс вона має на успіх у процесі демократизації. Країнам із складним етнічним, або будь-яким іншим складом населення доведеться, ймовірно, займатися найближчим часом не демократизацією, а проблемами територіальної цілісності, підтриманням законності та порядку» [5, с. 69–75]. У цьому контексті надзвичайно актуальними вбачаються роздуми В'ячеслава Липинського, який у своїх працях накреслив шляхи побудови Української незалежної держави. Знаковою тут є праця вченого «Край і народ» (1909), де у невеликій за обсягом роботі викладено базові принципи його бачення українського державотворення, розкрито принципову відмінність націоналізму від територіального патріотизму.

В. Липинський відавав належну шану націоналізмові як ідеології і руху, що здатний підняти пригноблені народи. На справедливе твердження вченого, на початку свого становлення та розвитку ідея націоналізму «безперечно мала величезну силу і змогла здійснити дива: воскресити вмерлі й визволити пригноблені народи, об'єднавши їх під загальнонаціональними гаслами» [6, с. 313]. Однак з плином часу ідея націоналізму, на його думку, зазнала великих і важливих змін: виконавши свою історичну місію, вона «стала тільки формою, під якою почали ховатися вже не утверджені загальнонародні постулати, а конкретні інтереси тих груп народу, які на ґрунті гіпертрофії національного почуття прагнули задовольнити аж ніяк не народні, а власні потреби» [6, с. 313].

На переконання вченого, в країнах «зі змішаною людністю», де національні почуття і прагнення лише пробуджуються, «з'являється доконечна потреба замінити старі... знамена націоналізму іншими гаслами, що могли би згуртувати громадян даної країни для боротьби за краще майбутнє для неї, для здобуття для її мешканців усіх прав, зокрема й національних прав» [6, с. 315]. На противагу культурно-мовному націоналізму В. Липинський ставить територіальний патріотизм, який передбачає об'єднання людей, що проживають на одній території за принципом громадянства, а не належності до певного етносу чи нації. На його думку, це означає: «стоячи на ґрунті передусім громадянства нашого краю, ми не хочемо в його межах здійснювати ніякого націоналістичного “зрівняння”, не хочемо виняткового панування в нас однієї національності в ім'я її економічно-культурної або чисельно фізичної переваги..., але й не визнаємо принципу “Україна для українців”, бо обстоюємо натомість гасло “Україна для її громадян”» [6, с. 317].

Таким чином, шлях розбудови незалежної, суверенної держави та нації мислитель бачив на шляху добровільного об'єднання усіх громадян, що спільно проживають на одній території. Цей погляд збігається із сучасним баченням розбудови демократичних держав і націй в межах концептуальних моделей «держави-нації», «ліберального націоналізму», «громадського націоналізму», «конституційного патріотизму», «політичної нації» та ін. Так, на зауваження Дж. Шварцмантеля, «відмовившись від доволі небезпечної форми етнічного націоналізму, яку в будь-якому разі неможливо реалізувати в сучасному мультикультурному суспільстві, ми отримуємо оновлений громадянський націоналізм, який можна назвати «конституційним патріотизмом». У такому разі, під нацією ми розумітимемо сукупність усіх тих, хто володіє рівними політичними правами та приймає усі процедури та обов'язки, визначені Конституцією відповідної держави [7, с. 158, 173].

У працях Липинського ми знаходимо і відповідь на питання щодо принципів інтегрування до української нації національних меншин. У «Нарисі програми Української демократичної хліборобської партії» (1917) він зазначав, що за громадянами України неукраїнської національності неодмінно треба визнавати усі їхні національно-культурні права, які мають бути закріплені державними законами. Водночас, «ми маємо право вимагати од національних меншостей, які живуть на нашій землі, щоб інтереси цієї землі були для них так само близькі та дороги, як і для нас, і щоб ідея Вільної України зустріла в них не ворогів, а прихильників і оборонців» [8, с. 526].

Знов такі, це бачення В. Липинського тотожна сучасному розумінню місця і ролі етнонаціональних і культурних спільнот у межах демократичної держави. Відповідно до концепції «ліберального націоналізму» польського вченого А. Валицького, нація розуміється як спільнота «індивідуалізована, плюралістична, максимально містка, охоплює різні тотожності, різні види пам'яті та різні системи цінностей. Це ...спільнота внутрішньо диференційованої історичної свідомості і внутрішньо диференційованої культури. ...жодна група всередині нації не повинна прагнути монополізувати національні цінності, свавільно визначати, яка частина населення належить до “справжніх поляків”... ...ліберальна концепція нації... відмовляється від примусу до моральної єдності» [9, с. 816].

У статті «Кілька уваг з приводу книжки д. Василевського “Ukraina i sprawa ukraińska”» (1910) В. Липинський наголошує, що територіалізм, є «засадничим знаменем політики незалежності» і показує у чому полягає різниця політики «територіальної» від «національно-екстериторіальної»: коли перша «стремить перш за все до політичної емансипації національної території, то друга дбає про побільшення національних прав без огляду на територію. Коли перша свої відносини до держави опирає на відносинах даної території до

держави, то друга рухає на силу свідомих національних одиниць в державі, на цифрову силу нації» [2, с. 478].

В. Липинський аргументовано доводив, що без існування незалежної держави майбутнє української нації залишатиметься під загрозою, а тому пропонував провідним верствам об'єднатися і зосередити зусилля на розбудові української держави: «без власної держави нема й не може бути нації української», проте нація наша «роз'єднана політично, ідейно і культурно» [10, с. 41, 43].

Тезу В. Липинського щодо вирішальної ролі держави у формуванні нації розділяв й його сучасник, провідник українського державного будівництва В. Вінниченко який наголошував, що поки людство розбите на окремі національні колективи, які переважно звуться державами, то очевидно, що «найкращим засобом збереження його життя і розвитку кожної нації є державність, себто комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які зв'язують його в компактну цілісність, які забезпечують йому розвиток у сучасному і майбутньому. Нація без державності є покалічений людський колективний організм» [11, с. 302)].

У своїх переконаннях В'ячеслав Липинський був послідовним і не боявся піднімати гострі питання, які неоднозначно сприймалися у колі патріотично налаштованої української спільноти. Так, у листі до Івана Волошина 19.07.1925 р. він писав: «як помиляються наші націоналісти, що весь свій націоналізм будують на одній тільки мові. Показується, що українською мовою можна пропагувати найбільше шкідливі для України ідеї, як це роблять варшавські правителі по цей бік, а більшовицькі по той бік кордону. Для розвитку України далеко важніший єсть політично-територіальний бік української справи, ніж її бік культурно-національний» [12, с. 254].

Однак це зовсім не означає, що В. Липинський недооцінював роль української культури і мови у процесі формування нації. У своїх роздумах щодо необхідності поширення серед українців науково-популярної літератури, він писав, що «коли ми не дамо українському читачеві української книжки, то він мусить звернутися до книжки російської; тоді прийдеться нам бути свідками русифікації вже не офіційальної, урядової, а русифікації, так би сказати “культурної”. ...вона буде витворювати такі самі типи недоуків, людей духовно покалічених, але, незважаючи на це, боротися з цим лихом народним буде тоді значно трудніше» [13, с. 101].

У праці «Хам і Яфет», позначеної сумними роздумами щодо причин невдачі реалізації проекту розбудови національної держави, написаної вже на схилі свого життя 1928 р., В. Липинський вкотре наполягає на пріоритетності вирішення питань державного будівництва: «Держава — це перш за все: Влада, Територія, Громадянство. Без цих трьох складників нема держави. Значить, для будови держави

необхідна організована сила, яка підтримує владу во ім'я добра цілої землі-території і цілого громадянства. Нація — це перш за все єдність духовна, культурно-історична. Значить, для народження нації необхідне довге співжиття даного громадянства на даній території і одній власній державі. Нація — єдність духовна — родиться завжди від держави — єдності територіально-політичної — а не навпаки» [14, с. 65].

Справедливість тверджень мислителя підтверджує хід цивілізаційного розвитку людства, коли, за рідким виключенням, сучасні нації змогли утвердитися й зміцнитися завдяки їх формуванню на базі певної культури у межах національних держав. Унаслідок цього само поняття «нація» стало нерозривно поєднаним з поняттям «держави». Як зауважував Е. Гелнер, націоналізм — «це політичний принцип, згідно з яким політична та національна одиниці мають збігатися» [15, с. 29]. На його переконання націю визначає «одна спільна висока культура. ...Саме тоді й лише тоді така нація і культура стає природною суспільною одиницею, яка не може нормально жити без власної політичної оболонки — держави» [15, с. 190].

У цьому контексті покажемо розуміння В'ячеславом Липинським таких понять, як «націоналізм», «патріотизм» і «шовінізм». У листі до Богдана Шемета від 12.12.1925 р. він пише: «Націоналізм буває двоякий: державнотворчий і державноруйнуючий — такий, що сприяє державному життю данної нації і такий, що це життя роз'їдає. <...> Перший — я називаю патріотизмом, другий — шовінізмом. Коли Ви хочете, щоб була Українська Держава — Ви мусите бути патріотами, а не шовіністами» [16, с. 76–77].

Розкриваючи зміст зазначених понять В. Липинський показував принципову відмінність шовінізму від патріотизму. На його думку, патріота від шовініста відрізняли насамперед не самозакоханість і егоїзм, а високі моральні якості та справжня, а не показова любов до своєї землі і свого народу. Бути патріотом, писав він, це значить бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного й політичного співжиття людей, що живуть на Українській землі, а не мріяти про витоплення в Дніпрі більшості своїх же власних земляків. Бути патріотом — це значить «вимагати гарних і добрих вчинків від себе, як від України, а не перш за все ненавидіти інших тому, що вони “не-Українці”. Врешті, бути патріотом, це значить... виховувати в собі ...все громадські, політичні, державнотворчі прикмети: віру в Бога і послух Його законам, тобто духовні вартості; далі вірність, твердість, сильновольність, дисципліну, пошану для своєї традиційної Влади (монархізм), загалом кажучи, лицарськість — тобто політичні вартості. Натомість бути шовіністом — це значить прикривати свою духовну пустку (безрелігійність), і своє політичне руйництво: отже, зрадництво, хиткість, безвольність, отаманію, самозакоханість, кар'єризм, здекласованість — фанатичними вигуками про “Неньку Україну”, про “рідну мову” про “Ми Українці!”...» [16, с. 77–78].

У кореспонденціях В. Липинського органічно поєднуються роздуми про минувшину, аналіз успіхів та невдач на шляху національного і державного будівництва, а також програмні засади (умови), за яких тільки й можливий успіх справи національного відродження. Так, у листі до редакції щоденної газети «Діло» 9.07.1929 р., він наголошував, що усі недержавні нації, а також нації, які ще не сформовані, ставали націями державними шляхом довгої і непохитної боротьби за певну ідею. Не було в історії прикладу, щоб якась ідея перемагала швидко, наприклад впродовж одного покоління. За його спостереженнями, усі нації переходили через періоди занепаду, утім перемагали ті, що «своїх неудачників і мучеників шанували та їх ідеям вірними аж до перемоги залишалися». В. Липинський був впевнений, щоб стати зрілою, державною нацією, «необхідний державницький ідеалізм, опертий на релігії, на церкві, на вірі живій» [17, с. 444]. Тобто підвалинами успішного державного будівництва є державницька ідеологія та релігія.

Як правило, наступні генерації знаходять відповіді на питання, які ставлять попередні покоління. Але на питання, яке поставив В. Липинський, досі не маємо ствердної відповіді. Всякий знає, писав він до Д. Греголінського, що погубила нас сварка і брак єдності між нашими провідниками. І всякий повинен знати, що така сварка і брак єдності погубить нас знов, як настане наше наступне політичне Різдво: «Як же зробити, щоб оцієї сварки і розєднання не було? Ось питання, над яким ми повинні думати повсяк час...» [18, с. 415–416].

Отже, проблема національно-державного будівництва в Україні напряму пов'язана із зовнішніми та внутрішніми загрозами збереження незалежності, територіальної цілісності держави та єдності українського народу. Погляди В. К. Липинського щодо перспектив розбудови національної держави базуються на ідеї територіального патріотизму, де ключову роль у національно-державному будівництві має грати чинники громадянства і патріотизму, а не етнонаціональної належності. Водночас для збереження власної ідентичності та самобутності українського народу надзвичайно важливим є збереження, захист та поширення української мови та культури.

1. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації // Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia>.

2. Липинський В. Кілька уваг з приводу книжки д. Василевського «Ukraina i sprawa ukraińska» / В. Липинський // Вячеслав Липинський. Суспільно-політичні твори (1908–1917) / ред. Р. Пеленський, І. Гирич, О. Проценко. – Т. 1. – К. : Укр. письменник, 2015. – С. 468–479.

3. Чикаленко Є. Щоденник. (1918–1919) У 2-х т. : документально-художнє видання / Євген Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 2 – 463 с.

4. Чикаленко Є. Х. Щоденник (1919–1920) / Є. Х. Чикаленко. – Київ; Нью-Йорк : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – 640 с.

5. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. — 1990. — № 9. — С. 69—75.
6. Липинський В. Край і народ / В. Липинський // Вячеслав Липинський. Суспільно-політичні твори (1908—1917) / ред. Р. Пеленський, І. Гирич, О. Проценко. — Т. 1. — К. : Укр. письменник, 2015. — С. 313—321.
7. Шварцмантель Д. Идеология и политика / Джон Шварцмантель. [Пер. с англ.] — Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. — 312 с.
8. Липинський В. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії / В. Липинський // Вячеслав Липинський. Суспільно-політичні твори (1908—1917) / ред. Р. Пеленський, І. Гирич, О. Проценко. — Т. 1. — К. : Укр. письменник, 2015. — С. 523—535.
9. Валицький А. Чи можливий ліберальний націоналізм? / Анджей Валицький // Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К. : Смолоскип, 2000. — С. 804—821.
10. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Повне зібрання творів, архів, студії. — Т. 6. — Кн. 1 / ред. Я. Пеленський / В'ячеслав Липинський. — Київ; Філадельфія : АТ «Книга», 1995. — 470 с.
11. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення / В. К. Винниченко // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. Хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. — Львів : Світ, 1996. — С. 301—315.
12. Липинський В. До Івана Волошина. 19.VII.1925 / В. Липинський // Листування В. Липинського / редактори: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. — Т. 1. (А—Ж) — К. : Смолоскип, 2003. — С. 253—254.
13. Липинський В. На увагу нашим видавцям. Матеріал для нашої популярно-наукової літератури / В. Липинський // Вячеслав Липинський. Суспільно-політичні твори (1908—1917) / ред. Р. Пеленський, І. Гирич, О. Проценко. — Т. 1. — К. : Укр. письменник, 2015. — С. 100—105.
14. Липинський В. Хам і Яфет / В'ячеслав Липинський // Сучасність. — 1992. — № 6. — С. 63—76.
15. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Ернст Гелнер // Нації та націоналізм. Націоналізм : пер. з англ. — К. : Таксон, 2003. — С. 5—196.
16. Липинський В. Націоналізм, патріотизм і шовінізм. (Лист п. В. Липинського до п. Богдана Шемета, писаний у Райхенау дня 12.XII. 1925 у відповідь на поставлене питання) / В. Липинський // Сучасність. — 1992. — № 6. — С. 76—78.
17. Липинський В. «Нова Зоря» і ідеологія гетьманців. Лист до редакції «Діла». Бадег, 9.VII.1929 / В. Липинський // Листування В. Липинського / редактори: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. — Т. 1. (А—Ж) — К. : Смолоскип, 2003. — С. 443—451.
18. Липинський В. До Дмитра Гроголинського. 16.XII.1924 / В. Липинський // Листування В. Липинського / редактори: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. — Т. 1. (А—Ж) — К. : Смолоскип, 2003. — С. 414—420.

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ ЯК ВЕРБАЛЬНО-СИМВОЛІЧНИЙ ІДЕАЛ ТА ДЕРЖАВОТВОРЧА РЕАЛЬНІСТЬ

Володимир Смолянюк

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Слово «безпека» в його українському звучанні має унікальну етимологію, яка додатково підкреслює древність та неповторність української мови. Лінгвісти вважають коренем цього слова ім'я дохристиянського ідола Пека — так званого «бога» пекла, війни, кровопролиття та всілякої біди. Від побажання людині жити «без Пека» й походить сучасний термін «безпека», який (і це слід визнати з усією очевидністю) налічує кілька тисячоліть практичного застосування в його сучасному значенні. Неможливо не визнати, що російськомовна «безопасность» хоча і є досить інформативним словом, проте явно поступається українському аналогу в історичному, психологічному, ментальному та інших значеннях.

Не менш важливим наслідком правічного розуміння сутності безпеки слід визнати безпекове мислення великих соціальних груп, фактично всього народу. З одного боку питання війни, оборони, людських, матеріальних та духовних втрат, з іншого — проблеми забезпечення зручності, комфорту, гостинності, здоров'я, материнства, догляду за непрацездатними членами суспільства, повноцінності людського існування загалом так чи інакше оцінювались з позицій наявності чи відсутності стану захищеності окремої людини, сім'ї, роду, краю, країни в цілому. Рефреном цього було прислів'я «чур тобі, пек тобі» як побажання «бути безпечним» за різних соціальних обставин.

Разом з тим, маючи багатовікове розуміння сутності безпеки, феномен національної безпеки сучасною українською громадою осмислюється протягом життя лише одного покоління. За таких умов зволікання з суспільним усвідомленням та державно-управлінським втіленням системи національної безпеки може мати трагічні наслідки для української державності, включно з її втратою.

Військові події в Україні 2014-2017 рр. визначають необхідність: 1) окреслення концептуальних моментів усвідомлення проблематики національної безпеки в сучасній Україні; 2) деталізації інституційних засад забезпечення національної безпеки — на основі Воєнної організації держави або Сектору безпеки і оборони; 3) аргументації домінування «секторальних» підходів у забезпеченні національної безпеки України над їх «воєнно-організаційним» аналогом; 4) визнання ролі громадянського суспільства як суб'єкта забезпечення національної безпеки в українсько-російській війні.

Ствердження тематики національної безпеки в незалежній Україні відбувається доволі суперечливо. Дається визнавати кілька обставин, без врахування яких усвідомити складне співвідношення націєбезпечних

здобутків і втрат фактично неможливо. Насамперед, триває формування українства як нації. Націю в даному контексті слід розуміти як спільність людей незалежно від їхнього етнічного походження, об'єднаних політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами та обов'язками [1, с. 492]. Навряд чи потрібно зайвий раз нагадувати про слабкість об'єднання громадян України на основі політичних інтересів або усвідомлення ними своєї спільності як доконаний факт особистого чи групового соціально-політичного позиціонування. Іншими словами, частіше йдеться про слабкість української нації, яка лише зараз розуміє необхідність змужніння як невід'ємну умову виживання в поліцентричному світі.

При всій повазі до історичних витоків нації у її політичному чи етнокультурному розумінні більш затребуваними є сучасні погляди на суспільне значення даного цивілізаційного феномену. Небезпідставно вважається, що нація XXI ст. — це продукт модерну, а її будівництво (націєтворення) — це результат політичної модернізації [2, с. 8]. Останній висновок стосується усіх держав, у тому числі нових незалежних, що виникли на очах сучасників. Критично слід вказати, що особливістю українського націєтворення є його «зависання між модерном та постмодерном», що гальмує не лише становлення нації, а й державотворчий процес у цілому. Про це, зокрема, свідчать наступні ознаки [2, с. 11–12]: квазіімперскість (збереження регіональних ідентичностей за векторами колишніх імперій або інших державних утворень, що володіли українськими землями); етатизм та патерналізм, властиві старшому поколінню (держава визнається головною політичною силою, роль громадянського суспільства у модернізаційних перетвореннях є незначною); переважання зовнішніх ідентичностей над внутрішніми (його крайнім проявом є формування зденационалізованих ідентичностей); поява та посилення у відповідь на глобалізаційні впливи різноманітних версій націоналізму, в тому числі спрямованих на знищення української нації та держави («руський мир», що має своїх прихильників в Україні); посилення механізмів зовнішнього управління у політичній, економічній, соціальній, інформаційній та ін. сферах (десуверенізація) тощо.

Можемо підсумувати: «нація» є родовим поняттям стосовно «національної безпеки». Слабкість, несформованість першого складника цієї залежності означає слабкість другого і навіть його відсутність. Як і навпаки: зрілість, досконалість «нації» своїм наслідком має міцність «національної безпеки». Створення системи національної безпеки серед іншого означає ще й прискорення політичної модернізації в цілому, оскільки передбачає осучаснення ключових суспільних сфер, формування здатності активного протистояння

деструктивним впливам внутрішнього та зовнішнього походження (викликам, загрозам, небезпекам).

Проблематика національної безпеки в сучасній Україні більш ніж актуальна. Якщо взяти за основу соціальні, економічні, територіальні втрати України з останні три роки, то виникає логічне питання: яка галузь знань, яка наука, який спосіб раціонального мислення здатні узагальнити втрачене та поставити питання про його повернення? Висновок очевидний — це теорія та практика національної безпеки. Неможливо не послатись на наступну негативну статистику. Починаючи з 2014 р., зі збройної фази українсько-російського міждержавного протистояння, Україна тимчасово втратила 7% території (анексований Крим, так звані «луганська» та «донецька» народні республіки), близько 20% економічного потенціалу (зруйновані, демонтовані та вивезені росіянами промислові виробництва Донеччини та Луганщини, а також підприємства, що зупинились). Загинуло більше 10 тисяч громадян України (в окремих джерелах називається 12 тисяч). Маємо майже 2 мільйони біженців із зони бойових дій та самопроголошених сепаратистських псевдодержав. Крім того, фактично відсутнім є 400 км кордону на Сході країни, що деякі автори порівнюють з пробоїною у борту сумнозвісного «Титаніка».

Маємо узагальнити: за масштабами та наслідками втрат жодна країна світу у XXI ст. не виявилась настільки приниженою (пограбованою), аніж це зробила з Україною сусідня держава. Їй на заваді не стали ні міжнародні договори, ні моральні обмеження, ні прийняті у цивілізованому світі правила добросусідства. Маємо повторити: одним з небагатьох способів мислення, що дозволяє тверезо оцінити ситуацію та поставити питання про її поліпшення, є націбезпечне мислення, якому Україна стрімко навчається у виключних форс-мажорних обставинах державницького виживання.

Період формування тематики національної безпеки (і як складника суспільної свідомості, і як напрямку державно-управлінської практики) доцільно розбити та два етапи.

Імітаційний етап. Прагнучи створити засади відповідності державотворчого проєкту «незалежна Україна» кращим світовим взірцям, у 1991 р. створюється Рада оборони України (відповідальний секретар Мирослав Вітовський) та Рада національної безпеки (секретарі — Володимир Селіванов, Валерій Картавцев та Володимир Горбулін). У 1996 р. замість цих двох Рад створюється Рада національної безпеки і оборони України, першим секретарем якої призначається Володимир Горбулін. Створення Ради відбило процес конституційного закріплення державно-політичної незалежності України. Так, ст. 107 Основного Закону, прийнятого у тому ж 1996 р., визначила необхідність створення РНБОУ, її персональний склад та рамкові межі діяльності.

На початку 1997 р. парламентською постановою було прийнято перший цільовий документ націєбезпечного спрямування – Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України. У новітній історії України вперше прозвучали визначення, що є традиційними для Західної Європи чи США: сутність національної безпеки, принципи забезпечення національної безпеки, національні інтереси України, сфери забезпечення національної безпеки, загрози національній безпеці, основні напрямки державної політики національної безпеки України, система (суб'єкти) забезпечення національної безпеки та ін. Серед інших суб'єктів було названо Воєнну організацію держави (ВОД), що включала в себе інститути та персоналії, які на рівні пересічного мислення й дотепер об'єднуються терміном «силовики». У 90-х роках їх загальна кількість перевищувала 1 млн осіб. Здавалося, цього досить, щоб у випадку необхідності забезпечити Україну збройним способом [3].

Разом з тим, єдиного розуміння сутності ВОД, порядку взаємодії її складників, особливостей підпорядкування державним лідерам та очільникам силових структур досягти не вдалося. Показова деталь: про Воєнну організацію йшлося в Законах України від 19.06.2003 р. (прийнятих в один день) «Про основи національної безпеки України» [4] та «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [5]. У першому з цих законів ВОД визначається як «сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз». Другий закон альтернативно визначає ВОД як охоплену єдиним керівництвом «сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до Конституції і законів України, діяльність яких перебуває під демократичним контролем суспільства і відповідно до Конституції та законів України безпосередньо спрямована на вирішення завдань захисту інтересів держави від зовнішніх та внутрішніх загроз».

Як видно, два закони, прийняті в один день, по-різному розкривають сутність ВОД, що в умовах перехідної держави має свої негативи. Наслідком такого становища стало досить вільне тлумачення структурно-функціональних та цільових характеристик Воєнної організації Української держави, її ресурсне забезпечення, перспективи розвитку, питання централізованого керування тощо. Варто додати, що роком пізніше термін «ВОД» повторено в Законі України від 18.11.2004 «Про організацію оборонного планування». Проте і в цьому випадку розширеного тлумачення сутності та структури ВОД не відбулося [6].

Подальший розвиток подій засвідчив хибність воєнно-організаційного ставлення до проблем національної безпеки і оборони. Насамперед, Воєнна організація Української держави у версії 90-х років виявилась механічним об'єднанням різнорідних силових структур, скоординованої діяльності якими забезпечити не вдалось. Закон «Про Воєнну організацію України», необхідність якого була очевидною, прийняти не вдалось. Фінансове, кадрове, логістичне, інформаційне та ін. забезпечення складників Воєнної організації будувалось на основі домінування відомчих інтересів [7]. Додамо, що керівники (командувачі) силових структур призначались на основі особистої відданості главі держави. Як наслідок, не лише законодавчо визначений термін «воєнна організація держави», а й вище військове звання «генерал армії України», що присвоювалось керівникам складників ВОД, виявились девальвованими.

Ситуація у сфері національної безпеки дещо поліпшилась у 2003 р. з прийняттям Закону України від 19.06.2003 «Про основи національної безпеки України» (голова парламентського комітету з питань національної безпеки і оборони України – Георгій Крючков). Змістовно цей Закон явно вивищувався над попередньою постановою, відкриваючи нові можливості удосконалення системи забезпечення національної безпеки України. Так, законодавчо визначених сфер забезпечення національної безпеки було спочатку 11, а після внесення відповідних поправок – 12 (зовнішньополітична, внутрішньополітична, державної безпеки, воєнна, безпеки державного кордону, економічна, соціальна, гуманітарна, науково-технологічна, екологічна, інформаційна, дещо пізніше – цивільного захисту населення). У парламентській постанові 1997 р. їх було лише сім.

Разом з тим, Закон не був вичерпним. Він «промовчав» про сфери, які потребували постійного безпекового моніторингу та реагування. Наприклад, не йшлося про енергетичну безпеку, фінансову безпеку, демографічну безпеку, міграційну безпеку, етнонаціональну безпеку, безпеку у сфері конфесійних відносин або продовольчу безпеку (що було б незайвим у «країні трьох голодоморів»). Причини замовчування цих та інших сфер, їх відсутності в Законі є різними. Можемо вказати на одну з них, на наш погляд – головну: Закон методом «від супротивного» відбивав системні трансформації в тогочасній Україні. Зокрема, він не повинен був перешкоджати стрімкому соціально-економічному розшируванню України на кланово-олігархічній основі, формуванню класу «великих власників», не обмежених жодними безпековими критеріями. Зокрема, процеси формування великого капіталу, виведення з України астрономічних фінансових активів, інтенсивна торгівля зброєю, стрімке скорочення армії, активна приватизація об'єктів власності російським капіталом у Законі 2003 р. не кваліфікувалися як загрози та небезпеки національній безпеці

України. Іншими словами, як небезпеки українській державності, яка дедалі більше дратувала керівництво РФ.

Безпеково-імітаційна діяльність вищого державного керівництва була продовжена у вигляді прийняття Стратегії національної безпеки 2007 р. та Доктрини інформаційної безпеки України 2009 р. Документи практично не завадили переходу російського воєнно-політичного керівництва від фази «критики України» до фази «поглинання України» шляхом активного просування на посаду глави Української держави персони, повністю залежної від Кремля. Що й сталося у 2010 р.

Усім відомо про російське громадянство міністрів оборони України Дмитра Саламатіна (2012 р.) та Павла Лебедєва (20120-2014 рр.), голови СБУ Олександра Якименка (2013-2014 рр.). Призначення цих та інших керівників силових відомств України означало лише одне: термін української державності зразка 1991 р. добігав кінця. Українство як південно-західне відгалуження «єдиного російського народу» мало повторно отримати напівзабутий статус «малоросів» та повернутися на звичне місце «привілейованої» московської колонії.

Фінал невдалого етапу розбудови системи забезпечення національної безпеки України на імітаційній основі відбувся на початку 2014 р. Вкажемо на неповний список суб'єктів забезпечення національної безпеки, які стрімко залишили Україну, побоюючись відповідальності за скоєне. Отже, втікачами стали Президент України, Прем'єр-міністр України, голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України, голова Національного банку України, міністр оборони України, міністр внутрішніх справ України, міністр енергетики та вугільної промисловості, міністр освіти і науки, голова Служби безпеки України, а також секретар Ради національної безпеки і оборони України Андрій Клюєв, його попередниця Раїса Богатирьова, деякі інші можновладці. Система забезпечення національної безпеки виявилась знищеною не лише за змістовними ознаками (антиукраїнська діяльність), а й формальними підставами (втеча з України).

Революції Гідності (2013-2014 рр.) стала другим — сутнісним — етапом соціально-політичної рефлексії проблематики національної безпеки. Силу цієї Революції засвідчують безліч проявів, насамперед «небесна сотня», яка і в живому вигляді, і в позаземному вимірі протистояла силовикам у центрі Києва, що захищали антиукраїнську владу. А зараз живить національну гордість та силу людей, що прагнуть створити дійсно убезпечену Україну.

В Україні 2014 р. стався безпеково-самоорганізаційний парадокс, ще до кінця не осмислений ні в Україні, ні за її межами. Суб'єкт забезпечення національної безпеки — громадяни України, — який в Законі 2003 р. стояв на останньому місці, виявився фактичним рятівником своєї Вітчизни. Громадянське суспільство проявило себе як

сила, що зірвала московські плани розчленування України на «Малоросію» та «інші» регіони.

Історія засвідчує, що громадянське суспільство завжди (навіть в умовах слабкості чи відсутності держави) стоїть на охороні «вищих цінностей» людського буття, до яких належать безпека, державність, добробут, органічне відчуття національної ідентичності тощо. Суспільство громадянського рівня розвитку неминуче ставить питання про необхідність системного захисту своїх ціннісних основ. На рівні наукових узагальнень це іменується як «система забезпечення національної безпеки».

Громадянське суспільство цілком спроможне до вищого прояву власних само організаційних здатностей — продукування збройно-силових об'єднань громадян, націлених на силовий захист національних цінностей у випадку форс-мажорного розвитку політичного процесу.

Отже, маємо вказати на безпекові дії громадянського суспільства впродовж 2014-2017 рр., які переконують у здатності України спочатку відстояти здобуте, а надалі створити ефективну державу, в розпорядженні якої перебуває дієва система національної безпеки:

1. Стрімке виникнення низки добровольчих батальйонів та їх практичне застосування на Сході України.
2. Формування сил місцевої самооборони.
3. Могутній волонтерський рух.
4. Канали обміну військовополоненими, які доповнюють державні механізми, або діють самостійно.
5. Мас-медійні центри, структури інформаційного спротиву пропагандистським впливам противника.
6. Центри психологічної та соціальної реабілітації учасників АТО.
7. Активні виступи української діаспори у десятках країн світу (від Канади до Австралії) тощо.
8. Імплементация цінностей патріотизму в духовно-культурне життя суспільства в усіх без винятку регіонах України.

Якщо взяти до уваги добровольчі частини, які пізніше були підпорядковані МВС України, то за інформацією А. Авакова станом на середину 2014 р. в Україні було створено та перебувало на різному ступені готовності 30 спецпідрозділів МВС особливого призначення. В них нараховувалось 5660 чол. особового складу, з яких близько 3000 проходили службу. Такими підрозділами, зокрема, були: у Вінницькій обл. — батальйон «Вінниця», Волинській — рота «Святязь», Дніпропетровській — батальйони «Дніпро-1», «Артемівськ», «Січеслав», «Шахтарськ», Луганській — батальйон «Луганськ-1», Запорізькій — батальйон «Скіф», Івано-Франківській — батальйон «Івано-Франківськ», Києві — батальйони «Київ-1», «Золоті ворота», «Січ», рота «Київ-2», Київській — батальйони «Київщина», «Миротворець», «Азов»,

Кіровоградській — батальйон «Кіровоград», Львівській — батальйон «Львів», Миколаївській — батальйон «Миколаїв», Одеській — батальйон «Штурм», Полтавській — батальйон «Полтава», рота «Кременчук», Сумській — батальйон «Суми», Тернопільській — батальйон «Тернопіль», Харківській — батальйони «Слобожанщина», «Харків-1», рота «Харків-2», Херсонській — батальйон «Херсон», Хмельницькій — рота «Богдан», Чернігівській — батальйон «Чернігів».

А ще були добровольчі об'єднання і частини, що «замикались» на Міністерство оборони та Національну гвардію України. Їхня кількість також вимірювалась десятками.

За формальними назвами тактичних бойових одиниць, які «вибухоподібно» утворились практично по всій території України після анексії Криму Російською Федерацією у березні 2014 р. та посилення відцентрових тенденцій політичного процесу на Сході України, слід бачити глибинне явище всеукраїнського значення: силову реакцію громадянського суспільства на загрози й небезпеки, що загрожують самому існуванню суверенної України. «Моментом істини» стала анексія Криму військовиками РФ, яка не отримала гідної відповіді з боку державних силових структур.

Громадянське суспільство, яке у загрозливих ситуаціях соціально-політичної еволюції відрізняється підвищеною чутливістю сприйняття соціально-політичних небезпек порівняно з державними органами, миттєво відреагувало на високу ймовірність перенесення кримського сценарію на інші регіони України. Реакція могла бути тільки така — силовий захист базових цінностей Українського народу, навіть в умовах неефективної діяльності (а то й прямої бездіяльності чи зради) офіційної держави [8, с. 12].

На рівні концептуальних узагальнень можемо констатувати: в Україні склалися необхідні передумови для створення Сектору безпеки і оборони, який, об'єднуючи безпекові можливості держави та громадянського суспільства, має повністю замінити радянський релікт у вигляді Воєнної організації держави [9, с. 337]. Остання, як про це йшлося вище, продемонструвала повну безпорадність на початковій фазі українсько-російської війни.

Відповідь на питання щодо співвідношення державних та недержавних (громадянських) засобів у забезпеченні національної безпеки та обороноздатності прозвучала на сторінках Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, затвердженої Указом Президента України від 14.03.2016 р. № 92/2016 [10]. Це — перший документ подібного спрямування в історії незалежної України.

Концепція визначила «систему поглядів на розвиток безпекових та оборонних спроможностей України у середньостроковій перспективі, сформованих на основі оцінки безпекового середовища та фінансово-економічних можливостей держави, здійснених у рамках комплексного огляду сектору безпеки і оборони України». Концепція не дає

вивірених рецептів на всі воєнно-політичні випадки. Її метою стало «визначення шляхів формування національних безпекових та оборонних спроможностей, що дадуть змогу відновити територіальну цілісність України, гарантувати мирне майбутнє України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, а також забезпечать створення національної системи реагування на кризові ситуації, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізацію зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, гарантування особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення кібербезпеки, оперативне спільне реагування на кризові та надзвичайні ситуації».

Складовими сектору безпеки і оборони названі: Президент України; Рада національної безпеки і оборони України; Міністерство оборони України; Збройні Сили України, Міністерство внутрішніх справ України; Національна гвардія України; Національна поліція України; Державна прикордонна служба України; Державна міграційна служба України; Державна служба України з надзвичайних ситуацій; Служба безпеки України; Управління державної охорони України; Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України; Державна спеціальна служба транспорту; координаційний орган з питань розвідувальної діяльності при Президентові України та розвідувальні органи України; Апарат Ради національної безпеки і оборони України; центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику; інші складові, що визначені законами України.

Загальна кількість складників становить 18, а якщо врахувати наявність передбачених законодавством трьох розвідувальних органів (служб), то маємо 21 державну структуру, до чийх функціональних обов'язків віднесено безпекові та оборонні питання.

Важливою є наступна констатація, що міститься на сторінках документу: «Передбачається створити умови для широкого залучення недержавних організацій до виконання завдань в інтересах національної безпеки і оборони держави. Найбільш перспективними напрямками такої діяльності мають бути: надання послуг в інтересах виконання миротворчих завдань Збройними Силами України; функціонування мережі недержавних дослідних інституцій, що фахово опікуються проблемами безпеки та оборони України». Четвертий розділ Концепції навіть своєю назвою — «Роль та місце суспільства в розвитку сектору безпеки і оборони України» — засвідчує позитивне ставлення влади до позадержавних підходів з питань оптимізації національної безпекової та оборонних систем.

Українська держава визнала важливість мілітарних (націєбезпечних) можливостей громадянського суспільства, високу мобільність процесу їх зосередження «у потрібному місці в потрібний час», гнучкість форм практичного застосування. По аналогії з часами

ОУН-УПА, збройний спротив суспільства, починаючи з 2014 р., став державотворчим чинником. Не помічати цього демократична влада не може, оскільки громадянське суспільство, як засвідчила Революція Гідності, має можливості ефективного силового (збройного) впливу на можновладців, які не виправдали суспільних сподівань, тим більше зрадили Україну.

Можливість повтору Революції Гідності («продовження Майдану») в наявних умовах збройного протистояння з Росією звучить, як вважає більшість аналітиків, передчасно. Проте якщо подібне й станеться — це буде не менш радикальним впливом на систему забезпечення національної безпеки. У даному випадку предметом активного впливу збройних структур громадянського суспільства (а їх повторне створення за активної позиції учасників бойових дій на Сході України не підлягає жодному сумніву) стануть наступні сфери: внутрішньополітична, державної безпеки, міжконфесійної взаємодії, міграційна, ситуація в яких поступово загострюється.

1. Кресіна І., Явір В. Нація / І. Кресіна, В. Явір // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К. : Парламентське видавництво, 2011. — 808 с.

2. Ожеван М. А. Теоретико-методологічні аспекти становлення політичної нації в Україні / М. А. Ожеван // Українська політична нація: проблеми становлення / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Стеника, В. М. Яблонського. — К. : НСД, 2012. — 384 с.

3. Чорний В. С. Військова організація України: становлення та перспективи розвитку: монографія / В. С. Чорний. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2009. — 368 с.

4. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

5. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави : Закон України від 19.06.2003 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/975-15>.

6. Про організацію оборонного планування : Закон України від 18.11.2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2198-15>.

7. Слободян О. Ф. Воєнна організація держави: сутність, структура, призначення (досвід пострадянських країн) / О. Ф. Слободян // Держава і право. Політичні науки. — К. : ІДП імені В. М. Корецького НАН України, 2016. — Вип. 71. — С. 209–218.

8. Білошицький В. І. Демократичні засади цивільно-військових відносин: зарубіжний досвід і Україна : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В.І. Білошицький. — К. : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2015. — 20 с.

9. Сытник Г.П. Сектор безопасности / Государственное управление в сфере национальной безопасности: словарь-справочник / под общ. ред. Г. П. Сытника. — К. : НАГУ при Президенте Украины, 2012. — 496 с.

10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України : Указ Президента України від 14.03.2016 № 92/2016 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/922016-19832>.

ВІТЧИЗНЯНА ПРАКТИКА ЗАЛУЧЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ДО ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Оксана Ярош

Подальша демократизація політичної системи в Україні залежить від ступеня налагодження взаємодії між інститутами громадянського суспільства та органами державної влади й місцевого самоврядування. Проблемою у цьому процесі є те, наскільки інтелектуальний ресурс долучений до розробки, реалізації та оцінки управлінських рішень. Органи влади несистемно залучають інтелектуальне середовище й це позначається на ефективності та легітимності функціонування влади, а також свідчить про її закритість, що не характеризує сучасний політичний режим як демократичний.

У взаємодії влади та громадянського суспільства існує різне бачення участі громадськості у формуванні та реалізації політики. Конфлікт закладений, як влучно зауважили Т.П. Крушельницька, А.М. Михненко, Ю.П. Сурмін, у тому, що посадовці прагнуть лише до забезпечення підтримки громадськістю розроблених владою рішень, а громадськість прагне мати вплив на усіх етапах владного процесу [1, с. 244].

Мета цієї статті – виявити особливості та систематизувати форми взаємодії інтелектуального середовища та органів публічної влади у сучасній Україні.

Вітчизняна практика залучення інтелектуального середовища до процесу прийняття управлінських рішень включає: радництво, експертні ради, громадські ради, політичну експертизу, конкурси для підтримки проєктів інститутів громадянського суспільства, публічні консультації, публічні заходи, дисциплінарні комісії, моніторингову діяльність та ін. Розглянемо деякі із них детальніше.

Радництво – важливий інститут у процесі прийняття владних рішень, що належить до патронатної служби. Прийняття Закону України «Про державну службу» заклало основи його інституціоналізації, зокрема, Стаття 92 цього Закону визначає основні засади служби патронату [2]. До посад патронатної служби належать посади радників, помічників, уповноважених та прес-секретаря Президента України, працівників секретаріатів Голови Верховної Ради України, його Першого заступника та заступника, працівників патронатних служб Прем'єр-міністра України та інших членів Кабінету Міністрів України, помічників-консультантів народних депутатів України, помічників та наукових консультантів суддів Конституційного Суду України, помічників суддів, а також посади патронатних служб в інших державних органах.

Ще Указом Президента №1103/2005 від 13 липня 2005 р. визначено, що радники можуть працювати на постійній основі або громадських засадах для розробки та внесення пропозицій щодо

формування та реалізації державної політики. І дискусія щодо того, яким чином організувати їх роботу, на штатній основі, громадських засадах або поєднувати обидва підходи доцільні – триває. Основна проблема залишається та, що досі не розроблено Положення про радництво, особливо тематичне або галузеве, тому розвиток патронатної служби потребує вдосконалення у нормативно-правовому аспекті.

Ще одна проблема – це плінність кадрів у радництві. Зміна посадовців призводить до оновлення складу радників. Також зауважимо проблему залежності радників від посадової особи, що містить має ризик політичної кон'юнктури.

Також не завжди авторитет і досвід радників стає приводом для залучення до пулу радників тих чи інших осіб, як зауважив Ф. Орищук [3]. Погоджуємось із позицією автора, що є проблема політизації радників та суб'єктивність у їх доборі, однак із тезою, що є «засилля представників громадських організацій та благодійних фондів» важко погодитись, оскільки ці представники часто належать до експертного середовища. Особливо, коли йдеться про аналітичні центри зі статусом громадської організації – вітчизняних «think tanks». Розвиток аналітичних центрів в Україні має особливості. Як зазначалось в аналітичній доповіді Центра Разумкова [4], взаємовідносини між владою та вітчизняними аналітичним центрами можна поділити на декілька етапів:

1991-2000 рр. До кінця 1990-х років влада практично не зважала на неурядові аналітичні центри. Це зумовлювалося з одного боку, живучістю пострадянських традицій монополії влади на вироблення політики, з іншого – слабкістю самих вітчизняних «think tanks». На той момент лише одиниці неурядових аналітичних структур заявили про себе як про помітних учасників суспільно-політичних процесів, які відбувалися в країні.

2001-2004 рр. Значне посилення антидемократичних тенденцій у владі на початку 2000-х років, зустріло активний опір із боку структур «третього сектору», у тому числі неурядових аналітичних центрів, багато з яких, усвідомлюючи реальну загрозу встановлення в Україні авторитарного режиму, зайняли відкрито опозиційні позиції. Проти них була розгорнута цільова інформаційна кампанія, приводом для якої було обрано їх фінансування іноземними донорами. Найбільш виразним прикладом кампанії було створення Верховною Радою України 11 грудня 2003 р., за ініціативою лідера фракції комуністів П. Симоненка, тимчасової слідчої комісії «із встановлення фактів іноземного втручання у фінансування виборчих кампаній в Україні через недержавні організації, що існують на гранти іноземних держав».

2005-2009 рр. Після Помаранчевої революції з'явилася надія на те, що влада принципово змінить своє ставлення до громадянського суспільства, перейшовши від ворожості та ігнорування до реального

партнерства. Нова влада задекларувала нові підходи до співпраці з організаціями громадянського суспільства, які полягали у визнанні високої суспільної значимості діяльності його структур, підтримці його розвитку, практичному врахуванні його ініціатив. У 2005 р. – на початку 2006 р. владними інститутами було здійснено певні практичні кроки в цьому напрямі. Відбувся перехід частини представників неурядових аналітичних структур до центральних органів влади. Зокрема, президент Центру Разумкова А. Гриценко обійняв посаду Міністра оборони України, керівники Центру політико-правових реформ (ЦППР) І. Коліушко та Інституту громадянського суспільства А. Ткачук були призначені радниками Президента України, директор Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД) В. Напівська очолила Національну академію державного управління. Проте, як виявилось пізніше, можливості реалізації власних ініціатив представниками неурядових аналітичних центрів, які пішли у владу, були обмежені не лише їх власним «портфелем пропозицій» і посадовими можливостями, а політичною волею вищого керівництва та існуючим форматом бюрократичних процедур. Деякі з представників неурядових аналітичних центрів пізніше повернулися із органів влади на попередні посади. Наприкінці 2005 р. представники «третього сектору» відзначали, що попри певне покращення у стосунках, влада не готова сприймати пропозиції неурядових аналітичних центрів, і тим більше надавати їм фінансову підтримку.

Із 2010 року до 2014 року. Цей етап характеризувався поступовим відходом влади від демократичних цінностей, що завершився Євромайданом та Революцією Гідності.

Із 2014 року по цей час. Процес періодичного залучення аналітичних центрів до прийняття рішень до стало демократичного конструктивного діалогу між аналітичними центрами і владними структурами ще триває.

Експертні ради, як дорадчі органи, створюються наказом Міністерства, куди можуть входити провідні вчені для надання пропозицій, рекомендацій, консультацій та ін. Вітчизняна практика показує відмінність у підходах щодо наявності та розвитку експертних рад при різних органах центральної виконавчої влади, як-от Міністерство освіти та науки України, Міністерство культури, Національний банк та ін. Це залежить від їх функцій та політичної волі окремих посадових осіб.

Діяльність громадських рад в Україні регулюється низкою нормативно-правових документів, зокрема, Постановою Кабінету Міністрів №996 від 03 липня 2010 року «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Існують позитивні приклади залучення експертного інтелектуального ресурсу, як-от Громадської ради із питань законодавства для місцевого самоврядування та третього сектору, опис функціонування якої

розкритий у посібнику В. Артеменка [5, с. 105]. Звісно, це не єдиний приклад, однак представники інтелектуального середовища можуть залучатись у діяльність громадських рад лише через власне представництво у неурядових організаціях, а далеко не усі мають таке представництво, що ускладнює процес їх залучення [1, с. 245].

Публічні консультації із громадськістю, у тому числі експертною, у прийнятті владних рішень мають бути чітко унормованою обов'язковою процедурою. Народ впливає на владу, чітко формулюючи її свої вимоги, влада враховує інтереси і побажання народу. На жаль, ця теза ще не стала українською реальністю. Однією із основних загроз ігнорування державною владою громадської думки залишається величезна і, поки що, непоборна проблема – корумпованість. Корупція і публічність влади – дві взаємозалежні категорії. Чим вищий рівень корупції, тим менша публічність влади, і навпаки.

Проблема впливу громадян на процес прийняття рішень виписана в українському законодавстві. Це: звернення громадян (індивідуальні і колективні): пропозиції, заяви, клопотання, скарги; громадські слухання; загальні збори громадян; місцеві ініціативи; громадські ради; експертизи; опитування громадської думки; місцеві референдуми; вільний, відкритий та добре організований доступ до посадових осіб; доступ жителів до об'єктивної інформації; взаємодія органів місцевого самоврядування і громадських об'єднань тощо.

Проведення публічних консультацій передбачає дві основні форми: безпосередню та опосередковану. Безпосередні публічні консультації – це публічне громадське обговорення найбільш актуальних проблем на конференціях, семінарах, форумах, громадських слуханнях, «круглих столах», зборах, зустрічах із громадськістю, роботі громадських приймалень, теле- або радіо дебатах, дискусіях, діалогах, інтерв'ю, інтернет-конференціях, телефонних «гарячих лініях» тощо. Опосередковані публічні консультації – це вивчення громадської думки шляхом проведення соціологічних опитувань, анкетування, контент-аналізу інформаційних матеріалів, проведення фокус-груп, запровадження спеціальних рубрик у друкованих та електронних засобах масової інформації, опрацювання та узагальнення висловлених у зверненнях громадян зауважень і пропозицій.

Механізми консультацій із громадськістю, зазвичай, не стосуються конкретних пропозицій влади у тій чи іншій сфері публічної політики, а тому неспроможні формувати предметне поле дискусії. До того ж не існує механізму врахування владою результатів обговорення. Цей механізм потребує вдосконалення.

Політична експертиза – практично-прикладний аналіз, процес дослідження й оцінки різних аспектів політичного життя суспільства та важлива складова управлінського процесу [6, с. 110-111]. Вона покликана сприяти глибокому та всебічному вивченню досліджуваного

об'єкта із метою отримання необхідної інформації, що дозволяє суб'єкту управління прийняти відповідне рішення для досягнення поставленої мети при мінімальних затратах сил, коштів та часу.

Політичну експертизу здійснюють експерти або експертні інституції, які можуть залучатись як до проекту рішень, так і до їх легітимізації. Проблемаю може виступати нерозвиненість експертних структур, особливо на регіональному рівні, що негативно позначається на можливості об'єктивно оцінювати варіанти розвитку політичного процесу та прийняття хибних, а й почасти шкідливих рішень ситуації.

Ще одна форма залучення інтелектуального ресурсу - моніторингова діяльність, що дає змогу не лише відстежувати характеристики владних процесів, а й враховувати їх у практичній діяльності та перевіряти ефективність управлінських рішень. Моніторинг являє собою гнучкий процес виявлення проблем і поступового їх розв'язання. Моніторинги мають багато різновидів: опитувальний, експертний, моніторинг медіа, телефонний, соціологічний, методом фокус-груп, спостереження та ін. Із точки зору нашого предмету дослідження саме експертний моніторинг та дослідження методом фокус-груп є ефективними у залученні інтелектуального середовища при розробці, реалізації та оцінці рішень і політики загалом.

Моніторинги – це постійна, цілеспрямована та системна робота інститутів громадянського суспільства щодо забезпечення збору та аналізу інформації про діяльність влади в конкретних галузях або із виконання конкретних завдань; аналізу такої інформації та оприлюднення публічної громадської оцінки щодо цих проблем. Мета громадського моніторингу влади полягає у підвищенні ефективності роботи органів влади на основі впровадження постійно діючого зворотного зв'язку із інституціями громадянського суспільства, налагодження прозорості для громадськості роботи органів влади та ін. Нині в Україні діють лише окремі елементи моніторингової діяльності. Моніторинги є частиною процесу вивчення громадської думки, а у демократичному суспільстві вивчення громадської думки є важливим інструментом вироблення вираженої політики. Непідтримка громадськістю певного напрямку політики гальмує її реалізацію, підштовхує до протестних дій політичні та соціальні сили суспільства.

Головною проблемою залучення інтелектуального середовища до процесу прийняття владних рішень залишається інституціоналізація. Основним бар'єром виступає корупція, оскільки посадовим особам може бути не вигідне об'єктивне рішення, бо воно шкодить вже раніше взятим особистим домовленостям або фінансовій вигоді. На часі розробка стандартизації залучення інтелектуального середовища у процеси розробки, реалізації та оцінки діяльності влади, а саме розробка теоретико-методичної бази, процедур, механізмів та інструментів. Від цього лише виграє суспільство і влада. Шанс для

розробки такого напрямку розвитку Україна має з огляду на євроінтеграційні процеси і поступово зростаючого впливу інститутів громадянського суспільства на суспільство.

1. Взаємодія органів державної влади та громадянського суспільства: навч. посіб. / за наук. ред. д-ра соц. наук, проф. Ю.П. Сурміна, Т.П. Крушельницька, А.М. Михненко; авт. кол.: Ю.П. Сурмін, Т.П. Крушельницька, А.М. Михненко та ін. — К.: НАДУ, 2011. — 388 с.

2. Закон України «Про державну службу» [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19>

3. Орищук Ф. Радники міністрів. Хто формує точку зору української влади. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://antikor.com.ua/articles/110099-radniki_ministriv_hto_formuje_tochku_zoru_ukrajinskoji_vladi

4. Неурядові аналітичні центри в Україні: можливості, виклики, перспективи: Аналітична доповідь Центру Разумкова [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона. — 2007. — №6. — С. 3–33. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD90_ukr.pdf

5. Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 4 січ. 2002 р. № 3. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>

6. Новітня політична лексика (неологізми, okazіonalіzmi та інші новотвори) / І.Я.Вдовичин, Л.Я.Угрин, Г.В.Шипунов та ін.; за наук. ред. Н.М. Хоми. — Львів: «Новий світ-2000», 2015. — 492 с.

УКРАЇНСЬКА ОСВІТА: «ПЕРЕХРЕСТЯ» АБО «ГЛУХИЙ КУТ»?

*Тетяна Пояркова
Наталія Зленко*

Сумський державний педагогічний університет

Проблема пошуку можливих шляхів виходу із військового протистояння між Україною та Росією актуалізує питання про роль освіти, оскільки сам тип подібних війн передбачає боротьбу за суб'єктивне сприйняття світу із непомітним перепрограмуванням на користь супротивника.

Потрібно вказати, що у світовій політичній думці взаємозв'язок освіти та війн розглядається крізь призму дискусії стосовно відповідності освітніх програм вимогам, які постають перед людством внаслідок науково-технічного прогресу. У цьому контексті відзначимо серію лекцій С. Переслєгіна, у яких досліджуються сучасні зміни як перехід людства від писемної цивілізації до неписемної, де технології спричиняють зміни соціальності, оскільки символ (як квант інформації) замінюється на образ [1, 2]. Відтак питання перемоги над ворогом переноситься у сферу вирішення проблеми перекодування поведінки, яка починає ґрунтуватися на чуттєвому сприйнятті навколишнього середовища.

У цьому сенсі важливим є зауваження Г. Почепцова про те, що суб'єктивні знання можуть мати об'єктивні наслідки [3]. Наприклад, звернення до масових акторів за допомогою суб'єктивного інструментарію може привести до об'єктивних результатів, а саме – творення складних кластерів, що транслують суб'єктивні думки людей через журналістів та політиків.

Це уможливилось обсягами суб'єктивної інформації, що подається в Інтернеті та стає підґрунтям для створення алгоритму, за яким можна з'ясувати особистісні переконання, політичні погляди, релігію, соціальне оточення, IQ і навіть сексуальну орієнтацію. Важливим є й те, що емоційно забарвлене транслювання інформації призводить до втрати здатності критичного сприйняття повідомлень, яке помітно збільшується тоді, коли індивід знаходиться в соціальному оточенні однодумців.

Це явище М. Шпітцер у книзі «Антимозок: цифрові технології та мозок» називає «соціальною деменцією – набутим слабоумством», єдиною можливим антидотом до якого є освіта, що створює «умови високої розумової працездатності» [4, с. 40, 279]. На його думку, це пов'язано із тим, що інформація, яка подається в Інтернет-мережі, формує когнітивну карту – суб'єктивне уявлення про просторову організацію зовнішнього світу [4, с.97]. Так, у сітьовому спілкуванні анонімність забезпечує безкарність утисків та переслідувань. Так само звичайним стає одночасне виконання декількох видів діяльності, що

спричиняє соціальну безвідповідальність. Усе це разом пояснює появу феномену надшвидкого забування.

Такі обставини трансформують і сам соціум, у якому виникають кластери, об'єднані окремою емоцією з характерною соціальною нечутливістю та схильністю до показової поведінки (ток-шоу). У свою чергу, такий тип соціальних об'єднань формує нездатність до самоконтролю окремої особистості, що доповнюється самотністю та депресіями. Ці зміни через певний час зумовлюють виникнення залежності від інформаційних технологій у вигляді поверхового сприйняття текстів, симуляції розумової діяльності та відсутності розмежування між минулим та сьогоденням [4, с.172, 111, 115].

На відміну від такого підходу, вітчизняне наукове середовище зосереджує увагу на тому, що якість української освіти є залежною від кризового процесу – «особливого стану, за якого порушується рівновага окремого інституту, підсистеми чи системи в цілому» [5]. Підтримку одержує думка, що «освіта завдяки своїй здатності до організованого проектування суспільних норм і цінностей володіє потужним перетворюючим потенціалом впливу на особистість і суспільство» [6].

Відносно реальних досягнень української освіти зазначимо, що єдино позитивним досягненням, яке має широкую суспільну підтримку, визнається введення зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) у 2007 р. [7]. Проте зазвичай констатується, що значення ЗНО досить обмежене. В реальності якість надання освітніх послуг напряму залежить від соціального статусу батьків, оскільки невідповідність шкільних знань вимогам ЗНО потребує додаткових витрат на репетиторів.

Український центр якості освіти, підємуваючи вступну кампанію 2016 р., вказав на залежність результатів тестування від типу навчального закладу та місця його розташування. Так, кращі знання продемонстрували випускники гімназій, ліцеїв і колегіумів, найгірші показники були у випускників сільських та міських загальноосвітніх шкіл [8].

Стосовно результатів вищої школи показовим є повідомлення Міністра освіти і науки України Л. Гриневич про те, що Сирія, Ліван, Ірак і Палестина частково або повністю припинили визнання українських медичних дипломів [9]. Як причини керівництво цих країн називає низькі бали їх співвітчизників при вступі до українських медичних ВНЗ і відсутність в Україні доступу до інтернатури. Важливо, що визнання української медичної освіти неякісною зачепило не тільки іноземців, а й українців із подібними дипломами, оскільки заборона працювати у вказаних країнах за фахом поширюється і на них.

Втім, якість сучасної української освіти найяскравіше ілюструє загальнопоширене переконання випускників освітніх закладів різних

рівнів в тому, що кращим вчителем є життя. Отже, імперативом навчання стає ситуативне набуття знань, відповідних до запропонованої роботи. Як наслідок, дипломований спеціаліст не вміє оперувати текстами (писати перекази і твори), демонструє слабкість (брак) абстрактного мислення, не вміє робити висновки на підставі співвіднесення різних фактів. Невміння самостійно отримувати знання зумовлює й відсутність цілісної картини світу.

На перший погляд, схожість вказаних наслідків цілком подібна до загальнолодських тенденцій. Проте подібні наслідки мають різну природу. Так, якщо для цивілізованого світу причиною занепаду освіти є поширення інформаційних технологій, то для України це пов'язано із неофеодалізацією – широким деградаційним процесом вибудовування у постіндустріальну добу ієрархічних структур на підставі особистісної залежності.

Відносно неофеодалізації зауважимо, що її підґрунтя знаходиться в особливостях появи українського правлячого класу, який утворився після 1991 р. внаслідок симбіозу радянської номенклатури та обслуговуючого її прошарку, що отримали пресференції у приватизації державного майна. Підставою для відтворення панівної верстви стала практика монопольного використання державної ренти, де допуск до політичної діяльності та посад чиновників забезпечувався походженням або особистою відданістю впливовим особам.

Зрозуміло, що подібний стан унеможлиблює демократизацію, забезпечення прозорих умов введення бізнесу, відкритих каналів для соціального зростання. Отже, регрес до середньовіччя із затвердженням особистої залежності за надання посад та отримання ренти від розподілу бюджетних стає загальнопоширеним. Відтак освітні інститути, замість перетворення на інноваційні заклади модернізаційного процесу, стають форпостами неофеодальних тенденцій. Специфіка неофеодалізації в освітній сфері проявляється в поступовій приватизації державних освітніх закладів, які віддаються на відкуп їх керівникам під гаслами залучення до Болонського процесу.

Так, ідея надання зручних освітніх послуг із пропозицією можливого вибору предметів студентом як споживачем освітніх послуг підмінюється імітацією навчання взагалі. Гонитва за бюджетними коштами призводить до практики ліцензування привабливих спеціальностей без реального врахування якості викладацького складу. Погіршення демографічної ситуації змушує українські навчальні заклади знижувати вимоги до вступу.

Дефіцит вступників перетворює конкурси на відповідні посади у чинник становлення корпоративізму, оскільки умовою отримання роботи (або відповідної піші в неофеодальній структурі) стає наявність знайомств і особиста відданість керівництву. Іншими словами, викладачі стають заручниками конкурсів на заміщення вакантних посад, допуск до яких і власне вибір контролюється керівництвом.

Викладачів, погляди і діяльність яких ставить під сумнів відтворення неофеодального ієрархічного каркасу, всіма можливими засобами витісняють з освітньої сфери.

З цією логікою поширюється і практика оцінювання наукової діяльності за кількістю надрукованих аркушів, що обумовлює кар'єру шляхом цитування робіт впливових посадовців. Невипадково під час занепаду української наукової сфери збільшується кількість освітян, що мають наукові звання. Так, в Україні з 1991 по 2013 р. (з 2013 р. по сьогоднішня статистика вже не ведеться) кількість докторів наук збільшилася вдвічі (з 8 тисяч до 16), а кількість кандидатів наук – із 57 тисяч до 90 [10].

До «кругообігу невігластва» необхідно додати й падіння моралі викладачів усіх освітніх рівнів. Це засвідчує серія статей 2016 р., де викривалися симпатії викладачів до РФ, ЛНР-ДНР, особи президента РФ В. Путіна та засудження дій українських військових в АТО [11, 12]. На тлі військового конфлікту та втрат (понад десять тисяч загиблих) це виглядає не просто особливо цинічним, а й становить загрозу для формування свідомості молодого покоління.

Суспільна дискусія щодо Указу президента України №133/2017 від 15 травня про введення в дію рішення РНБО про блокування мереж «Вконтакте», «Однокласники» та інших російських ресурсів на території України надає уявлення про ступінь провалів викладачів у справі формування навичок критичного мислення, розуміння взаємозв'язку історичного шляху та якості сьогодення, відповідальності за власну позицію та дії кожного пересічного громадянина. Це підсилює позиції ворога через історичний рефреймінг, за яким відбувається заміна уявлень на користь ворога про українську державу, успішність або неуспішність обраного шляху. На нашу думку, не останню роль у цьому негативному процесі відіграє й виведення політології зі складу загальнообов'язкових предметів. Насильницька деполітизація призводить до того, що випускники навчальних закладів усіх рівнів не мають ні мотивації, ні вмінь самостійно набувати нові знання під час освоєння навколишнього світу.

Усе це сприяє тому, що на базі мозаїчної ідентифікації (яка вбирає в себе залишки імперського, радянського світогляду з елементами споживацьких орієнтацій) формується так звана «випадкова суб'єктність» – «соціальний планктон». До характерних ознак цього суспільного феномену віднесемо, по-перше, десинхронізацію різних соціальних сюжетів, яка спричиняє внутрішній конфлікт через співвіднесення особистості з часом і простором, які не співпадають із реальністю. По-друге, відзначимо відсутність рефлексії, коли всі цивілізаційні пориви українського соціуму будуть приречені на розчарування в ефективності спільних дій. По-третє, унеможливується шлях особистості в розумінні проблем від власного

«Я» до рівня «Ми». Як наслідок, полегшується відтворення корпоративних зв'язків, прив'язаних до жорстких соціальних ієрархій.

Лицемірство щодо політології проявляється і в тому, що оголошений рух до дванадцятирічної освіти залишає відкритим питання про те, які власне предмети гуманітарного циклу будуть викладати в оновленій школі. Натомість Міністерство освіти виступає з планами створення «школи компетентностей», де базовими принципами освіти є поінформованість та обізнаність. Метою освітнього процесу оголошується набуття учнями вмінь критично переосмислити інформацію з точки зору того, як це позначиться на їх житті та здоров'ї [13]. Заради цього пропонується запровадити широкомасштабну перепідготовку вчителів, створити новий стандарт, визначити зміст освіти. Як нагальна необхідність розглядається умова створення нової мережі навчальних закладів на базі школи із 12-річним навчанням з 2018–2019 рр. За основу пропонується взяти досвід 40-річного реформування фінської школи, де: 1) відсутній поділ на навчальні предмети; 2) контроль замінено співпрацею та підтримкою кваліфікованого вчителя; 3) у державних інституціях, які опікуються освітою, працюють лише педагоги, а не політики або бізнесмени; 4) фінські школи фінансуються громадою і не конкурують між собою за жодними рейтингами; 5) фінські вчителі – магістри з найкращих 10% випускників; 6) у школах Фінляндії дітей вчать учитися, а не складати тести. Проте орієнтація на фінський досвід поєднується із замовчуванням важливої складової успішності фінської освіти – відсутності розмежувань за соціальними ознаками, тобто рівними стартовими можливостями та навчанням за єдиним стандартом по всій країні.

Сьогодення української освіти характеризується зовсім іншими тенденціями. Та освітня інфраструктура, що була здатна передавати навички самостійного навчання та генерування нових знань під час освоєння навколишнього середовища, знищується. На наших очах освітні заклади всіх рівнів набувають незвичних функцій – від засобу заспокоєння батьків, продовження соціального дитинства та способу відтермінування служби в армії до перетворення на місце викачування грошей в обмін на психологічний комфорт учня. Отже, можна погодитися з думкою О. Васильєва про те, що подібні системи не реформуються, оскільки станові прошарки за будовою нагадують «рій», де будь-які спроби зруйнувати такий кластер призводять до руйнації чужорідної структури і швидкого вибудовування нових каналів комунікації [14].

Зазначене певною мірою може бути пояснене відсутністю проєктів ймовірного українського майбутнього – стратегічного уявлення про мету системного руху, основні завдання та уявлення соціуму про прийнятні збитки на шляху до суспільного ідеалу. Водночас такий стан освіти закладає сумніви стосовно створення проєктів розвитку в

майбутньому, руйнуючи підстави для формування креативних особистостей, здатних інноваційно долати проблеми, що постають перед системою, та надихати суспільство на рух уперед.

Не можна оминати й факту, що світові тенденції, пов'язані з пануванням інформаційних технологій, співпадаючи з неофеодальними українськими трендами, створюють акумулятивний ефект і посилюють негативні наслідки. Інформаційні технології додатково сегментують суспільство за лінією розмежування інтересів, де доступність дешевих розваг деякою мірою виступає у ролі компенсатора нового соціального розламу [15].

До обтяжливих факторів віднесемо й прагнення ЄС подолати власні демографічні проблеми, де працездатне населення (від 15 до 64) у 2050 році у Великій Європі скоротиться на 18%, а кількість людей віком понад 60 років збільшиться на 60% [16]. ЄС має негативний досвід неспроможності деяких культур розчинятися в європейському анклаві та необхідність компенсувати нестачу робочої сили за рахунок Східної Європи, яка виступила донором для розвиненого центру. В цьому контексті безвізовий режим з ЄС з 11.06.2017 посилить потужну демографічну хвилю, започатковану польським законом від 1.10.2016 про максимальне сприяння і спрощення режиму працевлаштування українців.

Усі викладені міркування дозволяють зробити наступні висновки. По-перше, виживання правлячого режиму в Україні можливе лише за рахунок гальмування прогресивного розвитку країни та творення неофеодальних псевдодемократичних структур. По-друге, освітня сфера України корпоратизується, зосереджуючись на відтворенні станових ієрархій постіндустріальної доби. По-третє, поширення інформаційних технологій не сприяє появі креативних кадрів, здатних надати відповіді на запити майбутнього і тим самим протистояти спробам переформатування свідомості українців на користь ворога. Таким чином, стан освіти в Україні об'єктивно сприяє зовнішньому ворогу.

1. Переслегин С. Клиповое мышление: Риски и возможности. Задачи медиа в современном образовании [Електронный ресурс] / Сергей Переслегин. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=G8vD9aIC45Q>

2. Переслегин С. Новые порядки мышления и приключения познания [Електронный ресурс] / Сергей Переслегин. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=MkaZtbEfxog>

3. Почепцов Г. Победа над массовым сознанием и мышлением: как работает объективный инструментарий на субъективной основе [Електронный ресурс] / Георгий Поче // Хвиля. Net. – 06.06.17. – Режим доступа : <http://hvylya.net/analytics/society/pobeda-nad-massovym-soznaniem-i-ishleniem-kak-rabotaet-obektivnyi-instrumentariy-na-subektivnoy-osnove.html>

4. Шпитцер М. Антимозг: цифровые технологии и мозг [Текст] / Манфред Шпитцер; [пер. с немецкого А. Г. Гришина]. – Москва: АСТ, 2014. – 288 с.

5. Ключник Р. М. Вища освіта в умовах політичної кризи: функціональні особливості [Текст] / Р. М. Ключник // Гілея: науковий вісник. — 2015. — Вип. 98. — С. 402–406.

6. Пашков В. Модернізація вищої освіти: політичний аспект : автореф. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / В. О. Пашков. — Харків : Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2016. — 20 с.

7. Скиба Н. Образование будущего: портфолио вместо стандартных оценок [Электронный ресурс] / Николай Скиба // Хвиля. Net. — 30.05.17. — Режим доступа : <http://hvylya.net/analytics/society/obrazovanie-budushhego-portfolio-vmesto-standardnyih-otsenok.html>

8. Український центр якості освіти оприлюднив аналіз результатів ЗНО-2016. 25.08.2016 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://chnpu.edu.ua/news/korisni-posilannya/item/601-ukrainskyi-tsentr-iakosti-osvity-opryliudnyv-analiz-rezultativ-zno-2016>

9. 4 країни відмовилися визнавати українські медичні дипломи [Електронний ресурс] // Svitua.com. — 15.05.2017. — Режим доступу : <http://svitua.com.ua/news/201705/3551-4-krayiny-vidmovylyssa-vyznavaty-ukrayinski-medychni>

10. Васильєв А. Почему реформы науки в Украине не будет [Электронный ресурс] / А. Васильев // Хвиля. Net. — Режим доступу : <http://hvylya.net/analytics/society/pochemu-reformyi-nauki-v-ukraine-ne-budet.html>

11. Викорінити сепаратизм у школах: Гриневич звернулась до Мін'юсту за допомогою [Електронний ресурс] // Патріоти України. — Режим доступу : <http://patrioty.org.ua/other/vykorinyty-separatyzm-u-shkolakh-hrynevych-zvernulas-do-minyustu-za-dopomohoiu-118062.html>

12. Вчителі-сепаратисти: «хвиля» викриття захлещнула українські міста [Електронний ресурс] // Obozrevatel.com. — Режим доступу : <http://ukr.obozrevatel.com/crime/49536-uchitelya-separatisty-volna-razoblacheniya-zahlesnula-ukrainskie-goroda--opublikovanyi-foto-video.htm>

13. «Нова українська школа — це школа для життя у ХХІ столітті» — інтерв'ю з міністром освіти і науки України 27. 02.2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://hromadske.ua/posts/nova-ukrainska-shkola-tse-shkola-dlia-zhyttia-u-xxi-stolitti-interviu-z-ministrom-osvity-i-nauky-ukrainy>

14. Васильєв А. Роевой интеллект и сословное государство [Электронный ресурс] / Алексей Васильев // Хвиля. Net. — 16.05.17. — Режим доступа : <http://hvylya.net/analytics/society/roevoy-intellekt-i-soslovnnoe-gosudarstvo.html>

15. Романенко Ю. Беспощадная борьба с настоящим и что украинцам приготовил Илон Маск [Электронный ресурс] / Юрий Романенко // Хвиля. Net. — 17.05.17. — Режим доступа : <http://hvylya.net/analytics/society/besposhhdnaya-borba-s-nastoyashhim-i-cto-ukraintsam-prigotovil-ilon-mask.html>

16. Шморгун О. Глобальна гібридна війна на самознищення [Електронний ресурс] / Олександр Шморгун // Хвиля. Net. — 08.05.17. — Режим доступу : <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/globalna-gibridna-viyna-na-samoznishhennya.html>

Відомості про авторів

Вікторія Біленко, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри публічно-правових дисциплін, Вищий навчальний заклад «Університет сучасних знань» (м. Київ)

Валерій Бортніков, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та державного управління, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Світлана Бульбенюк, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та національної безпеки, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Василь Бусленко, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та державного управління, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Олександр Гнидок, магістр політичних наук, заступник директора Фонду громадської дипломатії (м. Київ)

Василь Гулай, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації, Національний університет «Львівська політехніка»

Борис Дем'яненко, доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, декан історичного факультету, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Віра Дем'яненко, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Валерій Денисенко, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка

Сергій Дерев'янюк, доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних інститутів та процесів, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ)

Ольга Дяченко, аспірант, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського (м. Одеса)

Наталія Жабінець, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології і державного управління та адміністрування, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Наталія Зленко, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціальних наук, Сумський державний педагогічний університет

Олена Кіндратець, доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології Запорізького національного університету

Віталій Кривошеїн, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри соціології, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Анатолій Круглашов, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та державного управління, директор НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Оксана Кукуруз, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Андрій Кучуран, кандидат політичних наук, асистент кафедри політології та державного управління, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Світлана Місержи, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціології, Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця (м. Київ)

Антон Найчук, кандидат політичних наук, директор Фонду громадської дипломатії (м. Київ)

Світлана Наумкіна, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук і права, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

Наталія Оніщенко, доктор юридичних наук, професор, академік Національної Академії правових наук України, завідувач відділом

теорії держави і права, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України

Юрій Остапеч, доктор політичних наук, доцент, декан факультету суспільних наук, Ужгородський національний університет

Євген Перегуда, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук, Київський національний університет будівництва і архітектури

Ігор Петренко, кандидат політичних наук, асистент кафедри політичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Алла Погорелова, доктор політичних наук, доцент, головний науковий консультант, Інститут законодавства Верховної Ради України

Тетяна Пояркова, доктор політичних наук, доцент, професор кафедри філософії та соціальних наук, Сумський державний педагогічний університет

Валентин Северинюк, доктор політичних наук, кандидат історичних наук, професор, професор кафедри богослов'я та гуманітарних дисциплін, Класичний приватний університет (м. Запоріжжя)

Володимир Смолянюк, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та національної безпеки, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Віктор Співак, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри соціології та суспільних наук, Академія праці, соціальних відносин і туризму (м. Київ)

Ірена Ставови-Кавка, габілітований доктор, професор, завідувач кафедри сучасної історії Інституту політичних наук і міжнародних відносин, Ягеллонський університет (м. Краків)

Олександр Токовенко, доктор філософських наук, професор, декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Олексій Третяк, доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Оксана Ярош, доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політології та державного управління, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Олена Яцунська, доктор філософії, Бібліотека Конгресу США (м. Вашингтон)

Наукове видання

**ПОЛІТОЛОГІЧНІ ТА ПРАВНИЧІ СТУДІЇ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ХХ-ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

*Збірник наукових праць до ювілею
доктора політичних наук, професора
В.П. Горбатенка*

Редактор-упорядник
Сергій Рудницький

Редактори
Василь Гулай
Юлія Нечипоренко
Тетяна Пояркова

Верстка та дизайн обкладинки
Віктор Кириченко